

अनुक्रमणिका.

कवि, विषय व पद्यसंख्या.	पृष्ठांक.
१ श्रीपाद नारायण सुजूमदार वी. ए. (कविता २३७)	
श्रीचित्रपतिशिवाजीमहाराजकाव्य. सर्ग १ ते १२. पृष्ठे ३, २५, ४९, ७३, ९७, १२१, १४५, १६९, १९३, २१७, २४१, २६७.	
२ चंद्रकांत. (कविता २७०)	
भार्यभूदेवीमहिमा. उद्धार १ ते ४. पृष्ठे १९९, २२४, २५५, २८०.	
३ अनंततनय. (कविता १३९)	
१०१ सद्बोध शतक. ३४, ५६, १०७. १६०. ३८ भ्रमरसी नरजाति जर्गी भली. १७६	
४ माधवानुज. (कविता ११६)	
१०७ मेघनादवधकाव्य. सर्ग ५ वा. ८५ ९ प्रियेचे अश्रू ११९	
५ श्रीनिवास नारायण शिंदे. (कविता १०९)	
ऋतुसौंदर्य सर्ग १ ते ४ पृष्ठे १२८, १७९, २०६, २३०.	
६ बाळकृष्ण अनंत भीडे वी. ए. (कविता ७३)	
५३ श्यनाचा अधःपत. १० २० शेतकेन्येचे उद्धार.	
७ राजहंस कवि. (कविता ४६)	
४ -क-णाचे तीळ. ७ गृदियाचे अलंकार.	

२३	मधुप. (कविता १४)	
	१४ मंदोदरीविज्ञापना.	१८७
२४	गोविंद पांडुरंग देवधर बी. ए. (कविता ११)	
	११ कोकिलान्योक्ती.	१२
२५	विष्णु बळवंत थोरात. (कविता १०)	
	१० हंत हः	१२९
२६	मार्गण. (कविता ९)	
	९ केशवसुतनिधन.	३२
२७	क्ष कवी. (कविता ९)	
	९ हा-तो	७०
२८	मल्हार खंडेराव चिटणीस बी. ए. एल. एल. बी. [क. ९]	
	९ जें जें अमे तेंचि यथार्थ आहे.	११८
२९	गणेश हरी मोकाशी. [कविता ८]	
	८ मायाजाल.	२१४
३०	विद्यावनविहारी. [कविता ७]	
	७ कवि आणि पक्षी.	११९
३१	वनवासी. [कविता ७]	
	७ काव्यमय सृष्टी.	११४
३२	नारायण. [कविता ६]	
	६ ओवाळणी.	१४३
	दंढी. [कविता ६]	
	६ व्यवहारनाति.	२१६

काव्यरत्नावलि. सं. मा. १९०६

अंक १ ला.

मंगलाचरण.

सर्व प्रकारें उन्नतीस प्रतिकूल व अवनतीस अनुकूल अशी परिस्थिति असतांनाही ज्या मंगलमयजगच्चालकाच्या कृपावलोकनानें आजपर्यंत पूर्ण सतरा वर्षे ' काव्यरत्नावलि ' आश्रयदाते व साहाय्यकर्ते यांच्या सेवेला शक्यनुसार प्रतिमासी सादर होत आहे, त्या परमेश्वरास नूतनवर्षारंभी शरण जाणें हें प्रकाशकाचें कर्तव्य—नव्हे आद्यकर्तव्य—आहे; तसेंच ज्या कविमंडळानें रत्नावलीस आजवर साहाय्य करून, ती सुंदर व्हावी ह्मणून बरीच मेहनत घेतली, व आपल्या स्वभावसुंदरवाणीनें कवितादेवीला अलंकृत करून, तिच्या सौंदर्यानें रसिकवर्गास तल्लीन करून सोडिलें, त्या कविवृंदाचा, व या कर्तव्यास स्वतां आश्रय देणाऱ्या आश्रयदात्या रसिकजनांचाही रत्नावलीचा संपादक फार फार ऋणी आहे; हा या दोनवर्गांचा झालेला अनुग्रह तो संतोषानें कबूल करीत आहे. हे दोन शब्द प्रकाशकाच्या वतीनें अन्यरीतीनें बोलून दाखवावे, असा उद्देश मनांत योजून यथामति पुढील पद्यें केलीं आहेत.

(श्लोक—माल्यभारा.)

प्रभुजी ! तुझिया पदांबुजांतें— । नमित्तों, वंदिति संतवृंद ज्यांतें;

रत तेथचि चित्तभृंग व्हावा; । वर द्यावा मज हाचि देवदेवा !

तव नाम मुखीं सदा स्वभावे— । मज यावें, मन तेथ मग्न व्हावें;

विनती इतुकीच एक भावें; । जडजीवा मग अन्य काय व्हावें ?

१

२

- भवसागर हा गरागरा या— । मतिमंदाप्रति लावितो फिराया;
 ह्मणुनी विनती असे तराया— । क्षमता दे विनतास देवराया ! ३
- मति संसृतिला मुळीं न सोडी, । उदराच्या व्यवसायिं तीस गोडी;
 षडरातिसमूह देइ पीडा, । रघुराया ! बनलों खराच वेडा. ४
- विषयामिष या विषे भ्रमोनी, । हरि ! गेलों बहु त्यांत मी रमोनी;
 करिं त्यांतुनि मुक्त शीघ्र याला— । तव नामामृत पाजुनी दयाला ! ५
- धनदारसुतादि सौख्य खोटें, । परिणामीं फसवील सत्य वाटे;
 कळतें जरि यांत फार तोटे, । परि होतां रत मात्र सौख्य मोठें ! ६
- कळतें ह्मणिजे तरी कळेना, । कळुनीही मग वृत्ति कां वळेना !
 नकळे ह्मटलें तरी प्रतीती— । तव भक्तां; हितबोध ते कथीती !-- ७
- “ धरितां प्रभुरामनामसंगा,— । षडरींचाहि शमेल-घोर दंगा;--
 क्रमितां मग संसृतिप्रसंगा,— । नच दुःखा शिव्वेल युष्मदंगा. ” ८
- धरिला मनिं मार्ग हा सुखाचा,— । सुजनीं जो कथिला मला फुकाचा,—
 जनिता जनिं जो सुखादिकांचा,— । मणि तो त्याविण अन्यमार्ग काचा. ९
- ‘ स्वमुखीं तव कीर्ति यो दयाला ! । अध जावो स्वयमेव तें लयाला; ’
 ह्मदिं हेतु असा धरोनि रामा ! । कविता संग्रहितों मनेभिरामा. १०
- तरि यास सहाय हो समर्था ! । शरणाच्या पुरवीं शरण्य ! अर्था;
 हरि ! या करिं देइजे स्वसेवा; । फिरुनि प्रार्थितसें असेंच देवा ! ११
- खचिलीं बहु जींत काव्यरत्नें,— । अजि रत्नावलि ती तुझ्या कृपेनें--
 युवतीपदवीस पावलीसे; । अठरावें तिस वर्ष लागलेसे. १२
- अज ! अव्यय ! लोकनाथ ! तूतें-- । मम रत्नावलि अर्पिते वपूतें;
 तरि घे पदरीं हिला सभाग्या ! । नसलीही जरि सर्वथैव योग्या. १३
- प्रभुराय ! अगा ! सरोरुहाक्षा ! । वरदा ! स्वाश्रितकामकल्पवृक्षा !
 निरखोनि सदा कृपाकटाक्षीं, । प्रभु ! रत्नावलिमासिकास रक्षीं. १४
- कविवृंद असो चिरायु सारा-- । झटणारा कवितेचिया प्रसारा;

कधुनीहि हितोपदेश साचा,-- । निधि अर्पी रसिकां नत्रांरसांचा.	१५
धन ओपुनि आश्रयास देतो, । कविता आदरुनी करांत घेतो,--	
असला जगिं जो सुकार्यदक्ष-- । जनसंघात विभो ! तयास रक्ष...	१६
“ सुख, कीर्ति, चिरायु, आणि ऋद्धि,-- । निजकार्यीं रतशी तशी सुबुद्धि,--	
सकलांत सदा वसेल; ” ऐशा-- । मज आशीर्वचनास दे परेशा !	१७
करुणावरुणालया ! प्रसादें-- । तुझिया बोलतसें अजाण मोदें;	
निजभक्तिपुरःसरा उदारा ! । नत अर्पी पदपात्रिं माल्यभारा.	१८

भृंग.

श्री छत्रपति शिवाजी महाराजकाव्य.

सर्ग १ ला.

जगदंबा--प्रार्थना. कविस्तुति. पुष्पपुरीवर्णन. तेथील राजा विश्वास-
राय याचें वर्णन. राजपत्नीवर्णन. त्यांची अनपत्यता व त्यामुळे राणीची
खिन्नता व शोक. राजा राणीचें सांत्वन करितो. राणी दृढभक्तीनें ईशसेवा
करिते. राणी गर्भवती होते. ती कन्या प्रसवते. प्रजेचा आनंद.

आर्या.

कार्यारंभीं नमितो अघहरणा अंबिका जगज्जननी,	
जीच्या पदप्रसादें करि कविता--बंध मंदबुद्धि जनीं.	१
देवो ती जगदंबा नव काव्य रचावया मला स्फूर्ति;	
कोण समर्थ तिच्याविण करण्या दुष्प्राप्य कामनापूर्ति ?	२
नच काव्यशक्ति अंगीं, मी अति निर्बुद्ध, परिमित ज्ञान,	
लंघाया गगनतला हृदयीं इच्छील कोण सज्ञान ?	३
सत्कवि--संत--महजन--चरणीं शिर केंवि नम्र न करीन;	
श्रेष्ठ--प्रसाद--विमुखा उन्मत्त--जना कधीं यश वरी न.	४

धर्मोद्धार कराया अवतरला देवदेव जो जगतीं,	
दुस्तर संसृतिसागरिं जो पतित जनास होय सत्य गति.	१
गीताभाष्य करुनिया ज्यानें अधनिधि अपार उद्धरिले,	
नमिला ज्ञानेश्वर तो; ज्यानें त्रैलोक्य निजयशें भरिलें.	६
वेदान्तनभस्तरणी अमृतानुभवा रची विशाल-मति,	
नमिलें मुकुंदराया; मन्मन तत्पदिं वरो अखंड रति.	७
भगवद्भक्त जनार्दनशिष्य ज्ञानार्क एकनाथाला--	
नमितों आदरपूर्वक; जो सेतु भवार्णवीं अनाथाला.	८
ज्याची प्राकृत कविता देते संतोष बहु मुमुक्षु-वरां;	
जीच्या श्रवणें होई दुस्तर संसृतितरंगिणी सुतरा;	९
त्या श्रीधर कविवर्यां आदरपूर्वक करीतसें नमन;	
त्याच्या चरणसरोजीं लीन सदा हो ढळो कधीं न मन.	१०
पावति अभंगवाणी ज्याची ऐकून भक्त आरामा,	
त्या भक्तश्रेष्ठा मी नमितों अत्यादरें तुकारामा.	११
त्रिभुवनमहितशिवमहीनाथगुरु समर्थ रामदासाची,--	
स्मृति होईल न कैशी ? मूढ कविजनास कामदा साची.	१२
सुखवी विश्वा सर्वा करुनी सुश्लोकमय सुरस कविता,	
नमिला कवि वामन तो; अवतरला लोकिं काय जो सविता.	१३
वाग्देवीकंठस्थित--कविमालागतमहार्हमध्यमणी,--	
ज्याच्या काव्ययशानें भरुनी गेली समस्त ही धरणी;	१४
त्या श्री मयूरकविच्या कैशी स्मृति मज न होय पायांची,	
नवकाव्यविरचनीं या सादर मी मूढ तत्कृपा याचीं.	१५
भक्तश्रेष्ठ--महीपतिपद मी अत्यादरें मनीं स्मरतों,	
काव्यग्रंथ विलोकुनि ज्याचे भवसागरीं विनत तरतो.	१६
पुष्पपुरी नांवाची विलसे कृष्णा--नदीतटीं नगरी,	

काव्यरत्नावली.

- उन्नत--विस्तृत--मंदिर--शत--शोभित जी दिसे सुरम्य खरी. १७
- उपवन--परंपराहीं आली शोभा अपार नगरीतें,
निवृती घ्राणनयनमन पाहुनि कुसुमित--लतातरुश्रीतें. १८
- वसती आनंदानें धन--धान्य--विभूतिमान् जन सकलही,
प्रेम परस्पर धरिती, कधींहि रमती न अल्पही कलहीं. १९
- अमृतोपम--मधुर--जला कृष्णातटिनी वहात मंदगती;
पीन--पयोधर--विनता अधिगत--नवयौवना जशी युवती. २०
- कृष्णातीरीं विलसे प्रस्तरमय घाट विस्तृत विशाल;
जेथें संध्यासमयीं वसुनी जन लोटिती सुखें काल. २१
- त्या नगरीचा अधिपति होता विश्वासराय परम हित,
सत्कुलसंभव, धर्मन्यायपरायण, दयालु, परमहित. २२
- भीति तया अरि धरधर, मदमत्त करी जसे मृगपतीतें,
विध्वस्त--धैर्य होउनि, सोडुनि समरास दूर पळती ते. २३
- संरक्षी लोकांतें पुत्रांपरि विमल भाव मनि धरुनी,
संकटपंक्ति निवारी, लावितसे सत्पथा तयां जपुनी. २४
- अगणित धन देउनिया तुष्ट करी तो महीसुरां सकलां,
सुखवी जीवां सर्वां, ज्यापरि घन वर्षुनी अपार जलां. २५
- जो जो दुर्मागानें वागे अन्तक गमे तया हृदयीं;
शत्रु असो मित्र असो, समभाव धरी मनीं तयाविषयीं. २६
- पाहुनि दीन जनातें अनलें नवनीतसे हृदय वितळे,
तदुःख हरी वेगें, नच दुखवी अल्पही कुणांस बळें. २७
- “ परधन--परदारनिरत जन पावतसे विनाश; सबल जरी--
पडले व्यसनीं दशमुख, शक्र, शशी; मर्त्य--गोष्टि काय तरी ! ” २८

- हे तत्व धरुनि हृदयीं धर्मात्मा करितसे सदाचरणा,
पूजुनि अनन्यभावे द्विज, त्यांच्या सेवि तो सदा चरणां. २९
- विश्वासराय विश्वासास्पद तो होय सकल लोकांतें;
तातासमान सादर त्यातें सन्मानितील नच कां ते ? ३०
- गुणकुलसौंदर्ययुता असे खरी तदनुरूप तद्धार्या;
नामें सीताबाई, सांतेसम जी असे विमल आर्या. ३१
- मानून देवतेसम पतितें सेवी सदा सती भावें;
लाजावें श्रीनें तिस, तद्वर्णनिं चित्त कां न लोभादें ? ३२
- श्रान्तपतिस शान्त करी बोलुनि मधुरा सुवसमा वाणी,
तत्क्रोप न मनिं आणी, पतिचरणीं सतत लीन गुणखाणीं. ३३
- वाखाणी विश्व तिला तिजसम दुसरी पतिव्रता न कुणी;
निर्मल जीची करणी, शोभे स्त्रीवर्गिं नम्रतादिगुणीं. ३४
- अप्रिय जें निजपतितें साध्वी तें आचरी नच कदा ही,
भर्यातें जें जें प्रिय तदन्य तिजला नसे सुखद कांहीं. ३५
- स्वसुख--निरभिलाषा ती, परोपकारीं सदा निमग्न असे;
दुःखितदुःखनिवारण हेंच तिला मुख्य सौख्य वाटतसे. ३६
- दक्ष सदाही गुरुजनपदसेवनिं, कधिं न वीट ती मानी;
ब्राह्मण--सुवासिनींतें धनदानें सर्वकाल सन्मानी. ३७
- विश्वासराय यापरि पत्नीसह सुचिरकाल राज्य करी;
इंद्रशर्चाप्रह जैसा त्याची अन्या नृपा नसेच सर्गी. ३८
- होण्या कुलप्रतिष्ठा अपत्य कांहीं नसे परि तयास;
ह्मणुनी रात्रंदिन तो झुरे सतीसह मनांत विश्वास. ३९
- पूजिति गोविप्रांतें सुतवांच्छा धरुनि मानसीं सतत,
करिती व्रतोपवासां द्विजचरणीं होउनी परम विनत. ४०
- न पगी अपत्यदानें ईश्वर त्यावरि करी कृपेला हो,

- यास्तत्र खिन्न सदाही असती तीं; नच तयांस सुख--लाहो. ४१
- अस्तंगत पूर्णपर्णे होई आनंदसूर्य सत्य तयां,
दुर्धर नैराश्यतम व्यापी संपूर्ण या जगद्वलयां. ४२
- एके दिवशीं सायंकालीं बसली सती विषण्णमुखी,
तत्खेदहेतु जाणुनि राव जहाला मनीं बहुत दुःखी. ४३
- बोले " सुहास्यवदने ! खेद असा हा नसे तुला उचित,
झालें दैव पराङ्मुख, आह्लांवरि ईश कोपला खचित. ४४
- ह्मणुनि न आह्लांकडुनी तो घडवी पुत्रमुखसुधापान,
लिहिलें विधिनें भाळीं, कीं भोगा सतत दुःख--संतान. ४५
- झाले कपोल पांडुर, निष्प्रभ वदनेंदु जाहला फार,
जाळितसे अन्तर तव अग्निपरी गुप्त शोक अनिवार ! ४६
- शोक--दिवाकर--दुर्धर--करपीडित तनुलता तुझी विकला,
क्षीण प्रतिदिनि होई निदाघसरितेसमान ही सकला ! ४७
- शिणले कमलनयन तव सखि ! अविरत बाष्पसलिलसेकानें,
कोमल तव बिंबाधर झाले गे ! कृष्णवर्ण शोकानें ! ४८
- शोकानुबंध सोडीं, कां करिशी व्यर्थ अश्रुपात सती ?
काय करावें येथें, गे ! दैवाधीन गोष्टि या असती. ४९
- आचरिलें सखि ! आपण सुकृत खचित पूर्वजन्मि नच कांहीं,
ह्मणुनी दुःखावस्था भोगितसों ही अशी सदा पाहीं. ५०
- लिहिलें दैवें सदसत् मनुज्याच्या एकवार जें भाळीं,
केले प्रयत्न तरि तें शुभशीले ! नच टळे कदा काळीं. ५१
- प्रबल सुरासुरगणही सर्वेकषनियतिचा असे दास,
सोडुनि राज्यसुखातें भोगी रघुकुलललाम वनवास. ५२
- यापारि दैवदशा ही आहे सखये ! जरी महा प्रबल,
तरि मानवें करावे यत्न सदा शक्य तेवढे सकल. ५३

हैं तत्व धरुनि हृदयीं धर्मात्मा करितसे सदाचरणा, पूजुनि अनन्यभावे द्विज, त्यांच्या सेवि तो सदा चरणां.	२९
विश्वासराय विश्वासास्पद तो होय सकल लोकांतें; तातासमान सादर त्यातें सन्मानितील नच कां ते ?	३०
गुणकुलसौंदर्ययुता असे खरी तदनुरूप तद्धार्या; नामें सीताबाई, सातेसम जी असे विमल आर्या.	३१
मानून देवतेसम पतितें सेवी सदा सती भावें; लाजावें श्रीनें तिस, तद्दर्शनिं चित्त कां न लोभावें ?	३२
श्रान्तपतिस शान्त करी बोलुनि मधुरा सुधसमा वाणी, तत्कोप न मनिं आणी, पतिचरणीं सतत लीन गुणखाणीं.	३३
वाखाणी विश्व तिला तिजसम दुसरी पतिव्रता न कुणी; निर्मल जीची करणी, शोभे स्त्रीवर्गिं नम्रतादिगुणीं.	३४
अप्रिय जें निजपतितें साध्वी तें आचरी नच कदा ही, भर्यातें जें जें प्रिय तदन्य तिजला नसे सुखद कांहीं.	३५
स्वसुख--निरभिलाषा ती, परोपकारीं सदा निमग्न असे; दुःखितदुःखनिवारण हेंच तिला मुख्य सौख्य वाटतसे.	३६
दक्ष सदाही गुरुजनपदसेवनिं, कधिं न वीट ती मानी; ब्राह्मण--सुवासिनींतें धनदानें सर्वकाल सन्मानी.	३७
विश्वासराय यापरि पत्नीसह सुचिरकाल राज्य करी; इंद्रशर्चीसह जैसा त्याची अन्या नृपा नसेच सरी.	३८
होण्या कुलप्रतिष्ठा अपत्य कांहीं नसे परि तयास; ह्मणुनी रात्रंदिन तो झुरे सतीसह मनांत विश्वास.	३९
पूजिति गोविप्रांतें सुतवांच्छा धरुनि मानसीं सतत, करिती व्रतोपवासां द्विजचरणीं होउनी परम विनत.	४०
न पगी अपत्यदानें ईश्वर त्यावरि करी कृपेला हो,	

- यास्तत्र खिन्न सदाही असती तीं; नच तयांस सुख--लाहो. ४१
- अस्तंगत पूर्णपणे होई आनंदसूर्य सत्य तयां,
दुर्धर नैराश्रयतम व्यापी संपूर्ण या जगद्वलयां. ४२
- एके दिवशीं सायंकालीं बसली सती विषण्णमुखी,
तत्खेदहेतु जाणुनि राव जहाला मनीं बहुत दुःखी. ४३
- बोले " सुहास्यवदने ! खेद असा हा नसे तुला उचित,
झालें दैव पराङ्मुख, आह्मांवरि ईश कोपला खचित. ४४
- ह्मणुनि न आह्मांकडुनी तो घडवी पुत्रमुखसुधापान,
लिहिलें विधिनें भाळीं, कीं भोगा सतत दुःख--संतान. ४५
- झाले कपोल पांडुर, निष्प्रभ वदनेंदु जाहला फार,
जाळितसे अन्तर तत्र अग्निपरी गुप्त शोक अनिवार ! ४६
- शोक--दिवाकर--दुर्धर--करपीडित तनुलता तुझी विकला,
क्षीण प्रतिदिनि होई निदाघसरितेसमान ही सकला ! ४७
- शिणले कमलनयन तव सखि ! अविरत बाष्पसलिलसेकानें,
कोमल तव बिंबाधर झाले गे ! कृष्णवर्ण शोकानें ! ४८
- शोकानुबंध सोडीं, कां करिशी व्यर्थ अश्रुपात सती ?
काय करावें येथें, गे ! दैवाधीन गोष्टि या असती. ४९
- आचरिलें सखि ! आपण सुकृत खचित पूर्वजन्मि नच कांहीं,
ह्मणुनी दुःखावस्था भोगितसों ही अशी सदा पाहीं. ५०
- लिहिलें दैवें सदसत् मनुज्याच्या एकवार जें भाळीं,
केले प्रयत्न तरि तें शुभशीले ! नच टळे कदा काळीं. ५१
- प्रबल सुरासुरगणही सर्वकषणनियतिचा असे दास,
सोडुनि राज्यसुखातें भोगी रघुकुलललाम वनवास. ५२
- यापारि दैवदशा ही आहे सखये ! जरी महा प्रबल,
तरि मानवें करावें यत्न सदा शक्य तेवढे सकल. ५३

काव्यरत्नावली.

विश्वास देवतांवरि ठेवुनि निरपेक्ष सेविं तूं त्यांस, होतां प्रसाद त्यांचा दुर्लभ जागिं काय सांग मनुजास !	९४
धनदानें शुद्धमनें सेवावे विप्रवर्य हे भावें, भूभागीं विचरति हे सुर निःसंशय सखे ! मनिं गणार्जे.	९५
विप्र--प्रसाद--महती वर्णूं मी केंवि एक वदनानें, तारिति मारिति दुर्लभ वांच्छित ते पुरविती निज बलानें.	९६
शृंगर्षि--वरें वृद्धहि दशरथ भूपाल पावला चार-- गुणनिधिसुत, तद्वंशीं येई क्षीराब्धिवास साचार.	९७
घेऊन पुत्र अंकीं स्नेहें वसशील सुंदरी ! केव्हां, क्रीडासक्त तयातें पाहुनि होईन धन्य मी केव्हां.	९८
पाहुनि मुग्ध मुखातें ऐकुनिया बोबडे वच रसाळ, केव्हां सुखनिर्भर मी त्यासह नेईन सर्वही काल ?	९९
ऐशी विचारमाला करिते कळोळ हृदयिं बहुसाल, निद्रा नच येई मज, होई रजनी युगासम विशाल.	१००
अनपत्यता--समुद्भव तुजपरि जाळी मलाहि हा शोक, जीवित निष्फळ वाटे, गमतें मज शून्य हें जग विलोक.	१०१
परि काय करावें गे ! याला कांहीं उपाय नच रमणी ! दैवीं असेल जें जें भोगावें सर्व तें निमूटपर्णीं.	१०२
ठेवुनि देवावरती धर्मावरती तसाच विश्वास, धैर्यें वर्तत जावें, पुरविल हरि खचित आपुली आस.	१०३
शोकावेगा टाकुनि यास्तव मनिं चारुगात्रि ! धीर धरीं, सकल मनोरथ अपुले निःसंशय कारिल पूर्ण सदय हरी. ”	१०४
झाला यापरि वटुनी निजदयिता--सांत्वनास तो करितां; वसनांचलें स्वयें तो सुकवी तल्लोचनाश्रुजलसरिता.	१०५
त्या दिवसापासुनि ती साध्वी सोडून शोक अववाही,	

काव्यरत्नावली.

९

उत्साह धरुनि हृदयीं, देवद्विजसेवर्मीं निरत राहीं.	६६
देवावरि भाव विमल निजपति--वंचनानुवर्तिनी ठेवी,	
कोमल तनुलतिकेतें विगणुनि नानाविध व्रतें सेवी.	६७
धनेदाने पूजितस विप्राते देवरूप गणुनि मनीं,	
नेई शुचिष्मती ती सती सकल काल सत्कथा--श्रवणीं.	६८
यापरि अनन्य भावे सेवा करितांचि देवविप्रांची,	
भक्ति तिची पाहुनि हरि अनुकंपा तिजवरी करी साची.	६९
जातां कांहीं दिन ती धारण करि गर्भलक्षण स्पष्ट,	
सहपरिवार नृपाचे बघुनी ते होय दुःखतम नष्ट.	७०
पांडुरता अंगावरि पसरुनि मुख दिसत धूसरेंदुपरी,	
सृगलोललोचना ती जड--दृष्टि--प्रसर बहुत होय खरी.	७१
वाढे गर्भ जसजसा वाढे आनंदही तसा त्याचा;	
पत्नीदेह दिसतसे सतेज, त्यापरि मुखेंदु रायाचा.	७२
ऐसे क्रमाक्रमेण जातां दिन लागला नवम मास;	
पाहीन पुत्र केव्हां रायाते हाच सर्वदा ध्यास.	७३
शुक्लाष्टमी तिथि वरी निरसुनिया सकलही तमःप्रकर,	
विलसे नभोगणि विधू, झालासे एक यामिनी--प्रहर.	७४
रमणीय सुतारत्ना ती साध्वी प्रसवली तया समया,	
ऐकून ती सुवार्ता कवळी आनंद सकलजनहृदयां.	७५
राव स्तिमितनयन तो, अवलोकी रुचिर कन्यकावदना,	
मोद मनांत न माये टाकी व्यापून सर्वही गगना.	७६
पुत्रेच्छा वसत मनीं, तरिही पाहून कन्यकामुख ते,--	
आनंद फार वाटे; पुत्राहुनि दे तया सुता सुख ते.	७७
कन्यारत्न सुभग ते दिधले विश्वभरें करून दया,	
ह्यणुनी कृतज्ञ चित्ते नृप स्तवी विश्वपालका सदया.	७८

श्लोक.

जयास अनपत्यता--प्रभव शोक जाळी सदा,
 मनीं विकल फार जो अनुभवी दशा दुःखदा;
 गमे विजन काननापरि मही अशेषा जयां,
 नितान्त सुख पावती जन अपत्य होतां तयां. ७९
 परोपरि महोत्सवां करिति सर्व आनंदुनी,
 पुरी सजविती स्वयं धन अपार तें वेंचुनी;
 पथीं सदनि शोभती परम रम्य दीपावली,
 गमे सकळिकांस ती खचित अन्य दीपावली. ८०

----- श्रीपाद नारायण मुजूमदार बी. ए.

श्येनाचा अधःपात.

श्लोक.

एका बुधांनो ! कथितो तुह्यांप्रत-- । मी आपुलें चिप्र चरित्र सांप्रत;
 वाटेल कष्टप्रद मानसा जरी, । सारांशरीती बहुमान साजरी. १
 जें रान भव्याद्भुत सृष्टिदेवते-- । नानाविधैश्वर्यभरांत सेवतें;
 जेथें दिसे विव्रित सर्वतोपरी-- । भयाण मायाळुहि रूप ईश्वरी. २
 कोठें लता प्रेमळ पादपावरी, । तोही तिला प्रेमभरांत सांवरी;
 असे असेल प्रणयाढ्य दंपती-- । भवव्यथा कां प्रखरा न संपती ? ३
 कोठें तरूला करि वेंघ ती लता-- । वृक्षादिनी जीप्रति नाम तत्वता;
 वारांगनेच्या सम रीति घे खरी, । चोखोनिया सत्व तरूस पोखरी. ४
 कोठें फुलांचा शुभरम्य सौरभ-- । सुटे, असे जो बहुधा सुदुर्लभ.
 कोठें परी आत्मदरी करी हरी, । मेदोस्थिमांसोद्भवपूति जी वरी. ५
 कोठें वुमे हें खगगान साजिरे, । जयांत वृत्ती सह मानसा जिरे.

- ते नादवोनी सुर--निर्मलाजिरे-- । करीत गंधर्वगणास लाजिरे. ६
- एक्या स्थळीं हा खळ आंधळा, खुळा, । न पाहतो जो निवडा कडा सुळा,
उन्मादवृत्ती जलपात आफळी; । साची नभाची जणुं भेदितो फळी. ७
- दुज्या स्थळीं सुंदर मंजुळ--स्वर-- । हा संचरे शीतल मंद निर्झर;
वज्रोपलांनीं घडिलें यदंतर-- । फुटे जणों त्या अचळास पाझर ! ८
- एकीकडे ही सरिता मदीं करीं-- । झोंकी नभीं वारितुषार नाचरी;
देवेश्वराही भ्रमवोनि ती जणू-- । त्याचें हरी चित्रविचित्र हें धनू. ९
- एकीकडे हा तरुठा तरू भिडे, । आळिगिती स्नेहरसार्द्र सौंगडे;
पहा, करायास तयांस वेगळे, । चडांगुचाही मद यासर्वें गळे. १०
- येथें अहा ! शैल महाप्रताप हा-- । उचुंग शृंगास उभारिता पहा,--
वाटे जणू या गगनद्विपां कुशीं-- । हाणीतसे घाय विशाळ अंकुशीं. ११
- तेथें परी कालपुरीसखी दरी-- । दिसे, घुसे खोलचि खोल भूदरीं,
या प्रावद्रंष्ट्रा विवराद्भुताननीं-- । घेरीत घेरी निरखोनिया मनीं. १२
- येथें मृगांना बघ सौम्यमुद्र या, । जे धांवती दाखवुनी मरुद्रया;
मारी उडी हा झुडुपांतुनी ससा, । पळे बळें; भ्याड वळे न साहसा ! १३
- तेथें सदा सात्विक सत्वभक्षक-- । मृगेंद्र, शार्दूल, तरक्ष, ऋक्षक,--
संचारती हीं दिनरात सावजें; । येथें न येतात नरांत साव जे. १४
- येथें हरीच्या दणग्यांत गावली, । ही हंबरे विव्हळ दीन गावली;
गजेंद्रशब्दा करुणार्त धांवली, । ती मूर्ति कां आजि करी न सावली ? १५
- सलील जेथें गुलजार पाडसें-- । हीं खेळती, आपदही न ज्या डसे;
प्रेमात्सर्वें वृत्ति यदीय दाटती, । त्या ह्या मृगी वत्सतनूस चाटती. १६
- एवं प्रकारें घनघोर जंगलीं, । जयांत सृष्टिप्रियवृत्ति रंगली--
स्वगोत्रजांच्या हृदया विदारक-- । मी जन्मलों श्येनकुळांत दारक ! १७
- पुराण--मेघप्रिय--वृक्षशेखरीं-- । जें मत्सरा कारण बंधुपाखरीं--
रचून साचें घरटें तयावरी-- । मत्तात जाणों सुरमित्रता वरी. १८

- आकाशरूपी छत नील चारु तें, । त्या ढाळिलें सद्व्यजनास मारुतें,
रात्रीं लसत्तारकपुंज झुंवरें-- । चंद्रासर्वें देति सुधासवा बरे. १९
- सुखाद ताजें पलखंड साधुनी, । प्रेयामृतीं वाहवुनी महाधुनी,
खंडूनि शौर्ये अरिच्या असन्मदा, । करीत मद्रक्षण भद्र जन्मदा. २०
- जपे प्रयत्नीं जनिता अपारची, । महामहा मन्मनिं तत्कृपा रची;
त्रासें न, दुःखें न, कधींहि नासले; । म्यां चाखले प्रेमविनोदमासले. २१
- फुटोनिया पंख चिमूकले क्रमें, । सेत्साह मी जें भंवता भ्रमें, रमें;
करी तदा कौतुक काय माय ते ! । न सौख्य तीचें गगनांत माय तें. २२
- “ काळक्रमें बाळ बलाढ्य वाढता, । प्रदर्शवीता धृतिशौर्यगाढता;
होईल जें सर्वससाणहोरका, । टिकेऊ तें अंतकही समोर का ? २३
- एतत्प्रकारें पुढल्या उड्या किती-- । प्रेमाभिमानें जननीस मोहिती !
तुफान भावी परि सर्व वेगळें, । आशाद्गुमारण्य जयापुढें गळे ! २४
- एके दिनीं रव्युदयास पारधी-- । कोदंडपाणी, दृढवज्रसारधी--
वनामधें त्या घुसला ससंभ्रम; । खगां मृगां तो गमला दुजा यम. २५
- होऊनिया मानस घाबरें बरें, । त्वरें दिगंतीं पळतात सांबरें;
अंभोधर श्याम, न कृष्णसार तो, । ज्या बाणवायू रभसार्त सारतो.- २६
- वृक्षीं खगांचीं बघुनी तया कुळें, । झालीं मनीं भांबवुनी भयाकुळें;
घारी, ससाणे, बक, हंस, पारवे, । नभीं उडोनी रटती महारवें. २७
- भयार्त नष्टप्रतिभा लहान मी-- । झालों पहा या विषमीं श्रमी भ्रमी;
कंपायमाना तनुला कसा तरी-- । मी मायपंखीं मग आसरा करीं. २८
- किंचित् पुढें होउनिया समाहित, । व्हाया विपद्देतु मनास माहित--
डोकावुनी तेथुनि भीत भीत मी-- । पाहें, जसा संसृतिसंभ्रमा शमी. २९
- टंकार कानीं, शर जन्मदे कुशीं, । माझ्यासर्वें ती तरुच्या तळीं कुशीं,
मच्चित्तवृत्तीहि तमोधबंधनीं, । पडे अकस्मात् समकाल ते क्षणीं ! ३०
- निघूनिया कश्मळसिंधुच्याकडे-- । मी चक्षु जेव्हां फिरवीं चहूंकडे--

- सभानही भ्रांतिस पात्र जाहळों, । आश्चर्यभीतिज्वलनांत काहळों. ३१
- दिसे न कोठें मजला अरण्य ! । न माय माझी विषमी शरण्य !
- न तें सरिद्ध्वान, न वन्य वायु ते-- । श्रांतास यत्संगति दे नवायुतें. ३२
- कोठें असे नीडतरु जुनाट तो ? । कां बांधवांचा न समूह थाटतो ?
- माता पिता कां त्यजिती अशीं मला ? । कां प्रेमरीती स्मरती न निर्मला ? ३३
- नसे नदी शीतल रम्य वांकडी, । आला जलद्रोण कुठोन लांकडी ?
- नसे नभाचें छत चित्र नील कीं, । परी फळ्या या धृत लोहकीलकीं ! ३४
- दिसे न झाडी मति जीत रातते, । घाली सभोतीं गरडा गरात ते !
- खालीं नसे कां गवताळ मेदिनी ? । ही कुट्टिमाभा परि चित्तमेदिनी ! ३५
- अनेक शंका हृदयास या अशा-- । त्या वेंघल्या, व्याधि तनुप्रती जशा;
- शक्ती नसे हालविण्या पदा मला, । तशांत कारागृहवास लाभला ! ३६
- स्वातंत्र्य देई मज पूर्ण अंतर, । वाटे जहालें मम चूर्ण अंतर !
- विखार तीक्ष्णाशुग शोकसायक-- । झोंबे मनाला पविडण्डनायक ! ३७
- हा ! हा ! परी ही चिर धी न राहिली-- । जी माखली मत्तनु या हलाहलीं;
- निर्जीव ती हाय ! तदा न जाहली, । हळू हळू ओसरलीच काहली ! ३८
- कालें रुचे या हृदयास दासता, । जी मृत्युतुल्या गमते सदा सतां;
- स्वमातृहन्ता गणिला सखापरी, । कंठीं धरी रत्न हणून खापरी ! ३९
- जो सर्वदा मूढं अफूस खातसे, । गणी तिला तो स्वरिपू सखातसें;
- हणणे सुरामत्त सुवास वातरी; । कारा जरी ते सुखवास वा तरी. ४०
- जारींच सौख्यें असतीस वाटती. । माझ्या रुचे हीनमतीस वाट ती !
- निसर्गलक्ष्मीप्रति चित्त आंचवे, । भिकेस ओशाळगतीस लांचवे ! ४१
- दास्यत्व जेव्हां हृदयास मानवे, । विचार झाले बदलोनिया नवे !
- स्वमान गेला विघरून सर्वथा, । सहर्ष साहें अपमानपर्वता ! ४२
- जें मांस देई मज जन्मदान्तक, । तें खादिलें म्यां रुचिनें निरान्तक !
- सांभाळिला म्यां पलदानकाळ तो, । श्वृत्तिला यापरि नीच भाळतो ! ४३

द्रौणांबुही गौड सुधासवासरें, । मी तुच्छ लेखीं सुरधेनु वासरें !
 ह्यगे " तुझा गर्वच वासवा सरें-- । मत्सौख्यलाभार्थ मुखास वास रे ! " ४४
 न मातृमृत्यू हृदयांत आणला, । स्वामी--कूपेचा उपकार जाणला,
 आज्ञा तयाची धरुनी शिरावरी, । झालों मऊ मी जणुं पाद सांवरी ! ४५
 नाकांत घाली मम जी धनी नथ, । ती भूषणाचा नव भासला पथ !
 बांधी पदी थोर मदीय दौर कीं, । तो नाळ लेखी मन पादकोरकीं ! ४६
 देतां पुढें स्वामिकिरात शिक्षण, । थरारवी अंग तदीय वीक्षण;
 न नाच केला नुसता परोपरी, । मी टांच ती दे निजमस्तकोपरी ! ४७
 मन्नीचतेची मग हो परावधी, । स्वगोत्रजांच्या सजळें खरा वर्धी !
 कुठारदंडोपम गोतघातकी-- । होवोनि गेलों रत मी अघांत कीं ! ४८
 व्याधासर्वे जाउनिया वनामधीं, । श्येनालिला वंचुनि मी सदा वर्धी;
 लावोनि भग्नी स्वकुलास मी खल । दुष्पूर पाहें भरुं जाठरोखल ! ४९
 परोपरी मीं स्वजनांस वंचिलें, । एवं प्रकारें अघराशि संचिले,
 त्याचेंच आजी फल हें मला भलें, । गोत्राकरीं मृत्युमिषेच लाभलें ! ५०
 पाहूनि माझे खल कृत्य बांधवीं, । जें मृत्युपाशीं स्वजनास बांधवी--
 टपूनि, घाला सहसा करूनिया-- । मुक्त्यर्थ ते पाठविती यमालया. ५१
 जरी बुधांनो ! कुपथीं न रंगलां, । न स्वाभिमानाभिधदुर्ग भंगला,
 गोत्रावरी घाव न घातिला जरी, । न नीच बुद्धी रुचली निलाजरी. ५२
 मृत्यू जरी तो गणिलात चांगला, । न दास्य-पाशीं परि जीव टांगला;
 माझा जरी हें घडवीळ दाखला, । ससाण हा व्यर्थ अर्थे न माखला. ५३

— — — वाळकृष्ण अनंत भिडे. बी. ए.

प्रतिभाराधन

गाणें.

स्फूर्तिदेवि ! ज्ञाणि धांव, गडे ! । तुजविण पळहि न चैन पडे ॥ प्र. ॥

हळु हळु येउनिया मागें । नयन धरिसि मम अनुरागें.
 परि न करीं मम सांपडसी । नर्म करुनि मज कां छळिसी !
 अंत नको बघुं धांवत ये । आलिंगन दे दृढ सखये !
 काळिकाळा मग चारुं खडे । तुजविण पळहि न चैन पडे. ७
 तुजविण माझे शब्द फिके । विरस विचेतन मृताचे निके.
 स्पर्श तुझा त्यां सुधेपरी । सरस सचेतन जिते करी.
 त्रिभुवन गुंगचि करितिल ते । तव विभवे कविकल्पलते !
 सांग कधीं तव संग घडे । तुजविण पळहि न चैन पडे. ८
 कल्पवलिचा रस पिळुनी । झरझर गरगर घुसळुनी
 दरदर फेंस झणी काढूं । रसिकजनापुढतीं वाढूं.
 फणफण दर्प भरुनि नाकीं । धुंदचि होतिल सुर नाकीं.
 प्रेमरसाचे उडवुं सडे । तुजविण पळहि न चैन पडे. ९
 झोकुनि पेल्यावर पेले । खोंवुनि सुमनांचे झेले
 प्रावृड्धारांतें धरुनी । चढुनि जाउं सरसर गगनीं.
 स्वार घनावर होउनिया । जाउं भुवन अवलोकाया.
 तव संगें विनपंग्व उडे । तुजविण पळहि न चैन पडे. १०
 देहिक दुःखें पेटवुनी । प्रीति रसातें आटवुनी
 आनंदार्कामधि मिसळूं । भक्तिसुधेसह सर्व गिळूं.
 चंद्रधवलता चित्ति भरूं । परमेशाचें चरण धरूं.
 भवचितेचें जाळुं मढें । तुजविण पळहि न चैन पडे. ११

विहंगम

संक्रमणाचें तीळ.

—•••••—

कवीने आपल्या एका प्रिय भागिनीला तीळगुळ हणून संक्रांतीच्या

दिवशीं रा. खंडो कृष्ण कृष्ण गर्देकृत 'गीतामृत शतपदी' पाठविली. तिज-
वर पुढील कविता त्याने हेमाक्षरांनी मुद्रित केली आहे.

चाल-नीरक्षीरालिंगन.

मंगलदिन हा आज उदेला
 दिनमणि येई मकरेला,
 द्वैत विपरुनी सुहृद रिझविती
 मधुरवचें अजी सुहृदांला !
 भागिनी माझी प्रेमाची तू
 स्नेह अकृत्रिम तव जडला,
 पवित्रतम तव सानिध्यानें
 पदोपदीं जो वाढविला !
 --नव्हे रविपरी उज्ज्वलता ये
 पावित्र्यानें गे ज्याला,
 नत बंधूच्या तुझ्या ह्मणुनि या
 राशीला तो बघ आला !
 स्मरणीय तया कसें करावें
 विचार होता हा पडला,
 परी पूर्वजें रूढिद्वारें
 सर्वोत्तम पथ सुचवीला !
 भक्तियुक्त जीं भगवद्वचनें,
 घेउनि त्या सस्नेह तिला,
 पुराण मुनिन प्रसाद-हस्तें
 'हलवा' त्यांचा बनवीला !
 कृष्णसुतानें गीतकेशरा
 लावुनि सुगंध ज्या अणिला,

राजहंस ' कवि ' हेम करंडकीं
 घालुनि अर्पीं ते तुजला !
 ग्रहण करितां शततिल हे तूं
 अक्षयिची चवि वदनाला
 येउनि, होशिल चिरायु बाई,
 भोगिशील चिर विभवाला !
 मनस्तुष्टि आणि मोक्षपुष्टि हे
 देतिल इहपर बघ तुजला,
 प्रेमा तुजवरि लग्नुनि आजचा
 मुहूर्त यांहीं साधियला !
 कृष्णव्यासापरी विभूती
 श्रमल्या करितांना ज्यांला,
 कुणी धजावें वद भगिनी तूं
 मोल त्याचें करण्याला !
 असो. देखुनी पराग मधुकर,
 बघुनी चकोर चंद्रकला,
 अधीरपणें परि मृदुल मनानें
 सेविलि तद्वत् अमृताला;
 तांच पद्वती आदरुनीया
 सेविं एकदां तूं याला
 क्षुधा तृपेच्या आणुं नको मग
 मानसिं कदापि शंकेला !
 एकदांच हे दिला तुला मीं
 नको पुनरपि द्यायाला,
 आला कितीक वेळां भास्कर

फिरुनी जरि या राशीला !

४

— — — — राजहंस उर्फ एंजिनियर वावीकर.

जोहार.

लढाईला जाण्यापूर्वी, पाठीमागे पाश न राहिला, तर युद्धास विशेष स्फुरण चढेल किंवा दुर्दैवाने प्राणांत झाला, तर बायकामुलांची शत्रूंच्या हातीं पडून विटंबना होईल ह्मणून रजपूत त्यांचा प्रथम निकाल करून नंतर युद्धाला जात. तशा एका प्रसंगाचे हे शब्दचित्र आहे. जोहार ह्मणजे शेवटचा निरोप.

पद.

चाल— “ प्रिये पहा रात्रीचा ”

विलासिनी रमणीसह सुमनाच्या शय्येवर पहुडला. ॥ धृ ॥

हृदयाशीं हृदय मिळे

अधराशीं अधर जुळे

करपाशीं कंठ दिले— भिन्नभाव लोपला. १

स्वप्नसुखीं चित्त दंग

स्वैर करी रंग रंग

सर्व परी होय भंग— दुंदुभिरव ऐकिला. २

निद्रानिमिषीं उतरे

जागृति देहांत शिरे

ललनेपासून त्वरे-- दूर वीर जाहला. ३

घेउनि तलवार वळी

गेला शेजेजवळी

प्रेमाची ती पुतळी-- भंगाया सज्जला. ४

बघतां ती मूर्तिपरी धडकी भरली तदुरीं धैर्य गळे; कंपभरीं-- खड्ग पडे भूतला.	९
एक चित्त जाय रणीं एक न सोडी रमणीं एका प्रिय कीर्ति जनीं-- एका स्त्री प्रेमला.	६
एकच घेईन मुका केला निर्धार निका दश--शत घेऊन भुका-- तो भुकाच राहिला.	७
आंवरून मोह धरी घेई खड्गास करीं जागृत ललनेस करी-- भाव तिला समजला.	८
धैर्यदेवता नवरी उठे, मनीं भय न धरी पतिपुढें मान करी--सिद्ध उभी मृत्युला.	९
खड्गाचा हात फिरें पडला मृदुदेह धरे पतिवधित स्त्रीरुधिरें-- भूमिभाग रंगला.	१०
सौख्यशांति समाधान विषयविलासस्थान होय तें क्षणीं स्मशान-- अंधकार पसरला.	११
प्रेमाच्या हेतुविणें शून्य दिशा--शून्य मनें भारभूत होय जिणें-- मृत्यु प्रिय एकला.	१२

मरणाला जो तयार

तोच अरी करिल ठार

रणदेवी विजयहार— घाली त्याच्या गळां. १३

यास्तव रजपूतकुळीं

देती स्त्रीतनय बळी

धन्य तेच भूमितलीं-- पाश जयीं तोडिला. १४

विनायक.

कविरत्न परलोकवासी कृष्णाजी केशव दामले.

श्लोक.

कृष्णा तृष्णा पुनरपि करी जीव हा घाबरा रे !

ह्या लोकींचे अमृतनिधि हे आटले आज सारे.

लाही झाली ! तळमळ करीं दूर ये ऐक अर्जा

सोडीं पाहूं पुनरपि गड्या ! गोड तूझा “ झपूझी ” १

झालीं आतां हळु हळु तया पूर्ण तेवीस वर्षे,

जेव्हां तूं मी बसुन कविता गायिल्या रम्य हर्षे.

भासे आतां परि जणुं सख्या ! काल ती मौज केली !!

जेणें झाली फिरुनि मति ही आज भारी भुकेली. २

ये ये कृष्णा ! चढव अपुला सूर जो भौतिकाला,

विंधी जाई वरति वरतीं भेदुनी अंतराला.

टाकीं मार्गे मज बघुं सख्या गाउं ये एकवार,

नाहीं माझी तुजविण कुणी हौस ही फेडणार. ३

जें जें कांहीं दिसत मजला भूतलीं व्योममार्गीं,

तें तें सारें दिसत मजला आज मित्रा अभागी;

भाषा ह्याची विशद करुनी कोण आतां कथील.
 आतां ह्याला तुजविण कवी कोणता गौरवील. ४
 कृष्णा भिक्षा इतुकि तरि तूं घाल आह्लास आतां,
 ह्या हत्कोशीं वसुन अपुलें गान हो नित्य गाता.
 आली आतां कळुन पुरती ती तुझी वृत्ति सारी,
 माखूं देतो कवण तुजला येथुनीया भरारी ! ५

टिळक.

कोकिलान्योक्ति.

श्लोक.

अये सुभग कोकिले रुचिरकुञ्जवासप्रिये,
 सखे सुरभिदूतिके सुचरिते मनोज्ञे सये;
 करी भवन रम्य तें तवहि विश्वकर्मा स्वयें,
 मनुष्यकृतिला अहा कधिं सरी तयाची न ये. १
 सुरम्यवचनामृतें उपवनें तुला बोधिती
 करीति अभिनंदना सुखित होति चित्तीं अती
 रसालकुसुमप्रिया मधुरगानलीलावती
 समस्त विहगांमधें प्रमुखची तुला मानिती. २
 निवास करण्या सदा क्षितिं वसंत ये सुंदर
 करे बहुनतां लता हरित नेसवी अंबर
 तशीं कुसुमभूषणें रुचिर लेववोनी बळें
 करी मग तयासवें ललित खेळ ते आगळे. ३
 सुरम्य दंविन्दु ते बहु लतासुगात्रांवरी
 विलाससुरतश्रमं गमति घर्मविन्दूपरी

- सुगंधिसुखदानिला रुचिर वीजना वारुनी
वसंत रमवी प्रिया विविध केलि त्यां दावुनी. ४
- सुमावरुनि हिंडती मधुप गुंग चित्तीं अती
पिऊनि कुसुमासवा मदभरें बहू डोलती
नवीन बघुनी बळें सुम पुनः पुनश्चुंबिती
विलोकुनि ससाध्वसा मनिं, लता बहू कांपती. ५
- सुरम्य समयीं अशा विहरण्यासि येशी गडे
कुहूकुहुकुहूकुहू रव ललाम कानीं पडे
तया परिसुनी हृदीं सुखद वृत्ति त्या दाटती
थरारत शरीर हें नयनही मुदें मीटती. ६
- वदे कवण गे तुला रुचिर मार्ग तो दाखवी
'अजीं शिशिर संपला,' कवण हें तुला सूचवी
नभीं ध्रुव किं होतसे रुचिर मार्गदर्शी तव
वसंत अथवा तुला कळविं— 'काळ आला नव' ? ७
- प्रशांत हृदयें असे पडुडलों लतामंडपीं
लतावरण रम्य हें हरित कृष्ण शय्या निकी
अशा ममयिं येतसे मधुर राग धीर ध्वनि
क्षणीं जवळ वाटतो, उठत कीं नभीं तो क्षणीं. ८
- गमे मजसि सत्य तूं वदत सृष्टिशीं गूढ गे,
कळे न मनुजां अह्नां मुळिंच त्यांतलें सार गे,
त्रिवार कारितों नती, खग न तूं असें वाटतें,
नभध्वनिच, गूढ वा अससि सृष्टिचें रम्य तें. ९
- अये ! रव तुझा मला स्मरण शैशवाचें करी,
यदा बहुत ऐकिलें बसुनि त्यासि चित्रापरी.

- निनाद जयिं कर्णि ये मन सुखा बहू पावले
नर्भी तरुलतान्तरिं बहुतची तुला धुंडिले. १०
- सदैव सखये तुझे हरित गेह राहातसें
कधीं न तव अंबरीं जलद ही मुळीं येतसे
तुझ्या कुणि न ऐकिला कधिं हि गानिं दुःखस्वर
बिनाशिशिर तें असें तवाचि कोकिले वत्सर. ११
- सशक्त मजला करीं तव सर्वे उडाय़ा जरा,
क्रमूं भुवनसुंदरे, सुपथ अंबरीं तो खरा.
पिऊं मधुरशा जला, रुचिर गे करूं गायन;
परस्पर सुसंगतीं मुदित घालवूं ते दिन. १२

————— गोविंद पांडुरंग देवधर, बी. ए.

सुभाषित.

श्लोक.

- बा रे ! हंस सुशुभ्र रम्य रचिले जेणें करोनी दया,
कीरांना बघ निर्मिलें हरितसें वर्णे विराजावया,
लीलेनें बहु चित्रवर्ण दिधला जेणें मयूरां बरा,
तो वृत्ती तव राम चालविल-- ही चिंता कशाला नरा ! १
- भागीदार धनास चार असती साचार हें जाणपां,
धर्माग्निप्रभुतस्कर, प्रथम जो संपादिजे तत्कृपा;
धर्माला स्वविभाग तो न मिळतां ते सर्वही कोपती,
नेती सर्व हिरावुनी ह्यणुनि बा ! धर्मीं असावी रती. २

काव्यरत्नावलि.

अंक २ रा.

श्री छत्रपति शिवाजी महाराजकाव्य.

सर्ग २ रा.

अपराह वर्णन. सुशीलाजन्ममहोत्साह. स्त्रिया जमून सुशीलेचा नाम-
करणविधि करितात. सुशीलेचें बालपण. तिच्या बालपणीच्या लीला व
क्रीडा यांचें वर्णन. राजदंपतीचा आनंद.

श्लोक.

दिवाकर स्वच्छ नभोध्वगामी । प्राणप्रियादर्शन सौख्यकर्मी;	
होजनिया श्रान्त बहु प्रवासे । प्रतीकपथे सत्वर चाललासे.	१
संताप—मालाकुल काय सारा । तनूवरी लोटति घर्म—धारा;	
सूर्यातपां वारि समीर मंद । घ्राणेंद्रियां तोषत्रि पुष्पगंध.	२
छायातलीं घेउनि विश्रमार्ते । जाती वनीं धेनु चरावयार्ते;	
सेवून तेथें मृदु गोड पाला । निवारिती त्या सकलातपाला.	३
संतापयुक्ता रविच्या करांहीं । जाई सरां पांथ परंपराही;	
पिऊनिया निर्मल गोड वारी । छायातलीं आतप ती निवारी.	४
खरातपें विव्हल अन्तरांत । विश्रान्ति घेती खग कोटरांत;	
संताप आतां सरतां क्रमानें । बाहेर येती रमती सुखानें.	५
संताप होतां गिरिकंदरांत । जे बैसले व्याघ्रहरी नितांत;	
बाहेर ते येउनिया विशाल । महास्वनें गाजविती निराळ.	६
सेवूनिया अब्जमृणालबंधा । सुधेपरी प्राशुनि तन्मरंदा;	

सलील पद्माकर-वारिमाजी । क्रीडा करी सारस-भृंगराजी.	७
देई रवी ताप शिखा-शतांहीं । न कोणिही संचरती पथांहीं;	
होतां कमी ताप भग क्रमानें । जाती स्वकर्मी जन संभ्रमानें.	८
त्या कालि विश्वास-गृहास रामा । मिलेन येती नयनाभिरामा;	
सानंदचित्ता रमणीय लीला । अपार त्या दाखविती सुशीला.	९
करातसे उत्सव राव थोर । कमान केली सद्नासमोर;	
वितान शोभे वरती विचित्र । येती पहाया जन इष्टमित्र.	१०
नृपाल तेव्हां बहु वित्तराशी । अर्पी द्विजांशीं करुणाकरांशीं;	
समर्पुनी वस्त्र विभूषणातें । तो गौरवी सर्व सुहृद्गणातें.	११
समर्पुनी षड्सयुक्त अन्न । केले तयानें जन सुप्रसन्न;	
संतोषवी विप्रजनांगनातें । अर्पून नाना वसनां धनातें.	१२
रात्रंदिवा मंगलवाद्यघोष । देई बहू बालजनांस तोष;	
करून वेश्याहि सुनर्तनातें । मनोज्ञ-वेषा हरिती मनातें.	१३
पुरांगना सर्वहि तेथ आल्या । पाहून तो उत्सव तुष्ट झाल्या;	
साध्वीसर्वे त्या करिती विनोद । तो ऐकुनी माजतसे प्रमोद.	१४
पाहूनिया मुग्ध सुताननातें । संतोष वाटे बहु तन्मनातें;	
होओ सुता तत्सम आपणांस । मनीं असें वाटतसे तयांस.	१५
अंकावरी घेउनि बालिकेतें । कोणी सुगात्री रमवी लियेतें;	
विलोकुनी सस्मित तन्मुखातें । अत्यंत चित्तीं वारितें सुखातें.	१६
अन्या कृशांगी तरुणी सुकेशी । घेई निजांकीं मग बालिकेशी;	
अशीच होओ तुजलाहि कन्या । वदे विनोदें तव कोणि अन्या !	१७
ऐकून ती गोड विनोदवाणी । मंदस्मिता ते करि रूपखाणी;	
निषेधि वेगें तंव तीस माता । पुरे करा हा परिहास आतां.	१८
तें ऐकुनी राहति त्या प्रशान्त । घालून तीतें नव पाळण्यांत;	
जो जो करुनी मग हालवीती । पिकस्वरा सुस्वर गाति गीती.	१९

- होईल ही स्त्रीजनिं शुद्धशीला । त्या ठेविती नाम तिला सुशीला;
करोनिया यापरि उत्सवातें । जाती शुभांगी निजमंदिरातें. २०
- शुक्लेंदु लेखे—सम ती सुजाता । वाढे क्रमानें सुखवी स्वतातां;
हास्यानना शान्तवि ती जनातें । जशी चकोरां नव चंद्रिकाते. २१
- विलोकुनी तद्ग्रहलक्षणातें । दैवज्ञ सारे काथिती नृपातें;
होईल साध्वीजनरत्नभूषा । जर्गी जशी बाणनृपालभूषा. २२
- छळील ईतें कुदशा अपार । पीडा इला देतिल दुष्ट फार;
धैर्योत्सवें संकटसागरांही । जाईल वेगें उतरोनि पाहीं. २३
- पतीसवें होउनि मान्य लोकीं । भोगील ऐश्वर्यसुखां विलोकीं;
सत्कीर्तिनें व्यापिल ही जगास । कुलप्रतिष्ठा तव हांच खास. २४
- ऐकूनिया यापरि सर्व भागी । आनंद चित्तीं बहु राय भावी;
नराधिनाथें बहु वित्त—दानें । केले सुखी ते बहु वित्तदानें. २५
- मरीचि अस्तंगत आज झाला । येई उद्यां तो उदयाचलाला;
येती क्रमानें दिनरात्र पाहीं । या कालचक्रा खळ अल्प नाहीं. २६
- होई सुशीलेप्रति एक वर्ष । माता तिला पाहुनिया सहर्ष;
अंकीं बसे घेवुनि नित्य तीतें । तिच्याविणें चैन नसे सतीतें. २७
- आनंददात्री बहु ती पित्याला । कादंबिनी ज्यापरि चातकांला;
विलोकुनी तद्गुचिराननातें । आतृप्ति वाटे न कधीं मनातें. २८
- ताता—सुखातें हरि बालिका ती । गृहांधकारा जशि दीपकान्ति;
प्रफुल्ल वेगें करि खिन्न चित्तें । जोत्खा जशी निद्रित कैरवातें. २९
- गृहांगणीं रांगत जाय बाला । धूळीमधें धूसुर काय झाला;
पाहोनि एका मृगशावकाला । वेगें निघे त्यास धरावयाला. ३०
- सवेग तो पोत दुरी पळाला । करी महाकान्त लणून बाला;
ऐकूनिया धांवुनि ये सती ते । केली सुशद्धें मग शान्त तीतें. ३१
- स्तंभाश्रयें राहतसे उभी ती । चित्तीं न वाटे लवपातभीती;

धरुनिया धातृकरास हातें । चालावयातें शिकली भहा ! ते.	३२
बाला रडे इच्छुनिया शुकातें । चित्रार्पितां त्यापारि हंसकातें;	
रविप्रभाविंब जलांत पाहे । वदे “ मला काढुनि शांघ्र द्या हें ”	३३
एकोनि वेगें जनकोदितातें । बोलावयातें शिकली सुता ते;	
रसाळ अव्यक्त वटून वाचा । संताप सारा निववी तयाचा.	३४
सुतातनुस्पर्श करून तात । आनंद पावे हृदयीं नितान्त;	
भंगीं सुधासेचन होय काय । ज्योत्स्नाच किंवा करि शान्त काय.	३५
भंकावरी घेउनि रम्य बाला । पुन्हःपुन्हा चुंबुनिया मुखाला;	
ऐकून अव्यक्तगिरा रसाळ । जे धन्य ते तोषति सर्वकाळ.	३६
सुताविणें शून्यवनासमान । घोरांधकारावृत वा स्मशान;	
नृपालचित्ता गृह जें गर्भें तें । स्वर्गाहुनी सौख्य विशेष देतें.	३७
हांसे कधीं ज्यापारि पद्मसृष्टी । वर्षे कधीं जेंवि अकालवृष्टि;	
तडित्समा दावि विलास-लीला । गानें पिकां लाजविते सुशीला.	३८
मुलींसेवें क्रीडतसे सुशीला । निसर्गरम्या बहु दावि लीला;	
तारांगणीं जेंवि शशांकलेखा । बालाजनीं तेंवि तिलाहि लेखा.	३९
नवे नवे खेळत खेळ रोज । माता सुतेचें करि फार चोज;	
आधारभूता पितृजीवनाला । प्राणापरी वाटतसे मनाला.	४०
गमे प्रिया ती सकलांस बाला । लावी लळा फार सुहृज्जनांला;	
मुग्धाननां पाहुनि बालकांस । न प्रेम दाटे कवणा जनास.	४१
ती पंचवर्षा जइं हो सुशीला । माता लिहाया शिकवी मुलीला;	
बघून लोकोत्तर बुद्धि फार । आश्चर्य वाटे सुहृदां अपार.	४२
तातास ती वाचुनि दावि बाला । गमे तदा कौतुक फार त्याला;	
भंकावरीं सत्वर घेत तीतें । सहर्ष चुंबी मग धीमतीतें.	४३
पित्यासेवें जात मनोहरातें । पुष्पप्रिया ती कुसुमाकरातें;	
गंधोत्कटा चंपककुंदजाती- । माला नृपां अर्पि नृपात्मजा ती.	४४

क्रोडामयूरास धरून आणी । करीं तया नाचवि रूपखाणी;	
ऐकूनिया मंजुळ कीर वाणी । घाली तयाच्या वदनीं स्वपाणी.	४६
जेव्हां सती प्रेमळ गीत गात । होई तदा निश्चळ ती प्रशान्त;	
सतीचरित्रें अमृतासमान । सद्भक्तिनें ऐकत सावधान.	४६
सतीचरित्रें कथुनी रसाळ । सद्भक्तिभावान्वित सर्वकाळ;	
सन्मार्ग—माहात्म्य अगाधचितीं । संपूर्ण तीच्या ठसवी सती ती.	४७
येतां परि श्रान्त पिता गृहास । सद्गीतिका गात सुता सहास;	
वटून ती मंजुळ शद्ध गोड । मातापित्याचें पुरवीत कौड.	४८
लावी सुतेतें गृहकर्मशिक्षा । सती सदा कार्य—अकार्य—दक्षा;	
कार्यप्रिया होय सुतास्वभावे । आलस्य तीतें न कधींच ठावे.	४९
सदा बरी निर्मलवर्तनातें । होई प्रिया सर्व सखीजनातें;	
गर्वोद्धता आदरि तीन वृत्ति । मानी वरिष्ठा विनयप्रवृत्ति.	५०

सुचरित तिचें तूझां आतां कथीन सविस्तर,
रसिकजन हो एका प्रेमें करून मन स्थिर;
अमति बहु मी अंगीं माझ्या कावित्व न किंचन,
तारिहि न तुझी हें धिःकारा करा सदयेक्षण.

५१

सर्ग २ रा समाप्त.

— — — श्रीपाद नारायण मुजूमदार बी. ए.

कुंजकूजन.

श्लोक.

“ वाणी ममैव सरसा यदि रंजयित्री
न प्रार्थये रसविदामवधानदानम्
सायंतनीषु मकरंदवतीषु भृङ्गाः
किं मल्लिकासु परमंत्रणमारभन्ते ”

दिंड्या.

कृष्णपक्षींचा चंद्र कलाहीन । पश्चिमेच्या क्षितिजांत होय लीन;
 भागलेला जणुं जरठसा प्रवासी, । लागलाहे खालती बसायासी. १
 दीर्घसूत्री ती रात्र चंद्रजाया, । पूर्व गोलातें त्यजुनि निघे जाया;
 उदयसंधी येतांच आळशातें, । स्वयें तंद्रा सोडोनि जशी जाते. २
 बाल दिनकर तो उदयगिरि--शिराला । प्रयासानें आरूढ जणों झाला;
 मृदुल दुर्लभसम धवल धुकें ल्यानें । निजकरांहीं सारिलें आळसानें. ३
 अरुण किरणें मंदोष्ण त्याचीं तीं । पडुनि, आकाशीं लाल छटा देती;
 प्रेमरंगें जणुं बाळ-रवि-चितारी । किरणकलमांनीं गगनपट चितारी. ४
 सुखद त्याचें तें उष्ण पसरताहे, । तरिहि कमती हेमंतशीत नेहे;
 असुनि अर्थोष्मा, जेंवि लोभियाचें । दैन्य ह्यणुनी कधिंही न जावयाचें ! ५
 अज्ञुनि ठेवुनि निज गाल गालुशीतें । विछान्यांतचि असतील आळशी ते;
 अशा समयीं मधुमधुर ह्या रवानें । आळवितसे हा कोण गौरवानें ? ६
 कुठुनि येते ही शद्धसुधाधारा ? । हिनें भरिला कीं निकट भाग सारा !
 अहो ! बघताहे चकित लोचनांहीं । उगम हींचा तरि दिसत मला नाहीं ! ७
 'कोण तूं गा ! कोठील कवणियाचा ?' । कुठें आहे तव वास वसायाचा ?
 कुठें केला अभ्यास गायनाचा ? । कोण झाला गुरुराय तुज, त्याचा ? ८
 अससि कलरव कीं काय सतारीचा ? । दिव्य सुस्वर कीं अमर-सुंदरीचा ?
 मूर्तिमंतचि कीं सामवेद साचा ? । सांग मजला तें सांग सुधावाचा ! ९
 जिच्यामाजी प्रतिबिंब तुझें राहे । वस्तु लोकीं कोणती अशी आहे ?
 सरसहृदयीं मेघ तो स्वातिचाही । तुझ्या सरिचा जरि ह्यणूं, तरी नाहीं ! १०
 कर्णरूपी उघडल्या शिंपल्यांत । वचनविंदू जे तुझे उतरतात,
 अमित सोज्वलसें त्यांचिये पाणी । रुचिर मोल्यांसहि गौणताच आणी ! ११
 वेणुनादें माधुर्यें मधुवनांत । ब्रह्म विंबवुनी प्रणयिजनमनांत,
 परम हर्षाचा परम लाभ ल्यानें । कहुनि दिधला ऐकोनि टाउकें तें. १२

- परी त्याची अनुभूति मला नाही ! । न हो किं बहुना मना कल्पनाही !
 आजि तूझ्या परिसोनि गायनातें, । किमपि त्याचें अनुमान मला होतें ! १३
- काळसर्पाहुनि जे महा बिखारी, । असे दुर्जन, त्यांनाहि जिकणारी,
 चंद्रमणिसम रसिकांस झरविणारी, । होय वाणी तव अमृतगर्वहारी. १४
- पहा विस्मय चहुंकडे प्रसारीत, । गाढ जिज्ञासा रसिक मनिं भरीत,
 उष्णसंगें अनुराग संचरीत, । गिरा विचरे ही पवन-लकेरीत. १५
- उदासांचें औदास्यतम हरोनी, । निराशांचें नैराश्य निवारोनी,
 व्यथित हृदयांची व्यथा शांतवोनी, । विलसते ते उल्हास उपजवोनी. १६
- तरी अद्भुतरस असा निर्धिणारा, । सरस मानस उचमळुनि आणणारा,
 हेंच नन्दनवन करुनि दाविणारा, । कोण अससी तूं दिव्य गुणागारा ? १७
- गुच्छ जैसा काश्मीर-गुलाबाचा । हरितपर्णामधि गुप्त असे साचा,
 तरी परिमल चहुंकडे त्याचा तो । दरवळोनी रसिकांस मोहवीतो; १८
- लपुनि कोठें तरि विहंगमा ! तैसा । नादसंगम वितरोनि मधुर ऐसा,
 गड्या ! मजला तूं वेड लावियेलें ! । तरी सांगें त्वां गेह कुठें केलें ! १९.
- असाधारण गुण असुनि असा अंगीं । कासया तूं बैससी गूढ जागीं ?
 धसत असतां कीं नित्य विजन-वासीं । येत आहे थोरवी गुणिजनांसी ? २०
- दिव्य तेजोबलयांत विचारांच्या । लीन होउनिया कवी, सुधावाचा,
 वदे नैसर्गिक काव्य, तसा तूही । गासि गायन हें विस्मयप्रवाही ! २१
- काव्य तूजें ज्यांतोनि उगम पावे । विषय लोकीं ते कोणते असावे ?
 लोल सलिलें, कोणतीं उपवनें तीं ? । माळ, किंवा कोणत्या शैलपंक्ती ? २२
- रम्य देखावे नभोमंडलाचे, । प्रेम किंवा तूझिया प्रियजनाचें ?
 अपरिचय कीं संसार विपत्तींचा । उगम आहे ह्या काव्यनिर्झरीचा ? २३
- अगा गंधर्वा ! अगा विहगराया ! । चित्तचातक हा आत्मवश कराया,
 तुझ्या हृदयीं कोणते तरि विचार । असति हृदयंगम जेहि काव्यसार ? ! २४
- टाउका जो आनंद तव मनाला । लेश त्याचा देशील काय याला ?

शिकविं शिकवीं तव शद्धमोहिनी ते । ह्याहि जिव्हेतें सहज कर्कशेतें ! २५
 अरे ! इतुक्यांतचि मौन असें कां हें ? । तुवां वरिलें ? हें उचित तुला नेहे !
 असुनि कवि मी तुज करित विनंती ही । अविनयें कां अवमानितोस तीही ! २६
 होय तूझा व्यवसायबंधु गा मी; । सतनुवाड्मन मी रसिक--जन--लगामी
 बघुनि तूझा गुण दिव्य निरभिम नीं । करी विनती, ती सुजनपणें मानीं ! २७
 गुणविहीना गुणमणी गमति कांचा, । गुणी हेवा करितात गुणिजनांचा;
 परी गुणवान् गुणिगणाचा चहाता । विरल विरलचि तो सरलजन पहातां ! २८
 लक्ष पक्षी लक्षिले आजवेरी, । रंगरूपें शद्धेंहि मनोहारी;
 परी करणारा यापरी बहारी । नाहिं नाहीं कुणी कुंजवनविहारी ! २९
 अगा गंधर्वा ! तरी लताऽगारीं । छेडिं छेडीं तूं फिरुनि रागदारी !
 तिच्या श्रवणाचा, तुझ्या दर्शनाचा, । लाभ झाल्याविण मी न हलायाचा ! ३०
 हाच वाड्मधु हृदयांत सांठवीन, । काव्यरूपें रसिकांस पाठवीन;
 तरी तव ते बहुमोल बोल बोल ! । देइं दर्शन दृष्टीस या विलोल ! ३१
 अहो ! परि हा भ्रम काय मला झाला ! । प्रार्थिताहें मी काय हें ? कुणाला ?
 वनेचर जो स्वातंत्र्यसुधास्वादी । कासया तो साहील मम उपाधी ? ३२
 काय ह्यणुनी शिकवील मला हो ! तो ? । आणि शिकवोनी काय कवी होतो ?
 कदा नेहे !--रस सिद्ध कवी जो कीं । स्वयंभू तो अवतरत असे लोकीं. ३३
 स्वयं काव्यस्फूर्तीस पावणारा, । स्वयं नादब्रह्मांत गुंगणारा,
 शद्धसृष्टीचा चतुर विधाता तो । जगन्मोहन या खगापरी गातो. ३४
 कुठें वाणी या कुंजकूजनाची ! । कुठें माझी वैखरी खरतराची !
 कुठें निर्मल जीवत झरा तीचा ! । कुठें कर्दम मत्काव्यपल्वलींचा ! ३५
 कुठें ल्याचें निश्चित अंतरंग ! । कुठें माझे दुर्मनो--मनोभंग !
 कुठें ल्याचा स्वातंत्र्य वनविहार ! । कुठें जीवित परतंत्र हें असार ! ३६
 निराशेनें जाहलों उदासीन ! । कवित्वाचा मद होय मनीं लीन;
 गमे सारें जग जीर्णवन मला हें; । त्यांत एकचि मी जीव वृथा आहे ! ३७

अहो ! इतुक्यामधिं काय नवल झालें । प्रेम--बिंबचि कीं भानुचें--उदेलें !
 आणि तेणें निमिषांत उपवनाला-- । नव्हे !--आलें चैतन्य या जगाला ! ३८

हृदयरूपी जो प्रेमकोश त्यातें । व्यक्त करुनी जणुं सर्व सहृदयांतें,
 जडांलाही चैतन्य घावयाला । कुंजकूजन लागला गावयाला ! ३९

जसा त्याचा रव कर्णमनोहारी, । तसा होई प्रतिरवहि सभोंवारीं;
 जणों उपवनही कुंजकूजनाचे । असुनि नादब्रह्मांत लीन, नाचे ! ४०

धन्य अससी तूं कुंजकूजना गा ! । गाइं गाईं निजगान महाभागा !
 नुझ्या गानें होईल खलभुजंग । वशहि तरि तो मग कां न रमारंग ? ४१

पंचमांतिल आलाष कोकिलांचे, । नादसंयोगहि तंतुवादनांचे,
 काव्यमकरंदहि महाकविजनांचे, । वृथा ! येथें जाहले वृथा साचे ! ४२

परमसीमा ही दिव्यमाधुरीची, । मनुज वाणानें काधिं न कळयाची.
 स्वाद हीचा रसिकांस जरी व्हावा, । तरी त्यांनीं रव हाच आयकावा ! ४३

समर्पण.

जें जें निसर्गरमणीय ह्यणोनि कांहीं,
 निर्माण होउनि जगीं विलसोनि राहीं;
 सौंदर्य तें नयनगोचर होय साचें,
 अज्ञेयशा भुवनसुंदर ईश्वराचें ! ४४

विश्वास ठेवुनि मनांत असा विवेकें,
 विश्वास जे निरखिति प्रणयातिरेकें,
 तद्वैभवीं असति लीनहि कौतुकानें,
 त्यांनांच ही कृति समर्पण आदरानें. ४५

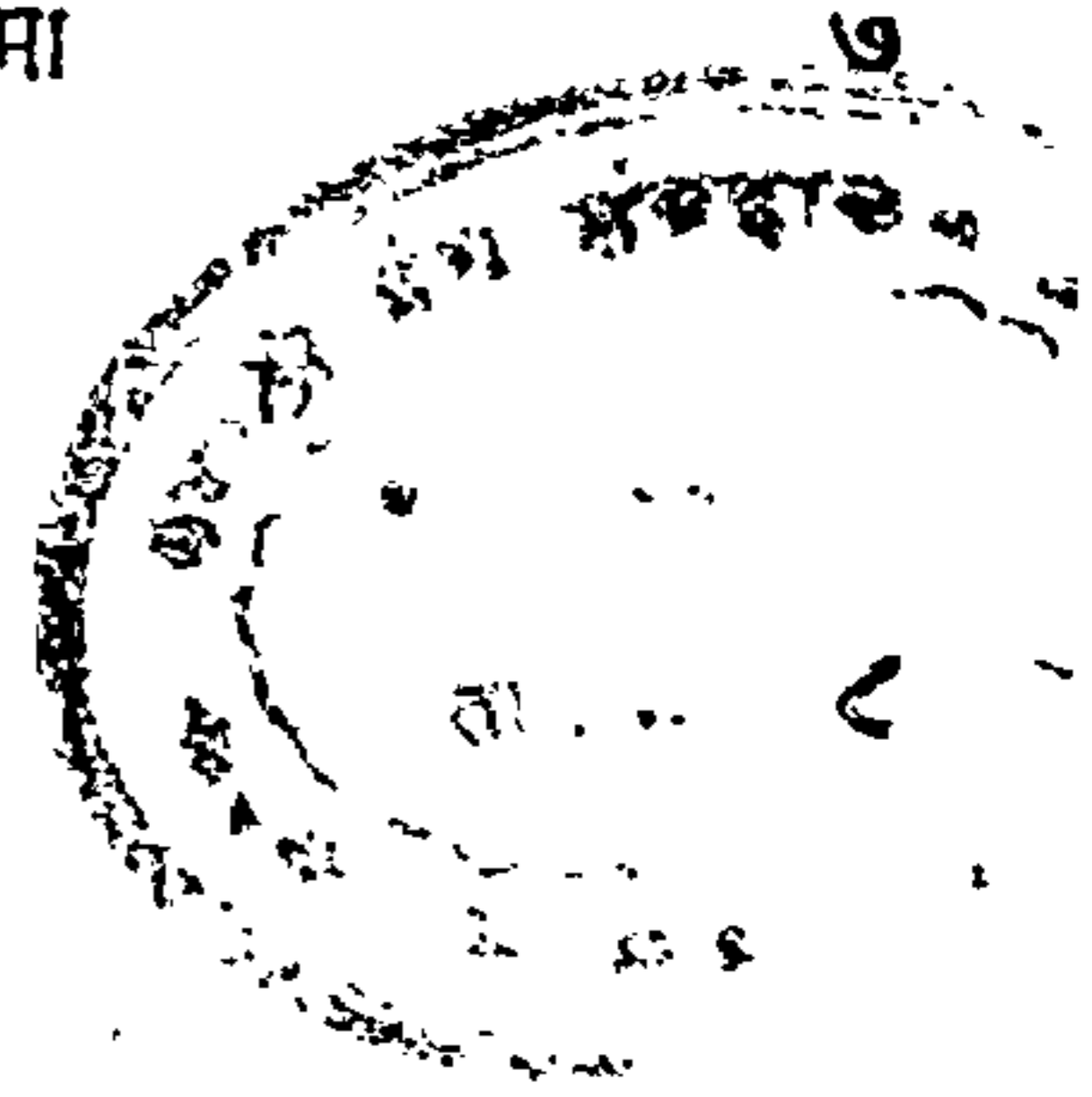
काव्यरत्नावली.

सद्बोधशतक.

श्लोक.

होता जसा अरुण हा रवि वा प्रभातीं
 अस्तीं तसाच घसरी रुचिरा प्रभा ती
 धैर्यास तो त्यजिन सौख्यकलाप--दात्या
 आली जरी असुखदा अतुलाऽपदा त्या
 यत्शील थोर सखया रविशी तयाची
 रीती; जुळोनि करतो विपदीं न याची
 वागे समान असुखीं सुख ही न मोजी
 तो साधु सत्य सखया; समुदें नमो जी
 येवो सुखें सुखद वा अतिदुःखकाल
 भीयी न ही उतरतां तलें चंड काल
 जो दे घडा अतुलसा सवित्ता महा हा
 कैसी स्वयें कृति करी विपरीत हा ! हा !
 तापोनि चंडकिरणीं छळिलें जनातें
 नामेहि मित्र असुनी त्याजि सर्व नातें.
 तत्क्षालनार्थ उडि सूर्य निर्धोत टाकी
 वाटे उले गगन--कांति तटा तटा कीं
 येतां स्ववल्लभगृहीं क्षणि पश्चिमा ती
 आनंदली परि सुखांतहि झालि मत्ती
 “ हा ! हा ! कसा बुडवि हा निधि मज्जनास
 झाला मदीय करण्या खल सज्ज नास ”
 दिक्सुंदरी वदुनि हें बहु लाल झाली
 पाहोनि तें जलधि--कृत्रिम ती बुझाली

नेहे उपाय करि काय चिडे उमोप
 सामर्थ्य अंगिं नसतां विफल--प्रकोप
 वेळीं अशा ससख मी तटिनी--तिराशीं
 गेलों बघोनि रमलों अतितोयराशीं
 प्रख्यात पुण्यसरिता शिव--जाहि भीमा
 उत्पन्न आदति करी वद कां ? न भीमा
 वाहें कसें विमल हें जल शांत राया
 वाटें मला सुगम ही भव हा तराया
 प्रक्षालितां सुजालें या अवयुक्त काय
 होईल पूत वद हें नच सत्य काय ?
 ऐकोन मूढ असले मम ते विचार
 अज्ञान--जन्य बघुनी मग तेंवि चार
 ' मत्शब्द ' मित्र वदला ' तरि सेवि चार
 ते सत्य वा अनृत हें स्वमना विचार ' ९
 " नेहे सख्या विमल रे जरि अंतरंग
 वेगें तयांत उठती जलसे तरंग
 आलाबु कट्ट असुनी सुपयामृतांत
 प्रक्षालिला; मधुर कां ? तरि होय तात ! १०
 पाजीयलें पय जरी धरणी--धरा हे
 मित्रापरी शुचि न हो विप्रयुक्त राहे
 तीर्थोदकांत धुतलें जरि गर्दभास
 होई न शुद्ध तव हा किति गर्द भास ११
 श्वा--पुच्छ कां सरलता कधिं बोल पावे
 साधुत्व आड करुनी उगि कां ? लपावें

दावोनि एक जन साधिति आत्म डावा ऐसा विचार तव आज नसोहि डावा	१२
नाहीं जरी मन शुची तरि फायदा रे होईल काय ? नव हीं नर--काय दारें चित्तांतरीं जमविती किति पापराशी जातील हे नर कसे वद पां पराशीं	१३
जें वाहतें जल सख्या तव अग्र--भागीं तें काय दाखवि पहा नच हो अभागी व्हावें सदा विकृति--हीन क शीकवीतें हें ज्ञान कां ? नच सख्या तुजशीं कवीतें	१४
सांभाळितें जल जसें जगिं सज्जनांस होई न तें विप तसें कधि दुर्जनांस न ज्ञात त्यास सख्या बघ घातपात दे तुष्टि ही झिजवुनी स्वतनू तपांत	१५
ठेवा सदैव समदृष्टिच सर्व--भूतीं पाळी जशी सुजन दुर्जन धन्य भू ती हा पाठ हें सुजल दे मनि बाळगावें दंभा त्यजून हरितें नित बाळ गावें	१६
मोदें कसें शफर हे जालें खेळतात शैवाल ईशकृत हें बघ खाति तात देती न दुःख इतरां नच त्यांशि कावे ठावे; तयांजवळ हें सख्या शिकावें	१७
ही धेनु जी तुजसमोरहि जीवनातें प्राशावया परतली; बघ जीवनातें	

ती चालवी न करितां कधिं घात राया
हैं कां ? गुरू गुरु नसे भव हा तराया

१८

हा उच्चकंठ बगळा वरि पूर्ण साधू
स्वांतीं परी कुटिल तो निज--कार्य साधू
नेत्रें मिटी तप करी जणुं एक पार्यीं
लक्षोनि मीन गिळितोचि अशा उपायीं

१९

कैसा दिसे वरुनि हा बघ शुभ्रकाय
स्नाना तसें न करि वोल भिमंत काय ?

झाला न पालट परी लवही तदंतीं
लोळे पुन्हां धुळिमधें जरि धौत दंती

२०

आहेत दांभिक जगीं बघ लोक सारे
मित्रा पडे अमित मोह तुला कसा रे
जे सोंवळे वरिवरी बहु दाविताती

ते ओंवळे; कुटिलता बहुधा विताती

२१

रुद्राक्ष घालुनि गळां करिं मंत्र--माळा
भस्में सुशोभविति जे अपुल्या कपाळा

ते नीच काक--हृदयांतरिं पूर्ण खोल
हैं हा पहा शिकवितो बक; नेत्र खोल

२२

ही सुंदरा दुजि चमत्कृति गा विलोकीं
यत्कीर्ति संतत गज्या अति गावि लोकीं

यावीचि बा उसळुनी प्रसहें वहातां

वार्टे भये लहु जणू जुळिताति हातां

२३

येतांहि लाट वरुनी लहु हे शिरा या
पाही कसें लवविती बघती शिराया

त्यामार्जि कीं जणुं गमे विगताभिमान
झाले हणोनि जगले वच पूर्ण मान

२४

गर्वांध रावण पडे रघुराजहस्तीं
जैसा हरींद्रनखराग्रजिं राज--हस्ती
तद्धु जो रघुपदीं विनत--स्वभावे
झाला चिरंजिव जनीं तुज कां न ठावें

२५

अनंततनय.

अपूर्ण.

कवींस इषारत.

श्लोक.

गेले राज्यधुरंधर प्रभु तसे स्वातंत्र्य गेलें लया,
भोगायास सदा असह्य विपदा आली असे स्वालया.
ऐशा या समया तुह्मी रसिक हो ज्ञाते मराठी कवी,
गा हो गीत असेंच अल्प तरि जें राष्ट्रान्जती दाखवी.

१

जी जी सांप्रत दृष्टिला पडतसे सद्यः कवींची कृती,
गात्री केवळ ती विलास--भुवनीं नारीजनांसंगतीं.
या दोषा अपवाद सत्कवि कुणी आहेत लोकीं तरी,
त्यांची मागुनिया क्षमा तदितरां संप्रार्थितो द्वयक्षरीं.

२

जें कर्णी पडतां स्वदेशजनता देशाभिमाने स्फुरे,
बंधुद्रोह--विनाश, ऐक्यकरणीं संचार अंगीं भरे.
ऐसें गीत न ये श्रुतीवरि, जरी आलें तरी थोडकें;
कां औदास्य असें वसे कविजनीं पाहूं जरा कौतुकें.

३

कोणी चुंबन वर्णितो, रचितसे गाणें कुणी प्रीतिचें;
झाली जी गतभर्तृका वदतसे उद्गार कोणी तिचे,
कोणी गाउनि गीत गोधडिवरी काव्यप्रभा फांकवी,
कां ऐशी स्थिति शोचनीय तुमची सांगा मराठी कवी. ४

कोणी गात असे स्वयंवरकथा, कोणी फुलां, पांखरां,
कोणी ' मांजर लाडकी ' विषय हा काव्यां नियोजी खरा.
कोणी कोकिळ, काकवर्णन करी, काव्यां तृपा भागवी;
कां ऐशी स्थिति शोचनीय तुमची सांगा मराठी कवी. ५

ऐशा काव्यकृती जरी रिझविती कांहीं रसज्ञांप्रती,
दुःखाची सरते स्मृती क्षणभरी अल्हाद पावे मती.
काव्यानंद खरा न हा, किमपि हें नेहे मनोरंजन;
पावे अक्षरता स्वराविण कसें तें पांगुळें व्यंजन ? ६

देती स्फूर्ति मना असद्विषय हे काव्यें रचाया जरी,
वाहे तच्छ्रवणेंहि लोकहृदयीं हर्षामृताची झरी.
नाहीं प्रस्तुत पात्रता अमृत तें सेवावया आपणां,
शीतार्तप्रिय होय वन्हि तरि तो मानेल कैसा तृणा ? ७

केलें भक्षण षड्सान्न, विटुनी जिव्हा यदा जाय ती;
होतीं इष्ट तदा रुचिप्रद अशीं कोशींबिरी रायतीं.
झालीं इष्ट ह्यणोनि तींच भरितां, पोटीं उपाधी जडे;
तैसें वाङ्मय दूषणोचित अशा या हीन काव्यें घडे. ८

देशा उत्तमता अशा रडकथा देतील हें अन्यथा.
यासाठीं विषदस्थितींत अपुल्या पूर्वेतिहासा कथा.
सिंधूते तरण्यास नावाचि बरी, वाजी, करी, कासया ?
गाणें योग्यचि पूर्व-विक्रमधृती सद्यःप्रसंगास या. ९

- केली पूर्वयुगांत काव्यरचना. ती वाउगी कां बरें ?
 व्यासें भारत, वाल्मिकें विरचिलें रामायणा आदरें.
 ज्यामार्जी रणधीरवीरचरितें युद्धादिकें हीं महा--
 केलीं वर्णन, तत्व त्यांतिल जरा सोत्साहचित्तें पहा. १०
- म्लेच्छें जिंकुनि आर्यदेश अवघा आकांत केला जनीं,
 गोरक्तें द्विज न्हाणिले परिणिल्या आर्यस्त्रिया सद्गुणी.
 वाराया व्यसना सुकाव्यरचना केली समर्थें तधीं,
 त्यायोगें निजदेशभक्ति ठसली श्रीमच्छिवाच्या हृदीं. ११
- ‘ शद्धसृष्टिपती ’ कवींस अभिधा श्रीरामदासें दिली,
 वाग्वाणेंकरुनी असंख्य कविनीं लोकांतरें विंधिलीं.
 राष्ट्रोत्कर्ष घडावया कवि कधीं होतात ते कारण,
 कां हो स्वस्थ तुह्मींच आज बसलां दुःखालयीं दारुण १२
- व्हा रे सिद्ध समस्त हो उजळुनी वाग्वाण आपापले,
 राष्ट्रीं दुर्गुण रान जें पसरलें तें पाहिजे कापलें.
 चा फेंकोनि उदासताऽवरण त्या कोणी न हापापलें,
 शद्धास्त्रें हलवोनि जागृत करा बंधूजनां आपले. १३
- झाला शुष्क निजाभिमान तरु, त्या यावी नवी पालवी;
 दास्यत्वाभिरुची तसेंच विलया औदास्य जी घालवी.
 व्हावी ओळख आपणांस अपुली जी नित्य वाटे नवी,
 ऐशी गा कविता स्वभाग्य--सविता तेणें जगा द्योतवी. १४
- सांगाया नलगे कवींस परि हें सांगीतलें आग्रहें
 या कार्यास अपात्र मी परि कवी मानोनि घ्या साग्र हें.
 वाटे इष्ट तरी स्वकाव्यरचना ठेवा अशा रीतिनें,
 नम्रत्वे दिधली इषारत तरी इच्छा पुरावी तिनें. १५

पां. गो. शा. पारखी यांचा संक्रातीचा तिळगुळ.

श्लोक.

“ स्नेहें असे मी परिपूर्ण जैसा
 प्रकाशहेतू हि जगांत तैसा
 तेवीं तुह्मी व्हा, ” करि तीळ लोका--
 सुबोध कीं, संक्रमणीं विलोका ? १

तिळगुळ शिकवी हा बोलण्या गोड गोड
 पुरवि पुरुषनारीबालकांचें हि कोड
 स्वपरजनविरोधा भेटतां घालवीतो
 सुजनसम गमे हा, आदरा, मोद देतो ! २

गुडं धड रमणीनां तो न वाटे ह्मणूनी
 मलरहित करूनी शर्करापाक त्यानीं--
 हलवुनि हलवा त्या तीळ घालूनि आंत--
 कारिति जपुनि रामा जीव त्यांचा तयांत ? ३

मायाळू त्या बहुत बघुनी शीतपीडार्दितांते--
 पात्रीं अग्नीवरति सुदती घालिती हो तिलांतें
 लागूने त्या प्रखर ह्मणुनी दाह त्या हालवीती
 हातांनीं कीं विणुनि वसना शुभ्र त्या घालिताती ? ४

कौशल्यानें करुनिच तनूरक्षणा योग्य साची
 नागारंगां करुनि हि पुढें देति हौशी मजेचीं
 ऐशा रीतीं करुनि हलवा दाविती एकिमेकीं--
 ईर्ष्येनें त्या वदति हसती धन्य होतात लोकीं. ५

खेळाडू तो मदन मजला वाटतो लोकिं खास
 रामाहस्तीं करवि हलवा मोहण्या कीं नरांस.

ऐसें नाहीं जरि, तरि तिळीं शर्करेच्यामधें ही--
पूर्वीं ऐशी कधिं न कवणा भासली मोहनी ही !

६

ती शर्करारसमिधें स्वकरामृतातें--
घालून कीं करितसे रमणी तयातें
नोहे तरी अति रुची हलव्यांत कैची ?
जी शर्करेंत असते न शतांश साची !

७

निर्माण तूज कारितां स्वकरांगुळींनीं--
त्या सुंदरी बहुत लालनपालनांनीं
नातें मनीं न धरितां हलव्या ! स्वदेहीं--
शेपांच्च तूं प्रकाटिशी किति नीचता ही !

८

मुक्ताफलापरि जरि हलवा सुरेख--
वाटेच हीन मजला उपमान देख
क्षारोदकोद्भव तया मधुरत्व कैचें ?
स्वादूदकोद्भव हि हे सुमुखी--कराचें !

९

रशीला लागला हा रवि जरि तरि तो मित्र आहे न खोटें
रशीला लागला हा करि बहुत इजा प्लेग वैरीच वाटे
सूर्याच्या संक्रमीं हा तिळगुळ अपुणा सौख्य देईच मोठें
प्लेगाच्या संक्रमीं हे तिळ करिति नरा दुःख अत्यंत दाटे

१०

रात्रीं प्रकाशीं विलसे विशेष
स्वच्छीं सुपात्रीं हलवा अशेष
श्वेतांबुजीं कीं जलबिंदु नामी
कीं मल्लिकेच्या कलिका सुधामी !
ध्या देशबंधुजन हो हलवा स्वदेशी
निःशंक यांत किमपी न असे विदेशी

११

घेऊनि गाढ वदुनीच तुह्मी न धांवा—
 साधूनि देशहित नित्य तयांत रात्रा
 वृद्धीस पावत असे तिळ तीळ ळोकीं--
 मित्राचिया सतत संगतिनें अहा कीं--
 पाहा सदा दिवस; यापरि अल्प नित्य—
 सन्मित्रसंग धरुनीच करा सुकृत्य.
 स्नेहामुळें घडुनि येति अनेक काजें
 येतें न संकट, अशापरि वागती जे
 सद्भावयुक्तमधुरोक्तिमुळें जगांत--
 सिद्धीस जाति बहु सत्वर थोर वेत.

१२

१४

दिंडी.

द्वैत होते तें नष्ट तिळगुळानें--
 संक्रमणें कीं सत्तीर्थ सेवनानें
 महावाक्यें शिवजीव-योग होतां
 वंगभंगीं ही शांतिनष्ट होतां !

१५

पांडुरंग गोविंद शास्त्री प्ररखी.

केशवसुतनिधन

I sometimes hold it half a sin
 To put in words the grief I feel
 For words like nature half reveal
 And half conceal the soul within.

Tennyson.

श्लोक.

जन्मे जो जो नर खचित त्या मृत्यु ही ठाम आहे,
 नाही कोणी अमर जगतीं जाणतो तत्त्व मी हें.

दुःखावेगें परि हृदय तें तप्त होऊनि जातां, तत्त्वज्ञाना विसर पडुनी मूढता येत चित्ता	१
गेला गेला कविवर अह्मां सोडुनी दूर गेला वार्ता दुष्टा परिसुनि सुहृन्मंडळा खेद झाला ! नाहीं झालीं जगतितलिं या पूर्ण चाळीस वर्षे तोंच स्वर्गांतुनि झडकरी धाडिला मृत्यु ईशें	२
ज्या प्लेगानें अवचट जर्गीं घोर संहार केला ' त्राही त्राही ' सकल जगता लाविलें बोलण्याला ज्यानें केलीं अमित नगरें पूर्ण उध्वस्त रागें त्यानें नेला कविवर अतां वाग्बधू दीन मार्गें	३
होती त्याची सरस रुचिरा कल्पनाशक्ति दिव्या भव्य व्योमीं विचरुनि जिनें निर्मिलें रम्य काव्या झाले मोठे कवि जरि महाराष्ट्रभाषेत अन्य हा स्वातंत्र्यप्रिय ह्यणुनिया थोर गाजेल धन्य	४
लीलामात्रें सहज कविताशद्ध त्यानें वदावे त्यांच्यायोगें रसिकजन ते थक्क होऊन जावे वाग्देवीचा वरदकर तो मस्तकीं पूर्ण होता ऐसा भ्राता मम हरपला खिन्नता येत चित्ता	५
संसारीं या क्षणभरिं न तें लक्ष त्याचें कधींही गेलें योग्यापरि सतत तो मुक्त जैसा विदेही ऐसा मानी कवि हरपला; ज्ञात जो वाचकांतें नामानें ' केशवसुत ' तया अर्पितों या वचांतें	६
जैसे आंगळीं कविवर शले बर्न्स कीट्सादि नांवें ज्यांची वाणी सहृदयजनां डोलवी स्वप्नभावे	

तैसा मोठा कवि निपजला या महाराष्ट्रभागी
 ईशक्रोधे परि हरपला सत्य आक्षी भभागी
 जे जे मोठे गुणिजन जगीं काळ ओढून त्यांना
 नेई स्वर्गी गुणपरिमलें तोषवाया सुरांनां
 ऐकोनी जी सुरस कविता धन्यता थोर लोकीं
 पाटे तैशी सुरवरसभा तृप्त होईल नाकीं
 कां शोकानें सतत झुंणी मानवानें शिजावें
 ईशाज्ञेनें सकळ घडतें हें मनीं वागवावें
 त्याच्या हस्ते अणुभरि कधीं होत अन्याय नाहीं
 हें जाणोनी मनुजहृदया शांतता प्राप्त होई

७

८

९

मार्गण.

तान्हुला.

तान्हुला निजला असून झोंपेंत स्वप्न पाहत आहे; जवळच त्याची
 आई बसली असून प्रेमपूर्ण वात्सल्यनयनांनीं त्याला अवलोकन करीत आहे.
 तान्हुला झोंपेंत दचकतो, रडवें तोंड करतो, रागाचा भाविर्भाव दाखवितो
 व शेवटीं गालांतल्या गालांत हांसतो त्यास उद्देशून आई:—

पद.

तान्हुल्या !

वाटतें तुला

काय तरि वाळा !

झोंपेंत दचकसी काय असा ? वेल्हाळा !

जग कसें

ठाउकें नसे

१

- मुळीं तुज कांहीं
तुज ' आजउद्यांचा ' विचारही पण नाही. २
- काठिणता
मूर्त ती स्वता
जर्गी या भरली
शुळुकही तिची पारि नाही तूं अनुभविली. ३
- बाधिता
षडरि गांजिता
अह्माला बाळा !
परि दूर पळति तव भिउनि शुद्ध आत्म्याला. ४
- कां वरें
हृदयिं मग भरे
भयाची धडकी
चिमुकल्या ! तुझ्या ही ? काळिज मम तुटतें कीं. ५
- तुज असें
काय तरि दिसे
क्षणुनि मुख रडवें
जाहलें तुझे हें ? नयनीं मज नच बघवे. ६
- कल्पना
तुझ्या नच मना
मुळीं दुःखाची
कां भीसि, काढिसी ओंठ, काय तुज वेंची ? ७
- संसृति
दुःख-पूर्ण ती

- मनुज रडण्याला
जन्मला जर्गी; पारि-बाळपूर्णीं सुख-त्याला. ८
- तूं जाण
सुखाची खाण
पूर्ण ती असुनी
झोपेंत दुःख तुज दुःख देत कोठोनी ? ९
- वळविल्या
मुठी; चढविल्या
भृकुटि कां भाळीं ?
हा राग कशाचा तुला तरी या काळीं ? १०
- कोंवळी
स्मिताची कळी
कोंवळ्या गालीं
विकसली; कपोलीं खळीं गोड किति पडळीं ! ११
- कुणिकडे
लपवुं या गडे
जगापासोनी ?
फाडुनी हृदय कां ठेवुं आंत नेवोनी ? १२

— — — — — नरहर-शंकर रहाळकर बी. ए.

आत्मी फुलांतले भ्रमर.

श्लोक.

आकाशांत फुलें ! धरेवर फुलें ! वाऱ्यावरीही फुलें !
माझ्या गेहिं फुलें ! मनीं मम फुलें ! भूगर्भे सारीं फुलें !

माझे चित्त भुले सुगंधित भलें हें विश्व हो जाहलें !
 कोणाला कळलें किती पसरलें उद्यान हें शोभलें !
 नक्षत्रें, सुमनें, विहंगम, मुलें, काव्यें, मणी हीं जरी
 नावें भिन्न, तरी फुलें सकलहीं रूपें निराळीं तरी.
 घेतों ह्यांतुन थोडका रस पुन्हा त्याच्याकडे धावतों !
 देवाला स्तवितों सदा भ्रमर मी पुष्पांमध्ये राहतों
 जातीच्या भ्रमरास “ सोडुन फुलें ये फोड हीं लांकडे ”
 ऐसें कोण ह्मणेल ? कोण भलतें घालील हें सांकडे ?
 देवानेंच जयास पुष्पहृदयीं खेळावया निर्मिलें
 घाला भन्य कृती रुचेल कुठुनी प्राणा जरी घेतलें !
 बोला “ चंचल हा क्षणांत गगनीं धावे क्षणे भूवरी
 ठायीं एक कदापि हा न गवसे ही वृत्ति नाही बरी; ”
 हासा मानुनिया निरर्थ मम हो ह्या गोड गुंजारवा
 विश्वेशा स्मरुनी फुलांत रमतों भीतों न मी मानवा

फुलवितो अवध्या जगताप्रती
 मज गमे मजसाठि जगत्पती
 मजसमान रसज्ञ नसे कुणी
 भ्रमर मी रस सांठविं चाखुनी

जाइन सोडुन ह्या जगताला
 ठेवुनि हा मधुकोश तुझाला
 स्वर्गि मला भ्रमरा सुविलोला
 दिव्य मिळेल नवी सुममाला

काव्यरत्नावलि.

अंक ३ रा.

श्रीछत्रपतिशिवाजीमहाराजकाव्य.

सर्ग ३ रा.

सुशीलातारुण्यवर्णन. तिचा स्वभाव. दुर्मतिस्वभाववर्णन. दुर्मति व सुशीला मृगयेला जातात. थकून एका निर्झराच्या कांठीं बसतात. निर्झराला उद्देशून सुशीलेचें गायन. दुर्मतीचा दुराचार. सुशीला त्याचा धिःकार करिते. व्याघ्रक्रीडावर्णन. व्याघ्रवध. दुर्मतिपलायन. सुशीला विवाहोत्सव.

दिंडी.

जाति येती दिनयामिनी क्रमानें, । ग्रीष्मवर्षादिक ऋतुहि, त्याप्रमाणे--
काल सत्वरगति जातसे सदाही; । कधीं तद्गति कुंठिता होत नाहीं. १
चारुगात्री विश्वास-जा सुशीला- । होय षोडशवार्षिकी साधुशीला;
करुनि मुग्धदशात्याग सावकाश, । करी यौवनवैभवीं ती विलास. २
सकल अवयवगण पावला प्रसार, । अंगिं यौवनभर दाटला अपार;
जणों अभिनव ती मदनवैजयन्ती- । रूपगर्वित-सुर-सुंदरी--जयन्ती. ३
रूपसीमा ती असितलोलदृष्टी-- । आद्यविधिची जणुं युवतिरत्नसृष्टी,
रमासीतारतिशैलजाभिरामा-- । मदनजीवितसर्वस्वभूत रामा. ४
करुनि सुंदर मृगनाभितिलक भालीं, । सौधशिखरीं बैसतां निशाकालीं,
हर्ष होई अत्यन्त चक्रोरांतें; । गमे ओषधिपति उगवला नरांतें. ५
त्रस्तहरिणीपरि दृष्टि तिची लोला, । नसे काहीं उपमेय तत्कपोलां,
सोनचांप्याची कळी सरळ नासा, । मलयमारुत लाजतो तिच्या श्वासा ! ६

पक्वब्रिंवासम दिसे अधरदेश, । रुळति वदनावरि कृष्ण कुरळ केश;
 कुंदकलिकेसम दिसति रदन तीचे, । बघुन ल्यातें हतगर्व मन रतीचें ! ७
 भुजंगासम दिसतसे कुटिलवेणी, । गमे चित्ता वा काय ती त्रिवेणी !
 विततभाला लंघुनी, वरुनि भीती. । दूर जाउनियां नासिका उभी ती. ८
 हेमकुंभापरि शोभती उरोज, । असति कोमल बहु जेंवि नवसरोज;
 तिची बघुनी काटि सिंह वरी रान, । ऊरु कोमल अति कदलिकेसमान. ९
 असे केतकसम वर्ण गुणवतीचा, । मत्तकरिणीसम गति--विलास तीचा,
 कमलदंडासम असे मृदुलपाणी, । कोकिलेसम मधुमधुर तिची वाणी; १०
 जरी झाला विस्तार अवयवांचा, । ठसा उठला तनुवरी अनंगाचा,
 असे निर्मल बहु शुद्ध हृदय तीचें, । तिला व्यापार न विदित रतिपतीचे. ११
 तिचे हृदयीं माहात्म्य सद्गुणांचें-- । असे ठसलें शैशवीं पूर्ण साचें;
 कुशकांचा लागला नच कलंक, । नसे शिवला तिस कधीं गर्वपंक-- १२
 सदा रामायणभारतादि वाची, । तिला आवड बहु सतीचरित्रांची,
 सद्गुणांचा मनिं होतसे विकास, । तिच्या हृदयीं करि शुद्धशील वास. १३
 भूमिवाळा, नलसती, शेषकन्या, । उमा, सावित्री, ब्रह्मसुता धन्या,
 द्रुपद--कन्या, मंदोदरी, सतीचें-- । चरित पूर्णपणें मनीं वसे तीचे. १४
 गमे कन्येतें माय जशी देवी, । सदा जनकातें शुद्धमनें सेवी,
 रूपगर्वानें दुखविना कुणाला, । प्रिया होई ती सर्वही जनांला. १५
 असे हौस तिला बहुत तरुलतांची, । गृहासन्निध लाविली बाग साची,
 कुंद केतक मोगरी जुईजाई, । आवडीनें लाविले निजकरांहीं. १६
 भक्तिनिरता ती उठुनि उषःकालीं, । गीत गाउनिया स्तवी भद्रकाली.
 जनक--जननीतें नमुनि शुद्धशीला, । नित्य कर्मातें लागते सुशीला. १७
 उषःकालीं जाउनी उपवनातें, । सुरभि कुसुमांची रची मालिका ते.
 समर्पाया ती वंद्य शिवपदातें, । देइ जनकातें आपल्याचि हातें. १८
 घरीं कामाची हौस तिला फार, । मातृसाहाय्या सर्वदा तयार,

- सेवकांचा कधिं न करि तिरस्कार, । लोभ सकलांचा तिजवरी अपार. १९
 जनकभगिनीसुत करी गृहीं वास, । असे दुर्मति अभिधान हें तयास;
 सार्थ अभिधा ती सत्य सत्य त्याची, । त्यास आवड सर्वदा अकृत्यांची. २०
 जनक--जननींशीं कलह करी दुष्ट, । सर्व आपांशीं वाढवी वितुष्ट.
 सदय मातुल विश्वासराय त्यास-- । त्वरित समजाउनि आणि निजगृहास. २१
 असे दुष्ट खरा महाखलश्रेष्ठ, । करी दुर्वर्तन सर्वदा यथेष्ट;
 कलह माजविण्या सर्वदा तयार, । मनीं घोळति अत्यन्त दुर्विचार. २२
 करी सकलांचा दुष्टमती हेवा, । गोड वाटे बहु तया यवनसेवा,
 जरी भीरु असे खल स्त्रीसमान, । तरी शौर्याचा धरि महाभिमान. २३
 चारुगात्री गुणवती पुण्यशीला-- । प्राप्त व्हावी आपणा ती सुशीला.
 अशी आकांक्षा अन्तरीं धरीतो, । तिचें हरण्या मन यत्न बहु करीतो; २४
 विदित दुर्वर्तन मातुलास त्याचें, । तरि न धिःकारी कधिंहि तया वाचे.
 परी दुहितेचें हित कळे तयास, । ह्यगुनि नेच्छी त्यास ती घावयास. २५
 असे अक्षरशून्य तो दुःस्वभाव, । विदित ज्याला नच किमपि विमलभाव.
 कोण इच्छिल आपुली प्रियाबाला. । अशा नरपशुला सुखें घावयाला ? २६
 सहोदरसम समजुनी मनीं त्याला, । प्रेम त्याच्यावरि बहुत धरी बाला,
 अनभ्यस्ता ती मदनगत--विकारां, । हेतु त्याचा नच कळे तिला सारा. २७
 असे दुर्मति तो महा दुराचार, । नसे तीतें अल्पही हा विचार.
 सद्गुणांची जी मूस असे खास, । करिल दुष्टासह काय ती निवास. २८
 बघुनि नैसर्गिक भाव गुणवतीचे, । गमे त्याला तें प्रेमचिन्ह तीचें,
 जात वाढत अनुदिनीं स्मरविकार, । होय कधिं ती प्राप्त हा मनिं विचार. २९
 जरी सुकुमारा, शौर्य-धैर्य--शीला, । कुशल अश्वारोहणीं ही सुशीला.
 निघे मृगयेतें वनां पित्यासंगें, । घोर समथींहि न धैर्य तिचें भंगे. ३०
 पुरुषत्रेपां परिधान करी तन्वी, । दिसे धैर्यवती जसा शूरधन्वी,
 होय लज्जित पाहुनी रूत काम, । तिला शोभे नरवेश तो निकाम ? ३१

प्रवेशुनिया कान्तार परम घोर-- । शूर जेथें पावती भीति थोर,--
 चारुगात्री ती अचुक्र सोडि बाण; । व्याघ्रासिंहादिक पडति मत्प्रण. ३२
 एकदा ती दुर्मती--सर्वे वाला-- । निवे मृगया करण्यास काननाला;
 मंदमति तो आवेश फार दात्री; । काय त्याची वाचालता वदावी ! ! ३३
 घोर कान्तारीं करिति ते प्रवेश, । दूर मार्गे राहिले जन अशेष;
 वाट सोडुनि सेविती आड वाट, । जाय लागुनि तरुलतावली दाट ! ३४
 ताल चंपक अश्वत्थ देवदार, । शाल जंबू वट नीप क्रोव्हिदार,
 नमो--मंडल भेदिती निजशिरांनीं; । सदा वास करी अंधकार रानीं ! ३५
 अध्वखेदे जाहले परिश्रान्त, । पथीं स्वलती अश्वही तृषाक्रान्त;
 ह्यणुनि वृक्षतलीं सोडिती तयांनै, । बघुनि एका विमलांभ निर्झरांतै. ३६
 करुनि अमृतोपम मधुर सलिलपान, । सकल निरसुनिया परिश्रमवितान,
 तरुच्छायातल सेवुनी निवान्त, । अप्सरेपरि ती मधुर गीत गात. ३७

“ निर्झरास ”

“ तुजें ऐकुनि हें मधुरगान कार्नी; । अहा ! लाजावें दिव्य गायकांनीं !
 कुठें गायन शिकलास निर्झरा ! तें ? । सदा मोहित जें करितसे नरांतें, ३८
 काय करिते मधुगान ऊर्वशी ते, । निविड वनिं या वश कराया वशीतें.
 गान गायन--विद्या--विशारदानें-- । काय अथवा मांडिलें नारदानें ! ३९
 काय दिव्यस्त्री वादन--प्रवीणा-- । वाजवीते अनुपमा दिव्य वीणा ?
 काय सुस्वरता मूर्तिमती रानीं-- । वाजवी ही स्वर्गीय सुस्वरांनीं ? ४०
 मोह पाडी स्वर्गस्थ देवतांतें, । तेंवि सर्वहि विपिनस्थ तरुलतांतें,
 रमे मानप्रिय हृदय कुरंगांचें, । डोलती हे गण तेंवि भुजंगांचे. ४१
 स्वरब्रह्मीं खगसंघ लीन सारा, । जाय जगताचा विसरुनी पसारा !
 खचित मोठें भाग्य या तरुवरांचें ! । घडे व्यास सदा श्रवण सुस्वरांचें. ” ४२
 ऐकुनी हें मधुमधुर गीत कार्नी, । रम्य मूर्ति तिची बघुनि लोचनांनीं,
 होय चंचलवृत्ति तो दृष्ट फार, । जाइ विसरुनि सर्वही नयाचार. ४३

करुं लागे तन्मूर्ति मनिं बिहार, । कुसुमसायक तो करितसे प्रहार,
 सोडुनीया सर्वही सद्विचार, । वचन बोलतसे नीच दुराचार. ४४
 “ परम सुंदर तव पाहुनियां काय, । मदनतापार्ता तनु न होय काय ?
 सुरतवारिद्वर्षाव करुनि बाले ! । शान्त करिं गे ! तो सुतनु ! अचिरकालें. ४५
 असे निर्जन एकान्त वन सुरेख, । सर्व परिजन राहिले दूर देख,
 करुनि नानापरि शशिमुखी ! विहार, । शान्त करुं या प्रबल हा स्मरविकार. ४६
 तुला तातानें योजिलें मदर्थ, । धरिशि शंका मग मनीं तूं किमर्थ ? •
 पाप नाहीं यामधें लेशमात्र; । तव प्रेमातें काय भी न पात्र ? ” ४७
 ऐकुनी ती अविनयान्विता वाणी, । होय विस्मित अत्यन्त रूपखाणी;
 मनीं सुमतीतें बहुत कोप आला; । किमपि बाहेर न दावि परि तयाला. ४८
 महा कुमती हा श्रेष्ठ दुर्जनांत, । असें हरिणाक्षी समजली मनांत;
 देइ उत्तर बोलुनी मधुर वाणी, । खलातेंही दुखविना रूपखाणी. ४९
 “ काय बद्दी हीं सोडुनी नयातें ? । कसें कथिसी दुष्कृत्य करायातें ?
 असें भगिनी मी तुझी बंधुराया ! । कसें कथिसी दुष्कृत्य मज कराया ! ! ५०
 शील नाजूक युवतिचें फार आहे, । भिदुर ज्यापरि विसतंतु सख्या ! पाहें;
 भ्रष्ट होता तें पहा एकवार, । फिरुनि त्याची दुर्लभा प्राप्ति फार ! ५१
 करी एकान्ती जन अकार्य लोकीं, । सर्वसाक्षी परि ईश तें विलोकीं;
 बंधुराया ! अविचार सर्व सोडीं, । दुष्ट मदनाचा पाशबंध तोडीं. ५२
 असे रात्रिचरी कामवासना ही, । दुष्ट लोकीं इजपरी अन्य नाहीं !
 सुरां असुरां ही घालि मोहपाश, । धैर्य-शस्त्रें तूं करिं तिचा विनाश. ५३
 श्रेष्ठ मनुजातें जगीं शुद्धशील, । न तें प्राणान्तीं साधु सोडितील;
 त्वरी कथितें तुज सोडिं दुष्पथातें, । कुधी अविचारें जाति विनाशातें. ” ५४
 गमे वच तें विप्रतुल्य तन्मनाला, । बोध करणें व्यर्थ हो ! दुर्जनाला;
 खलाचा स्त्री धिःकार जरि करीत, । तरी कामेच्छा अधिक तो वरीत, ५५
 करायातें इच्छि तो बलात्कार; । काय झाला इतुक्यांत चमत्कार !

घोर त्याच्या गर्जना पडे कार्नी, । उठे घोरतम प्रतिनिनाद रानीं. ५६
 वमति यन्नेत्रं प्रखर शिखिज्वाला, । अन्तकापरि यन्मुखदरी विशाला,
 निशितदंष्ट्रा अशनीस लाजवीत, । दिसे जिह्वा आरक्त लळलळीत ! ५७
 नखाघाते करि महाशिला चूर्ण, । पुच्छ हलवी उभवुनी सटा पूर्ण;
 अन्तकोपम गर्जना करुनि थोर, । व्याघ्र नागि करि उत्पात केलि घोर ! ५८
 बघुनि ल्याते तो भीरु करी काय-- । उच्चवृक्षशिरीं त्वरित चटुनि जाय !
 व्याघ्र वळवुनिया दृष्टि जों पहात, । चारुगात्री ती पडे दृक्पथांत. ५९
 भीतिविरहित ती पाहतसे बाला, । अंगि तीच्या आवेश फार आला;
 क्षणामध्ये ती सज्ज करी चाप, । दावि धैर्यवती अपूर्व प्रताप ! ! ६०
 व्याघ्र कोपें तिजवरी उडी घाली, । परी सुमुखी ती नाहि मनीं भ्याली;
 त्वरित सोडुनि ल्यावरी प्रखर बाण, । क्षणामध्ये करि तया गतप्राण. ६१
 होय लज्जित निस्तेज मुख खलाचें, । शब्द अशुनीही वदवती न वाचे;
 सर्व परिजन इतुक्यांत तेथ आले, । व्याघ्र बघुनी आश्चर्यचकित झाले. ६२
 दुर्मती तो ओशाळला मनांत, । हंसे परिजनही ल्यास आपसांत,
 गृहा सर्वहि ते चालले मिळून, । दूर राहे तो कांहि मिष करून. ६३
 होय लज्जाकुल दुष्टबुद्धि फार, । यवनदेशा चालला दुराचार;
 बरी वाटतसे तया यवन-सेवा; । कशाला हे जन्मले दुष्ट ? देवा ! ६४
 पाहुनीया तो व्याघ्र महा घोर, । राव मानी आश्चर्य मनीं थोर;
 दुर्मतीचा ऐकुनी दुराचार, । कृतान्तापरि कोपला राव फार. ६५
 “ दुग्ध घालुनिया वाढविला साप, । तसा वाटे तो मला महा-पाप,
 करिन शासन मी घोर दुर्जनास, । उचित त्याचा मद्गृहीं नच निवास. ६६
 परी दुष्टें नच वदन दावियेलें, । यवनदेशा तत्काळ गमन केलें,
 असे रायाचा दुर्निवार कोप, । तरी पावतसे क्रमैक्रमें लोप. ६७
 वदे एकान्तीं सती नृपवराते, । “ असे झाली कन्यका उपवरा ते--
 पहावा वर अनुरूप गुणवतीस; ” । विनति यापरि ती करी प्रियपतीस. ६८

- प्राप्त होइल वर योग्य कसा तीतें ! । हीच चिन्ता सर्वदा नरपतीतें;
भूप धाडी वर शोधण्या जनांस, । फिरे चोहिकडे स्वयें आसमास. ६९
- दैवयोगें नृप ये कुशावतीस, । तिथें सांपडला योग्य नाथ तीस;
असे अधिपति तेथील बहु कुलीन, । तरुण सुंदर भूदेवचरण-लीन. ७०
- सुधी गुणशाली धैर्यवान् नितान्त, । गमे शत्रूतें रणीं जणुं कृतान्त;
विलोकुनिया तत्तनु मनोहरा ते, । गमे लज्जा बहु अन्तरीं स्मरातें. ७१
- नाम भूपा त्या शोभले प्रताप, । गमे लोकांतें मूर्ते तो प्रताप;
सुपथवर्ती तो सकल गुणनिधान, । प्रजा पाळितसे स्वप्रजेसमान. ७२
- पाहुनी त्या भूपति प्रतापातें, । होय चिर्तीं संतोष बहु नृपातें;
तोच समजुनि अनुरूप कन्यकेला, । लग्ननिश्चय सत्वरों नृपें केला. ७३
- नगर सारें भूष्वी भूप-राय, । गमे भूवरि पातलें स्वर्ग काय !
विवाहोत्साहां भूप-सत्तमानें, । आसइष्टांतें निमंत्रिलें मानें. ७४
- राव तेव्हां करि थोर उत्सवातें, । आस आले सर्वही पहायातें;
कुबेरासम वेंचुनी द्रव्य भारी, । राव लग्नाची करितसे तयारी. ७५
- विवाहोत्सव होतसे शुभमुहूर्ती, । बघुनि पतिची गंभीर रम्य मूर्ति,--
सौख्यनिर्भर जाहली मनीं बाला, । तुष्ट माताही बघुनि जांवयाला. ७६
- करी पत्नीसह राय सुतादान, । गळे नयनीं जल, होय मुख म्लान;
कंठ शोकानें जातसे भरून, । शद्ध मुळिंही नच निघे मुखांतून ! ७७
- निवारुनिया बाष्पोद्गम-प्रवृत्ति, । विवेकानें आवरी शोकवृत्ति;
सुशीलाकर घालुनी तत्करांत, । वेदे राव तया बाष्परुद्धकंठ. ७८
- “ अहां तुम्हीं सुज्ञ प्रतापराय ? । करूं तुम्हां मी सदुपदेश काय ?
सुताप्रेमास्तव न राहवें स्तब्ध-- । ह्मणुनि कथितो हे तुम्हां चार शद्ध. ७९
- प्रिया मजला जी जीवितासमान, । असे माझा जी बहिश्चर प्राण,
आज दिधली तूमच्या करीं तीतें; । जपा जीवापरि सदा गुणवतीतें. ८०
- प्रीति वाढो जशि शुक्लचंद्रलेखा, । आजपासुनि अर्धोग इला लेखा;

- स्वधर्मी रत राहुनी सर्वकाल, । सद्गुणांहीं यश मेळवा विशाल. ८१
 अंधकारीं ज्यापरी दीपकान्ति, । जेवि नौका ती घोर सागरान्ति,
 जमुनि येतां रिपु त्रिविधशक्ति जैशी, । तुह्मां होवो ही भवार्णवीं तैशी. ८२
 जगन्नायक दीर्घायु तुह्मां देवो, । अशिव संतत सर्वही लया नेवो,
 पुत्र जन्मुनिया वंश उदय पावो, । विमल तुमचें यश दिगंतरीं जावो. ” ८३
 होय लज्जाकुल तो प्रतापराय, । स्तब्ध राहे नच वचन वदे काय;
 प्रफुल्लानन पाहुनी जांवयातें, । समाधान मनीं होय राजयातें. ८४
 तरुण सुंदर पाहुनी जांवयाला, । आसइष्टां आनंद फार झाला.
 सुशीलेचें वर्णिती भाग्य सर्व, । सर्व लोकांतें होय हर्ष-पर्व. ८५
 करी त्याकालीं महोत्साह भूप; । दान देई याचकांतें अमूप;
 आस--इष्टा तोषवी वसन--दानें, । मुदुक्तीनें, त्यापरी षडूसानें. ८६
 देइ जामाता बहुत आंदणातें; । देशपट्टनभूषणां कंकणातें,
 पुत्रभूता एकली प्रियसुता ते; । राज्य सारें अर्पिलें तिला तातें. ८७

श्लोक.

होत उत्सव असा दिन चार,
 वेंचिलें धनदसें धनपार;
 तोषवी नरपती सकलांला,
 वर्णिती सकलही नरपाला.

८८

सर्ग तिसरा समाप्त.

— — — श्रीपाद नारायण मुजूमदार बी. ए.

सद्बोधशतक.

श्लोक.

गर्वाढ्य--मागध--धराधर--दीप--पात्र,
 आयुष्य तैल असु पंचहि ज्योति पात्र,

- भीम--प्रभंजन हरि--व्यजने प्रदीप्त,--
पाडी बलें उलथुनी; " व्यसनीं न आस. " २६
- " शालीनता जगति भूषण बा नरांशीं--
देते. अमूप, तितके न सुवर्ण--राशी;
यासाठि रे ! सतत तूं विनतासु राहे;
बा ! मानिता निजमनीं गणि कीं सुरा हे. " २७
- एकाकि पुष्ट बहु थोर किती विशाल,
तुंगाग्र यद्गगनचुंबित हा रसाल.
वात्याबळें खिळखिळा परि केवि झाला ?
हा जीवदीपक जणूं गमते विज्ञाला ! २८
- गेली विरोनि तळिची जलि मृत्तिका ही,
नाहीं तयांत उरला बघ राम काहीं;
पाळें मुळें जलरयें उघडीं कसा ही,
आघात हा तरु गमे लवही न साही. २९
- झाला किती विकल हा नुरला अत्रांका,
नेणार या न वद ही सरिता अवा कां ?
बा ! प्रावृटीं सुसरिता जधि कीं फुगे ही,
जाईल या तरु--तरींत बसूनि गेहीं. ३०
- धिःकारुनी निजजनां तरु येथ राही,--
गर्वे, ह्यणोनि बघ या स्थिति ये थरा ही;
येतील ओखट अतां दिन भूमिजास,
याची टिकेल वद कां मंग ही मिजास ? ३१
- एकी वरा तरु खरा अभिमान--राशी,--
बेकी नको असुखदा; शिकवी नरांशीं.

पाहीं सख्या ! तुजसमोरहि शिक्षणास--
दे तो, मनीं धरिं न घालविं वा ! क्षणास.

३२

केली सुखी भरत--भू--जननी शिवा जी,
म्लेंच्छासि मारुनि जयें नृप तो शिवाजी,--
एकीबळेंचि चढला सुयशोनगातें;

कीर्ति प्रचंड जग आज हणोन गातें.

३३

आला स--सैन्य गिजनी--नृपराज घोरी,
केला विडंब न मित्ती अति तो अघोरी !
आलें मुळीं न यश तें नृप--पृथ्विराजा.
एकीविना विफलता जगिं जाण काजा.

३४

पाणीपताख्य--समरांत सदाशिवात्रें--
आली अकीर्ति जगतींत सदाऽशिवा ते;
होता न भ्याड भट तो समरीं खचीत,--
केलें न कां मग तयें यवनांस चीत ?

३५

बेबंद सैनिक जरी जय सांग राया--
लाभेल केवि ? युवती मग गांगराया--
लावील त्यांस; तरु हा शिकवी जनांस;
एवंच ऐक्य नसतां जगिं सर्व नास.

३६

तैसाच आम्रतरु हा बघ वा ! कसा ही--
शीतोष्ण वा सलिलवृष्टि अनेक साही,
छायाबळें पथिक--दुःखद--ताप सारे--
वारी क्षणांत न सख्या जुळितां पसा रे !

३७

राहोनि निश्चल उभा पुलिनीं तपाया,
बाहे जनांस गमतें नर हो ! तपा या;

- ‘ आहेत दुःखद जगीं सगळे पसारे; ’
 हें तूं नरां शिकविसी तरु--तापसा रे ! ३८
- पाहीं परार्थ तरु हा शिजवी वपूस;
 लाभे तयास सुख कां ? लव यांत पूस.
 भासे गड्या ! सुजन हा मजला वदान्य;
 ऐसा जगांत असल्यासहि तूं वदान्य. ३९
- अन्यार्थ हा निज--सुजीवित हीन लेखी,
 त्याचें चरित्र लिहवें मजही न लेखीं;
 वृक्षादनी नवलता मिरवून देहीं,
 पोशी तिला निजरसें; सुख त्या न दे ही. ४०
- पाहीं नवीन दुसरी इकडे मजा वा !
 कां गुंग त्यांत इतुका वद कांही जावा.
 ज्यातें दिलें निजतळीं विटपें सहाय,
 तो पांथ हा कृति करी विपरीत हाय ! ४१
- नाहीं दया लवहि कां ? वद त्या कसावा,
 हाणी फलार्थ तरुतें स्वकरें कसा वा !--
 पाषाण; रीत असली बहु उत्तमा ही !
 हा ! हंत ! आवृत धरा बनली तमांहीं ! ! ४२
- निर्लज्ज पांथ जरि हा सुतरूपकारा--
 फेडी गड्या ! करुनिया उलट्या प्रकारा,
 मारी वरी उपलही तारि हा रसाल--
 देई तयास वच कां सुफलें रसाल. ४३
- हा आम्र जें शिकवि तें पुढतीं असों दे,
 सर्वत्र कां पसरले जगि लोक सोदे,

- फेडीं गड्या ! सतत ते अपकार; बाकी--
ठेवीं न तूं; करुनिय्य उपकार वा ! कीं. ४४
- व्यापार--हेतु पुढतीं करुनीं जधीं रे !
ते म्लेंच्छ कीं प्रकटले वध येथ धीरे;
आतिथ्य--तत्पर--नृपे दिधला तदा त्या--
आधार; हेच नच कां ? वद योग्य दात्या. ४५
- पांथासमा मग तये करणीस सांग,
केले न काय कथि हे इतिहास सांग;
ज्याने दिले सदन तो नृप मोकलीला--
म्लेंच्छे; कसा सुनय ! पाहिं नमो कलीला ! ! ४६
- तात्पर्य हा तुज धडा विटपे दिला जो--
होता स्मृती--विगत तो तव चित्त लाजे,
केला अपाय जरि कोणि तुला न ज्याला,
फेडीं करोनि तरुशी उपकार--माला. ४७
- तैशीच ही नव--लता नयनाभिरामा,
भासे मला न लतिका परि रम्य रामा;
शाखा न या परि सुकोमल वाहु दोन,
आरक्त विद्रुम न हे परि ओष्ट जाण. ४८
- हे रम्य पल्लव गड्या ! दिसती तुला जे,
ज्याते वघोनि गमते शुक चित्ति लाजे;
तीं हीं दले न हिरव्या परि पाटकाते--
नेसोनि वा ! युवति ही भुलवी धवाते. ४९
- हे ! मित्र ! तूं सितसुमे क्षणसी जयांसी,
तैसीं न तीं दिसति रे ! वध आज यासी;

शालूवरी विणियला कशिदा नवा ही—
वाटे न लभ्य असला सुरदानवाही

९०

अनंततनय.

समुद्र.

श्लोक.

विस्ताराला बघुनि तुझिया वा ! समुद्रा ! अपारा !
आनंदानें मनिं नर करूं जाय जों जों विचारा,
तों तों वाढे अधिक हृदयीं कल्पनेचा पसारा;
बुद्धी होते चकित, कुतुकें गुंगतो तो विचारा, १
जन्मा येती प्रथम जगतीं वंश जे मानवाचे,
यत्नें होती प्रथित, चढती पर्वतीं वैभवाचे.
कालें तेही पवति विलया होउनी नामशेष;
वास्तव्याचें नच उरतसे चिन्ह त्यांच्या विशेष. २
अब्धे ! तैशा अमितलहरी त्यजलीं जन्मतार्ता,
वाढोनी त्या द्रुततर नरा भीतिनें अर्पिताती.
जाती त्याही सकल विलया; अल्पकालें तयांची—
राहेना हे मग जलनिधे ! एकही खूण साची. ३
होते जेव्हां निकट वसती वैर तेव्हां करीती,
देशांची ही समजुनि मनीं अंबुधे ! दुष्टरीती,
त्यांमध्ये तूं वसुनि करिशी त्यांजला दूरदूर.
त्यामाजीही किति तरि तुझा वा ! असे सद्विचार ! ४
ज्या ज्या देशीं रुचिर, बहुसे होति जे जे पदार्थ,
ते ते नेती इतर विषयीं आपुलास्या सुखार्थ.

त्यायोगानें अखिलभुवनाला कलाकौशलाची,—
संपत्तीची, भरभर तशी ठेव लाभे सुखाची.

५

हेतू बा ! तूं खचित असर्शा आमुच्या या सुखाचा;
साहाय्या तूं मुळिच नसतां लाभ होता कशाचा ?

जावें नावेवारि बसुनिया उद्यमा अन्य देशीं—

भो ! अंभोधे ! तुजमधुनिया तेधवां सौख्य देशी.

६

सांठा मोठा असशि उदधे ! तूं जलाचा अहाहा !

चंडांशू तो दशशतकरीं तीव्र तापोनि पाहा,—

आकर्षीतो तव पय; पुढें मेघ होती तयाचे,

वर्षोनी ते दिवस सकलां दाखवीती सुखाचे.

७

बा ! वाराशे ! दिसति तुझिया पृष्ठभागावरील—

देखावे जे विविध; गणती कोण त्यांची करील ?

त्वद्वैचित्र्या कथन करितां गीष्पती तोहि मूक—

व्हावा. तेव्हां किति जडमती तेथ हा एक रंक ?

८

केव्हां केव्हां अत्रचित निधे ! बंद होऊन वारा,—

विस्ताराचा अविचल तुझ्या होतसे प्रांत सारा.

तेव्हां तेव्हां दिसशि जलधे ! शांत योग्यासमान.

शांतीचें तें तुजविण नसे वाटतें स्थान आन !

९

रौप्याचेंची जणुं कवच तें लेवुनीया शुभांगीं,

भानू जेव्हां उदयगिरिच्या वेंघतां होय शृंगीं;

तेव्हांचें तें क्षितिज तुझिया त्रिबुनीया पयांत—

शोभा ये, ते नच वदवते मी असें अज्ञ यांत.

१०

अस्ता जाई दिनकर जई स्वर्णवर्णी दिनांतीं,

कांती त्याची रुचिरतरशी अंबरा भूषवी तीं;

- बिंबोनी तें त्वदचल जल स्वीकरी रम्यवर्णा;
त्या वर्णानें वद सुखविलें वा ! नसे सांग कोणा ? ११
- सान्या ऐशा लग्नुनि कधीं अर्णवा ! सौम्यरूपां,
उग्रा रूपा धरिशि; कथवे दुःस्थिती ती न बापा !
तेव्हां मृत्यू तुजवरि षळें गाजवी आधिपत्य;
देखायाला तुज भयकरा कोणता मर्त्य शक्त ? १२
- जेव्हां काळे ढग पसरुनी गाढ अंधार होतो;
सोसाव्याचा प्रवळ सुटतो वायु जेव्हां अहो ! तो;
होऊं पाहे त्वदुदकिं जई हे ! पयोधे ! तुफान;
प्राण्यांचें तें नवल न हरे वा ! जरी देहमान. १३
- सिंधो ! येती तुजसि लहरी जेधवां कां विशाला ?
भेटों जाती सहजचि जणों त्या नभोमंडलाला;
तेव्हां वाटे अजि खवळला सिंधुरूपें कृतांत;
त्यावांचोनी कुठुनि तुज ये शक्ति ऐशी नितांत ? १४
- ऐशा वेळीं प्रतिहत असा दैवयोगें खलाशी—
सोडोनी ये तुजमधिं गृहीं अंगनेशी मुलाशी;
यत्ना योजी बहुपरि, परी सर्व तज्जीवनाशा--
नाशा पावे, प्रभुसि हणुनी तो स्मरे विघ्ननाशा. १५
- पूर्वीं जें जें सुख वितरिलें त्यास तूं आज तें तें--
ध्यानीं आणी, पुनरपि करी शोक तो भ्रमचेतें;
आप्तेष्टादी गृहिं समजुनी त्याचिया मंकटानें--
हा ! हा ! हा ! या भरविति मही दुःखदायी रवानें. १६
- याहूनीया कठिनतर ती कल्पनाबीत वेळ--
कल्पातांची मनसि गमतें घोर भारी असेल !

- तेव्हां सीमा, उदक, लहरी यांजमध्ये प्रमाण--
राहे कैसें ? कळतचि नसे त्यांत आह्मी अजाण. १७
- त्या काळाचें स्मरण करणेंही मना आवडेना,
नेहे ! नेहे ! पण शुभ तसा काळही सांपडेना !
सर्वांचाही लय करितसे एकदा काळ जेव्हां--
तेव्हां कैसा असुखद मना सांग कल्पांत व्हावा ? १८
- अब्धे ! पृष्ठावरिलचि तुझ्या हे चमत्कार होत;
जाणूं केंवी विपुल असती वस्तु ज्या ज्या तुझ्यांत !
बा रे ! आहे तव तळवटीं राज्य विस्तीर्ण भारी;
तेथींची जी स्थिति खचित ती जाण अज्ञेय सारी. १९
- तेथें कोठें गुरुतरशिला, कंदरें भव्य कोठें,
त्यामाझारीं असतिल कुठें यादही मोठमोठे;
उद्भिज्जेही असतिल; असे हे चमत्कार नाना--
जाणायार्चें बल लव तरी सागरा ! सांग कोणा ? २०
- रत्नांचा तूं असशि जनिता, यामुळें तूं देख--
रत्नागारा ! रुचिर असल्या वस्तु होती कितीक;
त्यांची कोणासहि न गणना होय रत्नाकरा ! हे !
पाहे सारें तव तल असा भूतलीं कोण आहे ? २१
- या रीतीनें पुढतपुढतीं चालवीतां विचार--
कुंठे बुद्धी, जणुं तिजपुढें दाटला अंधकार;
नाना गोष्टींतुनि पण तझ्या सागरा ! सार एक--
हातां येतें सहज भरतीओहटींचा विवेक. २२
- येती अब्धे ! तुजसि भरता ओहटी योग्यकालीं;
होतीना त्या बदलुनि कधीं आजवेरी अकालीं;

नाहीं पाहीं खळहि पडला आजवेरी तयांला;
ही मर्यादा तुज जलनिधे ! राम देता जहाला.

२३

मोठा उच्छृंखळ सबळही भूवरी वारिधे ! तूं;
वर्तियाला नियमित तुला राम लावी परंतु.
निर्मोनीया तुज भुजबलें बद्ध केलें जयानें,
त्या श्रीरामा प्रणति करितों पातकां जो लया ने.

२४

कर्ता आहे विदित सकलां जो समुद्रादिकांला,
यद्भक्तीचा सुलभ कथिला मार्ग संसारिकांला,
त्याचें वाचे अघहर सदा नाम यो राघवाचें;
तद्भक्तीनें सुखद तरणें हो भवा अर्णवाचें.

२५

भृंग.

Mrs. Browning's

Sonnets from the Portuguese.

फिरंग्यांचें संगीत.

“ I thought once how Theocritus had sung
Of the sweet years, the dear and wished-for years. ”

साक्या.

वृद्ध असो वा तरुण असो त्या मर्त्याळागीं अर्पी

उदार हस्ते नित्य नवीनें उपायनें संतर्पी

१

ज्याला त्याला हवेंहवेंसें वाटे वय जें त्याचें

वर्णन केलें कविनें एका दिसलें तें मज साचें

२

त्या कविच्या ह्या सरस गायनें नादविलें मज होतें

उभें राहिलें माझ्यापुढतीं माझेही वय हो तें

३

वर्षामागुन वर्ष त्याचें मधुर परी कोमजरया

फुलाप्रमाणें पुढें पाहुनी माझ्या वृत्ती थिजल्या	४
अश्रुपूर्ण मम नयनांना त्या जशा सावल्या दिसल्या	
एकामागुन एक हृदीं मम जाउन साज्या वुसल्या	५
प्रकाश तेथिल मावळला मग अंधकार हो सारा	
झाला मजला हा विश्वाचा अवघा शून्य पसारा	६
रडूं कोसळे मला तों पहा कुणी तरी मागोनी	
हळूच येउन मला ओढिलें धरून माझी वेणी	७
दचकुन आतां सुटावयाचा प्रयत्न मी करणार	
इतुक्यामध्ये शब्द ऐकिले कोमल मोहक फार	८
“ सांग बघू तुज कोणीं धरिलें ? ” “ मृत्यूने ! ” मीं वदलें	
“ नाहीं वेड्ये ! प्रेमें धरिलें ! ” ऐसें उत्तर आलें !	९

टिळक.

विरहो.

पद.

चाल-- “ कधि करिती लग्न० ”

वदवेना मला लागे हुरहुर जी तुजमुळें ॥ धृ० ॥

चालतो बोलतो घरीं

हासतो वरी-- अंतरीं परी

अश्रु वेल्हाळे ! विरहानें तव गळे.

तव सहवासीं जे दिन

वाटले क्षण, ते युगाहुन

दीर्घतर झाले. नवल असें वर्तलें.

नाहींस रूपशालिनी

१

२

काव्यरत्नावली.

१७

परी गुणखनी प्रेमरूपिणी
गुणें प्रिय झालें, रूप तुजें सावळें.

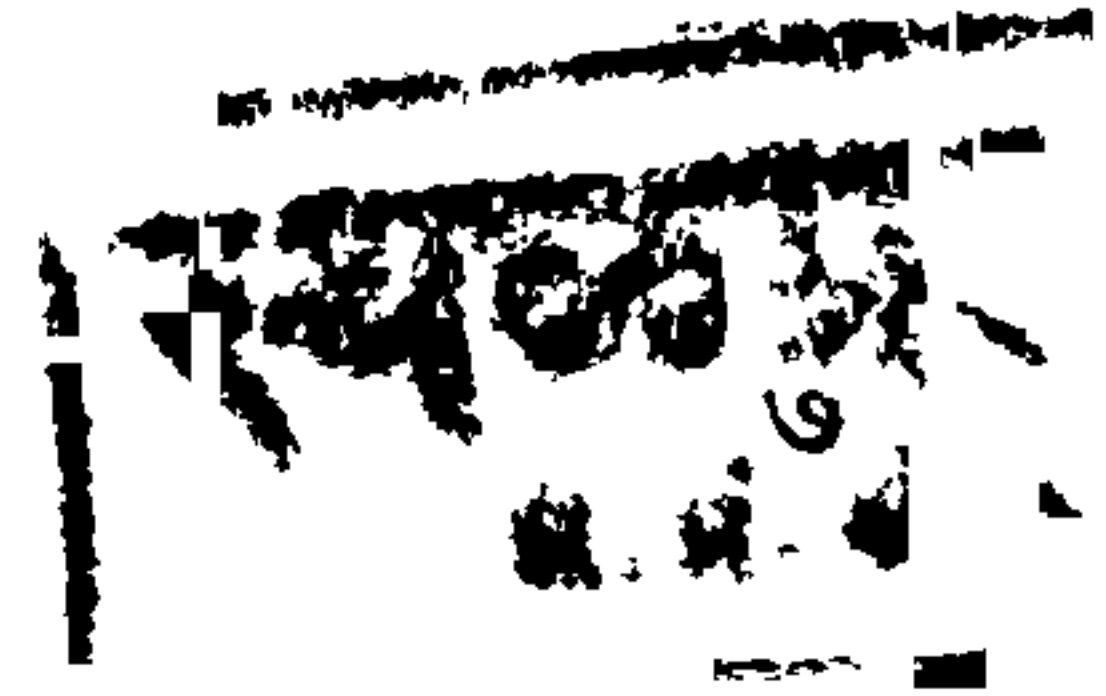
तव अकपट प्रेमळ हसें
अंतरीं ठसे. बोल गोडसे
श्रुतीचीं पाळें, होउनिया बैसले.

तव हालचाल लाडकी
आठवुनि सखी एकसारखी
जड क्षण झाले, कंठितसैं प्रेमळे !

होईल कधीं दर्शन
दृढालिंगन प्रेमचंबन
चितनीं दोळे-- मन घेऊं लागलें.

अलि असतो तर बैसुनी
वायुवाहनीं, गात येउनी
तुला वनमाळे ! असतें मीं चुबिलें.

परी दुबळी मानवकुडी
व्यर्थ बापडी तियेची उडी
बेत केलेले, सर्व कुणा साधले.

विनायक.

माझीं फुलें काय झालीं.

श्लोक.

माझा मान, मदीय कीर्ति, मम हा संसार, हें जीवित,
विद्या, विक्रम, सर्व शर्म, जगतीं ज्यांच्याच हस्तंगत
त्यांच्या पूज्य पदारविंदयुगळीं भूदैवतांच्या मम
माझीं मीं निवडून अर्पिलिं फुलें अत्यंत चित्तंगम.

१

- खालीं जीं उरलीं तयांतुन भलीं वेंचून मीं घेतलीं
गात्रें हार तुरे करून अपुलीं सानंद शृंगारिणीं;
झालीं सर्व फुलें; उगाच उरटा जो गाळ हो खालतीं
त्यानें मीं समजविले न गणती ते भीक मागे किती ! २
- झालीं कांहिं विशाण, कीं हरवलीं, चोरीस गेलीं किती,
कांहीं मूर्खपणें दिलीं अरसिकां साक्षाद्विनाशांप्रती !
कांहीं मत्सररौरवांत पडलीं तद्रूपता पावलीं
देवा ! त्वच्चरणांस वाहुं कुठलीं ? झालीं, फुलें संपलीं ! ३
- झालीं वृद्ध, अतां कसा फिरं कुठें आणूं फुलें कोठुनी.
अर्पाया तुज ईश्वरा ? विसरलीं पापी तुला यौवनीं !
घे ! घे ! एक मनःप्रसून उरलें ह्या देहपात्रासह !
वाटो हें तुज वत्सला ! प्रभुवरा ! अत्यंत सौख्यवह. ४

टिळक.

विलक्षण भांडण.

श्लोक.

- मित्रास एक मुलगा बदतो “पहा रे !
आकाश शाद्वल जरी मम होय सारें
मी केवढा तरि धनी जगतांत व्हावें
कोण्या नृपें मग मला सरिसा गणावें ? ” १
- ऐकून हें वचन अन्य कुमार बोले--
“तारे जरी वृषभ हे मम सर्व झाले
होईन मी तुजहुनी बहु थोर लोकीं
आधीं मला मग तुला जग हें विलोकी ” २

“ कौठें परंतु चरतील पशु त्वदीय
ठेवूं न देइन तथा तृणभूत पाय
अंतीं मलाच सखया ! विकशील बैल
कां तूं उगाच वदर्शी तरि फोल बोल ? ”

बोले असें तृणधेरश कृष्णाधिपाला
ऐकून तें सहज त्याप्रति कोप आला
माजे महा कलह हो अपशद्वृष्टी ●
ते लागले वितरण्या घनघोर मुष्टी !

टिळक.

देह-तरी

श्लोक.

अमित दुःखद हा भवसागर । गमतसे सकलां बहु दुस्तर
मगारि पडिपु हेच भयंकर । सतत संचरतात गरागर १
खडक अद्रिसमान मधें उभे । बघुनि ज्यांप्रति वाटत फार भे
बहुपरी व्यसनें भविं पातती । खडक तीं समजो तुमची मती २
विषयनीर अपार उचंबळे । उठति पर्वतशा लहरी बळें
करिति तेंवि भयंकर गर्जना । भिववि रूप भयानक तें जनां ३
गमनहेतु दुज्या तिरिं अंतरीं । धरुनि, मानवदेहचि ही तरी
ढकळली भयदा भवसागरीं । परतिरा कशि गांठिल ती परी ४
बसुनि मानव-देह-तरींत हा । गमन जीव करीत असे पहा
विषयनीर तथाप्रति भीति दे । तरुनि जाइन केवि असें वदे ५
भवजलीं जरि नाव अशी फिरे । परि समर्थ न ती तरण्या वरें !
खचित कर्म-मरुत् भव-जीवनीं । तिज बळें बुडवील पहा झणीं ६
खालतीं तिज पहा नड छिद्रें । थोरलीं असति जाण अभद्रें

आंत येइल तयांतुनि नीर । सां । गांठिल कशी पर तीर	७
नासिका श्रवण नेत्र मुखादि । इंद्रियें नउ पहा मनिं आधीं	
हीं नऊ नरतरूपप्रति छिद्रें । हींच आणिति सदैव अभद्रें	८
आंत ये विषयनीर अपार । जाय नाव कशि यांतुनि पार	
बंद सत्वर करा नउ भोंकें । दूर होतिल तरी मग धोके	९
इंद्रियें विषयलंपट हो तीं । दुःखमूल मनुजाप्रति होती	
आवरी सकल इंद्रियवृंद । संयमें जगिं तुटे भवबंध	१०
स्पर्श शब्द रस रूपहि गंध । जीं नरा करिति सत्वर अंध	
तीं जरी क्षणिक देति सुखातें । दुःखदायक अनित्य पहा तें	११
इंद्रियें विषयभोग करीती । त्यांत सौख्य नच; दुःखचि अंतीं	
त्यांत सौख्य जवमात्र नरास । कोंसळे व्यसनपर्वत खास	१२
इंद्रियें सकलही मनुजा रे ! । आवरीं; हरिपदाप्रति जा रे !	
अंतरीं दृढ धरीं प्रभु--मूर्ती । भक्तिनें प्रभुसि आळविं चित्तीं	१३
तरावयातें भवसागराला । प्रार्थीं सदा त्या करुणाकराला	
तो सच्चिदानंद करी कृपेतें । नारायणातें करिं वंदनातें	१४

भ्रमर.

हा-तो.

श्लोक.

हा श्रीविलासांत सदैव लोळे, । तो नित्य दारिद्र्यदशाच सोशी;	
हा या जगीं मात्र खरा दरिद्री; । तो ? — तो सदा श्रीसुख भोगणारा !	१
हा मानपानांत निमग्न लोकीं, । तो मात्र निर्माल्य जसा जगांत;	
हा मान पात्रे न कधीं खराच, । तो मान्य, तो पूज्य जगांत हेई.	२
हा राहतो भीम अशा उन्हांत, । तो राहतो शांत घनांधकारीं;	
हा राहतो घोर घनांधकारीं, । तो ? — तो सदां दिव्य अशा प्रकाशीं.	३

- हा केंद्र जेथें मिळतात सौख्यें, । तो केंद्र तीं जेथुनि फांकतात;
 हा केंद्रबिंदूकृत सौख्य, दुःखी । तो ?—वोपुनी तीं सुख नित्य भोगी. ४
- हा वांचतो शंभर पूर्ण वर्षे, । तो वांचतो मात्र दहाच सारीं;
 हा वांचतो शंभरही पळें न, । तो वांचतो कोटि दहाहि वर्षे. ५
- हा तातदारापरिवारयुक्त ! । तो एकला, कोण जगीं तयास ?
 हा एकला, या घर कोठचें तें ? । तो ? मग गेहीं—वसुधाकुटुंबी. ६
- हा पाहतो दूर सभोंवतालीं, । तो ?—तो स्वतालाच सदैव पाही;
 हा पाहतां सन्निधही बघेना, । तो पार पाही क्षितिजाचियेही ! ७
- हा जिंकितो दुर्बलशा सहस्रां, । तो जिंकितोही !—प्रबलास एक्या;
 हा सर्व जिंकोनिहि जिंकिलेला, । तो जिंकुनी एक, सदा यशस्वी. ८
- हा कोण ? तो कोण ? कळे तुला का ? । कळावयाची तरि काय इच्छा ?
 याला महालांत पहा नृपाच्या, । जा—शोध त्यालाहि कुठें दऱ्यांत ! ९

क्ष--कवि.

गृहिणीचे अलंकार.

पद.

[चाल--दांडगी झाल्यें०]

भूषणें ल्याली इतुकी संपन्न

ह्मणतो कवण तिला दीन ?

अंगभर शालू बघतां विनयाचा

फिटतसे पांग नयनाचा ! १

स्वाभिमानाची नथ सरजेदार

साजे नाकीं अनिवार !

पातिव्रत्याचें गळां पहा तेजें

मंगळसूत्र झळाले जें ! २

भोंवतीं त्याच्या सुजन भीतीची
 लहशी सगी खुले साची !
 शीरोभागातें सुजविती रुचिर
 सत्कीर्तिचे अलंकार ! ३
 तळपती कर्णी कर्णफुलें छान
 सतीचरितामृतश्रवण !
 कातिरतसे हृदय--देशीं वास्तव्य
 तन्मणि प्रीतीचा दिव्य ! ४
 धवल मुजदंड वेष्टिले दोन्ही
 यशाच्या बाजूबंदांनीं !
 मनगटीं तळपे कंकणसंभार
 औदार्याचा तेजदार ! ५
 अंगुलीवरची कुशलता पूर्ण
 मुद्रिका निवविते स्वमन !
 काटितटीं शोभे पट्टा धैर्याचा
 दैदिप्यमान जो साचा ! ६
 रुळति स्वच्छंद उभय चराणिं तैशा
 संसारशृंखला जडशा !
 हेच अलंकार गृहिणिला उचित
 इहपरीं ल्यावया सत्य !
 लोभ त्या धरुनी व्यर्थ नश्वरांचा
 वाहतीं भार ओझ्यांचा. ७

काव्यरत्नावलि.

अंक ४ था.

श्रीछत्रपतिशिवाजीमहाराजकाव्य.

सर्ग ४ था.

प्राचीन आर्यवैभवाचें वर्णन. यवन आर्यभूमिंत घुसतात. यवनांनीं केलेला प्रलय. शिवजन्मोत्साह. शिवाजीचें बालपण. शिवाजीचे बालपणीचे विचार. शिवाजी मावळे लोक जमवितो. शिवाजी तोरणा किल्ला घेतो. अफजुलखान चाल करून येतो. शिवाजी व अफजुलखान यांची भेट. अफजुलखानाचा वध. श्लोक.

वर्णू किती भरतभूगतवैभवार्ते,
वाटे परा कनकरत्न वसुंधरा ते;
विद्याकलाविभवमंदिर हें विशाल,
आनंदयुक्त वसती जन सर्वकाल. १

ईक्ष्वाकु--जन्हु--ऋतुपर्ण--दिलीप--राम,
दुष्यन्त--पूरु--नल--शन्तनु पुण्यधाम;
भूपाल धर्मनयतत्पर शूर धीर,
निर्वीर भूमितल शासिति ते प्रवीर. २

तारामती नलसती फणिराजकन्या,
तारा विदेहतनया दमयन्ति धन्या;
ऐशा सती निवसती शुचि पुण्यराशी,
यत्कीर्ति पावन करी अधमानराशीं. ३

आद्यर्षि गाधिज वशिष्ट अगस्त्य अत्रि,
 ऐसे महामुनि विभूषविती धरित्री.
 शापे शरे नियमुनी खल दुर्जनांतें,
 दुष्टाधमा सुपथ दाखविती मदाते.

४

दारिद्र्यदुःख न वसें तिळमात्र येथें,
 भोगी प्रजा सकलही सुखसंपदेतें;
 पर्जन्य वारि बहु वर्षितसे सुकालीं,
 हेई सदैव धरणी फलपाकशाली.

५

लोकांत ऐक्य बहु वास करी सदाही,
 कोणी परां न अपकार करी कदाही;
 धर्मावरी परम भक्ति सदा त्यांची,
 सर्वास आवड खरी बहुधा नयाची.

६

न्यायें प्रजेस परिपाळिति भूमिपाळ,
 धर्म-प्रसक्त जन त्यापरि सर्वकाळ;
 आत्मप्रजेपरि नृपास गमे प्रजा ते,
 त्यांच्या हितां बहुपरी जपती सदा ते.

७

त्यांना नसे विदित पीडनवंचकत्व,
 लोकोपकार करणें प्रिय हेंच तत्व;
 लोष्टासमान गणिती परवित्तराशी,
 संपत्तिमान् सकलही न उणें कुणाशी.

८

उद्योगसक्त जन सर्व कला-प्रवीण,
 नाना प्रयत्न करिती गणिती न शीण;
 लोकोत्तरा कृति करून समस्त लोकां,
 ते दाविती कुशलता अपुली विलोका.

९

स्त्रीजातिही परम सद्गुणशुद्धशीला,
देवापरी परम पूज्य गणी पतीला;
नानाकला-निपुण ती पुरुषासमान,
अत्यन्त सर्व जन देति तयास मान.

१०

तो काल हाय ! सुखदायक जाय सर्व,
आर्यप्रजेस छळि संतत दुःखपर्व;
शौर्ये असंख्य वधिते परकीय वीर,
ते लोपले सुत तिचे रणशूर धीर.

११

देशांत या घुसुनिया यवनौघ हाय !
पीडी जनांस जणु तो सलिलौघ काय.
दाऊन विक्रम महा रणरंग-धीर,
ते ठेविती तनु रणांगणिं आर्यवीर.

१२

केली स्वहस्तगत भू सकला तयांनीं,
आर्यप्रजा पळतसे अति घोर रानीं;
उन्मत्त ते बहुपरी छळिती जनार्ते,
कोणी नसे शरण दुःख हरावयाते.

१३

सारी प्रजा बहुपरी अपकार साही,
कोणीहि रक्षक विपत्सम यांस नाहीं;
नेल्या समस्त लुटुनी धनधान्यराशी.
अन्नाविणें सकलही मरती उपाशी.

१४

संहारिती उरग ज्यापरि दीन भेकां,
तैसे जनांस खल ते त्यजुनी विवेकां;
रक्तप्रवाह करि हाय ! महीस लाल,
दुःखीं निमग्न जन दुर्धर येइ काल.

१५

काव्यरत्नावली.

त्यांच्या मनीं वसतसे बहु धर्मवडे,
सद्धर्म अप्रिय जसा उलुकां उजेड;
देवालयें अमित मोडुनि पापरांशी,
फोडून मूर्ति छळिती खल भूसुरांशीं.

१६

मिथ्या असे सकल हे तुमचें पुराण,
सेवा महत्तम असें अमर्चे कुराण,
ऐसें वदून बहु निदिति आर्यधर्म,
देती द्विजा कुमति वाटवुनी स्वधर्म.

१७

गोविप्रपालक असा भरतांत नाही,
ते दीन सर्व बुडती व्यसन-प्रवाहीं;
ग्लेच्छां भिऊन करिती किति आत्मघात,
आसें लजून नगरे लपती वनांत.

१८

यज्ञोपवीत लपवून निजांवरांत,
भीतीमुळे विचरती गिरिकंदरांत;
संध्यादि कर्महि गमे भय आचराया,
येईल धैर्य हवनादि कसें कराया. ?

१९

पाहोनिया नववधू हरिती तयातें,
त्यांच्यासर्वे विहरती लजुनी नयातें;
त्यांच्या पतीस वधुनी रुधिरें धरा ही,
ते न्हाणिती खल दया न तया जराही.

२०

प्रख्यात आर्यभुवनीं रजपूत थोर,
तेही शिरे लवविती यवनांसमोर;
देऊनिया यवनभूपवरा सुतातें,
त्यांच्यासर्वे अहह ! जोडिति निघ नातें.

२१

संहारिती अधम ते निज सोदराहीं,
तैसेच दुष्ट वाधिती जनकांकराहीं;
चैरानला अधम पेटविती प्रभूत,
लोकक्षया प्रकटले जणुं कालदूत.

२२

गोमांसलुब्ध चिरिती किति दीन गाई,
चिच्छीं दया न वधित्ती द्विजबालकांही,
झाणारिचे असुर संहारिले रमेशें,
ते काय हो प्रकटले जगिं दुष्ट-वेशें.

२३

झाले महाविभव सर्व अहा विनष्ट !
आर्यप्रजा सत्त भोगि अपार कष्ट.
पावे स्वधर्म लय होय अपार पाप,
भोगिप्र संतत अहा ! करिती विलाप.

२४

आली महावन्ति यापरि आर्यधर्मा,
आपद्धतद्विज न आचरिती स्वकर्मा;
तेव्हां स्वयेंच हर सज्जन उद्धराया,
भूमीवरी अवतरे खल संहराया.

२५

श्रीभोसले-कुलकलानिधि जो शहाजी,
त्याची जिजा गुणवती प्रथिता प्रिया जी;
दैवें उमारमण येत तिच्या कुशीला,
केला पवित्र जननें शिवनेरि किल्ला.

२६

उत्साह फार जन त्या समर्थी करीती,
अत्यन्त तोष निजमानसिं ते वरीती;
धर्मोन्नती करिल हा नरपाल-बाल,
होईल दुष्ट यवनांस रणांत काल.

२७

- दावीतसे शिशुपणीं बहु बाललीला,
अत्यन्त कौतुक करी जननी सुशीला;
म्लेच्छांस पाहुनि चढे बहु त्यास क्रोप,
बोले कधीं समरिं देइन यास ताप, २८
- गो-विप्र-रक्षण करीन निजप्रतापें,
जे तापले परम अंतरिं दुष्ट-तापें;
नेईन उन्नतिस मी निज आर्यधर्म,
मारीन दुष्ट करुनी रणि घोर कर्म. २९
- रामायणा परिसतां सुख होय त्यातें,
आवेश येत बहु ऐकुनि भारतातें;
रामें रषीं निवटिले असुरोत्तमातें,
तैसेच मी चिरिन या यवनाधमातें. ३०
- होतांच अष्ट वरुषें तनया तयांस,
नेई पिता निजसमीप विजापुरास;
म्लेच्छाधिपा निकट घेउनि जाइ त्याला,
तो बाल सत्य नै करी मुजरा तयाला; ३१
- “ हे दुष्ट नीच वधिनी बहु गोद्विजातें,
मी निश्चयें नच करी मुजरा तयातें;
यांना वधून रणभूमि करीन लाल, ”
बोले असे त्वरित तो जनकास बाल. ३२
- ऐकून तें यवनभूप सक्रोप झाला,
तेणें नृपाळ निज अन्तरिं फार भ्याला;
देतील दुष्ट खल ते बहु ताप त्यास,
ऐसें मनीं गणुनि पाठविलें पुण्यास. ३३

सांगावयास सुविचार--कथा सुताते,
दादोजिते काथियलें मंग शीघ्र त ते;
सद्बोध तो करि सदा बहु राजयास,
जैसा वशिष्ट मुनि रामरवूत्तमास.

३४

“ होईल मुक्त काधि ही मम आर्यमाता,
हें दैन्य जाइल कधी विलयास आतां;
केव्हां स्वधर्म परमोन्नतितें वरील, ”
ऐसा विचार करि संतत पुण्यशील.

३५

“ यद्गर्जिते मृग--समूह मरून जाती,
ज्याला विलोकुनि पळे वनि भद्रजाती;
ऐसा सदा वसतसे मृगराज जेथें,
हा ! हा ! शिवा कलंकला करितात तेथें.

३६

जेथें नृपाल रघुनाथ दिलीप धर्म,
नेती सदाहि परमोन्नतितें स्वधर्म;
युद्धांगणीं प्रकटवून महाप्रताप,
दुष्टां वधून हरिती द्विज--धेनुताप;
तेथेंच हाय ! छळिती खल हे द्विजातें,
उच्छेदिती सकल धर्मपरप्रजातें.

३७

मी सूर्यवंश्य अवलोकि सुखें तयातें,
धिःकार सत्य मज धर्मपराङ्मुखातें;

३८

उच्छेदिती सतत हे निजधर्मपाप,
तें पाहुनी किमपि आर्यनृपां न ताप.
होते मृगेशसम जे रणशूर गाजी,
झाले तदीय अजि वंशज षंढ कां जी ?

३९

- केला मनांत दृढ निश्चय हाच आतां,
जेव्हां करीन खलमुक्त निजार्थमाता,
जेव्हां चिरीन यवनां रणि वीर्यशाली,
तेव्हांच हें खचित ठेविन शस्त्र खाली; ” ४०
- तो मावळ्यांशिं करि सख्य महानुभाव,
ज्यांचा असे सरळ निष्कपट स्वभाव.
त्याचा प्रभाव बघुनी समरीं नितान्त,
भीतीमुळें स्वहृदयीं दचके कृतान्त; ४१
- कांठी करांत बरि लंगुटि दुंगणास,
पाठीस घोंगडि न अन्नहि भक्षणास.
बर्च्या करीं प्रखर घेउनि ते सुवीर,
गांठावया रिपुस नित्य रणीं अधीर. ४२
- ते वीर सर्व जमवी रणधीर रात्र,
ज्यांच्यापुढें रिपु रणीं धरिती न हात्र;
ज्यांना न दुर्गम पथीं लवही भयाचा,
धर्माभिमान करि जागृत तो त्यांचा. ४३
- प्राणांस मानुनि रणांत तृणा--समान,
ते धांवती स्वरिपुची चिरण्यास मान;
धांवे भृगेंद्र बघुनी मदमत्त हस्ती,
ते मांडिती रिपुबरोबर तेवि मस्ती. ४४
- सेना अशी जमविली रणशूर थोर,
शत्रू पळे बघुनि तीस रणीं समोर;
बर्च्या कढ्यार फरशी तरवार भाले,
घेऊन ते रिपुसत्रे लढण्या निघाले. ४५

तो तोरणागड करी सर आधि राव,
दात्रा खलांस समरांत असिप्रभाव;
तेथें अपार धन देइ त्यास देवी,
जा त्यावरी सदय दृष्टि सदाहि ठेवी.

४६

तें द्रव्य वैचुनि सर्वेच त्या--समीप,
भूगल राजगड बांधि कुलप्रदीप;
जेथें न होय अरिचा मुळिही रिघाव,
तेथें रणोपकरणां जमवीत राव.

४७

कल्याण चाकण सुपें शिवराय जिंकी,
म्लेच्छां रणांत ठकली अति दैन्यपंकीं.
म्लेच्छांगना गवसली रणि रूपखाणी,
ती धाडिली नृपतिसन्निध सेवकांनीं;

४८

पाहून ती कुलवती अतिरम्य बाला,
अत्यल्पही नृपमना न विकार झाला.
तो गौरवी तिज पटादि--विभूषणांहीं,
दुर्वासनामल नृपा शिवलाच नाहीं.

४९

पाहून यौवनवती परकीय बाला,
हेई विकार नच अल्पहि यन्मनाला;
तो धन्य ! धन्य ! जन होय खराच लोकीं,
देवांश त्यास समजे सकल त्रिलोकीं.

९०

उत्कर्ष तो वघुनि भूपतिचा अपार,
झाला अविधनृपनाथ सकोप फार;
दंडावधान नृपनाथ महाभिमानें,
अफज्जुष्ट्यां निवडिला यवनाधमानें.

९१

- अफ़सुल्लुखां खलमतीं मदमत्त नीच,
बोले नृपास धरणार सजीव मीच;
धेवोनिया यवनसैन्य बहु त्वरेनें,
केली शिवाजिनृपतीवरि चाल तेणें. ९२
- मार्गांतरीं बहुपरी छळुनी दिजातें,
उध्वस्त देश करि जाळि सुरालयांतें;
आला विनाश ह्यणुनी विपरीत बुद्धि,
झाली करी बहुत दुष्कृति दुष्टबुद्धि. ९३
- पाहे पथीं अधम ते तुळजाभवानी,
जीचा प्रभाव परमाद्भुत विश्व वानी;
ती फोडिली त्वरित त्या यवनाधमानीं,
दुःचिन्ह होय परि तें न मदांध मानी. ९४
- “ बत्तीस दांत असती नृपते ! जयास,
आला महाज तुज योग्य वधावयास;
त्याला वधून सुखवी मज शस्त्रपाणी, ! ”
स्वप्नीं असें काथि नृपा तुळजाभवानी. ९५
- वाईस येइ मदमत्त करून चाल,
गेला प्रतापगड लक्षुनिया नृपाल;
तेव्हां मनांत खल होय हताश फार,
योजी मनीं शठमती कपटप्रकार. ९६
- “ देवोनिया अभयदान नरोत्तमार्ते,
पाचारुनी मग तया निजदर्शनातें;
विश्वास दाउनि सजीव तया धरावें,
धूर्तासवें कपट धूर्तजनीं वरावें. ” ९७

ऐसा विचार करनी मग दुष्टशील,
भूपाकडे त्वरित पाठवि तो वकील;
चार्ता कथी सकल तो नृपसत्तमार्ते,
झाला तयार नृपती खलदर्शनाते.

६६

पायीं इजार वरि बांधुनि घट्ट काचा,
अंगांत बस्तर झगा वरि लांब साचा;
डोकीस मंदिल करीं विचित्रा कराल,
पंजांस वाघनख सिद्ध असा नृपाल.

६७

विश्वा घडी विघडिही जगदंबिका जी,
जी देइ संतत नृपा यश सर्व कार्जा;
तदर्शना नृपति सत्वर चालला हो,
तीच्या कृपेविण कसा जयकीर्ति--लाहो.

६८

प्रार्थी तिला नृपति, “ भो ! जगदंबमाये, !
लोकोत्तरे ! यश तुझे जगती न माथे;
प्रार्थी तुला नतशिरा तब दीनदास,
देवी ! हरीं मम करीं मलर्धा--मदास.

६९

गोब्राह्मणां वधुनिया खल निर्दयांनीं,
ही न्हाणिली वसुमती रुधिरें तयांनीं;
त्याचा रणांत अजि घेइन सूड माते !,
देवी ! जगत्सुखकरी ! यश देइ माते. ”

७०

साव्धीशिरोमणि खरी जननी जिजाई,
घेण्यास दर्शन तिचे मग भूज जाई;
“ जोडीं महायश विमर्दुनि दुर्मदांशीं, ”
देई अशी नृपवरा जननी सदाशी.

७१

तानाजि जो प्राथिन्न मालुसरा जगांत,
ज्याचें महायश समस्तहि विश्व गांत;
धेवोनिया निजसर्वें मग तो तयास,
जाई नृपाल खलदर्शन ध्यावयास.

६४

अफझुल्लुखानहि सडा तंत्र शीघ्र आला,
आनंदलक्ष बहुपरी बघुनी नृपाला;
योजोनिया निज मनीं कपटप्रकार,
इच्छी नृपास करण्या खल विप्रकार.

६५

भेटावयासु खल भूपतिसत्तमार्ते,
झाला तयार कवळी दृढ त्यास हाते;
काखेमधें दडपुनी मग शीघ्र मान,
पोटावरी त्वरित चालवि शस्त्र खान.

६६

जंगीं असे चिलखत प्रभु धूर्त फार,
लागूं पडे न मुळिहीं ह्यणुनी कटार.
पाहोनिया कपट यापरि तें नृपाल,
चित्तीं बहू खळला जणुं मूर्तकाल.

६७

होतीं नृपाल--कारि वाघनखें कराल,
त्यांचा कुबुद्धिवरि वार करी नृपाल;
पोटामधें शिरुनि तीं चरबी निघाली,
दुर्वृत्त खान पडला विगतासु खालीं.

६८

धिष्पाड तो खल तरी नृपमूर्ति सान,
चित्तीं धरी न लवही रिपुचा गुमान;
तेजोनिधी हरि जरी दिसतो लहान,
मत्तेभक्तुंभरुधिरेच हरी तहान.

६९

वधुनि विक्रमे यापरी खलां,
नृपतिवर्य तो विजय पावला;
सकलही तशीं शत्रुचीं दलें,
त्वरित मर्दिलीं भूवरें बलें.

७०

सर्ग चवथा समाप्त.

— — — श्रीपाद नारायण मुजूमदार बी. ए.

मेघनादवधकाव्यं.

सर्ग ९ वा.

लक्ष्मणास यश कसें थेईल याबदल इंद्राला काळजी— इंद्राची आणि
मायादेवीची भेट— मायादेवी स्वर्गांतून उतरतांना तिची व स्वप्नदेवतेची भेट—
स्वप्नदेवतेनें सुमित्रेच्या रूपानें लक्ष्मणास सांगितलेला संदेश-- त्या संदेशा-
नुरूप लक्ष्मणाचें वनांत चंडीपूजनार्थ गमन-- लक्ष्मणाच्या मार्गांत आलेलीं
संकटें-- त्यांतून त्याची मुक्ति-- चंडीचें दर्शन व तिचा आशीर्वाद-- लक्ष्मणाचें
परत श्रीरामाकडे जाणें-- इंद्रजित् सुलोचनेमह आपल्या आईचा निरेप
घेण्यास आतो-- मंदोदरिचा विलाप-- इंद्रजित् तिचें सांत्वन करितो-- इंद्रजित्
लक्ष्मणाशीं युद्ध करण्यास जातो मार्गे प्रमिला शोक करीत बसते.

आर्या.

रात्र जहाली गगनीं नक्षत्रें हांसती जणो सकल
सुरवर सुप्त समस्तहि शक्रा चिंता परी करी विकल

१

“ सोडूनि पुष्पशय्या चिंतातुर बैसलांत कां नाथा
सांगा या दासीतें ठेवितसें आपुल्या पदीं माथा ”

२

परिसुभि वचन शचीचें बोले पुरुहूत “ चिंतितो स्वमनीं

* गेल्या वर्षाच्या १२ व्या अंकांत या काव्याचा ४ था सर्ग आलेला आहे. १ इंद्र.

क्षम लक्ष्मण होय कसा वीरशिरोस्त इद्रजिहमनीं ”	३
“ गेली मायादेवी अस्त्रे देऊनि कार्तिकेयाचीं त्यायोगे अरि जिंकिल लक्ष्मण चिंता नको वृथा त्याची ”	४
“ वचन तुझे सत्य सखे ! सौमित्री शूरही मला ठावा कैसा परी गजाचा सिंहा जिंकील संगरीं छावा	५
कांपे हृदय धरारा पाहुनि रणधीर भेघनादातें ”	
ऐसें वदुनी मघवां बसला हृदयीं करीत खेदातें	६
जैसे सुधाकराचे कर कमला वेष्टिती निशाकालीं रंभा सुचित्रलेखा बसल्या इंद्राचिया सभोतालीं	७
वाढे रविकरसंगे कांचन-मंदार-कुसुम-कांति जशी देवेन्द्रमंदिराची मायागमने क्षणांत होय तशी	८
बसवून आसनावर मायेतें दंपती करी प्रणति हेतु वसे काय मनीं देवीतें इंद्र तें करी विनति.	९
“ होशिल पूर्ण मनोरथ लंकेतें शत्रि आदितेया जा रक्षःकुलचूडामणि नाशूं समरांत योजुनी व्याजौ	१०
जाउनि निशा लयातें येतां मंगल उषा सुलवलाहें लंकेचा भाग्यरथी मावळुनी सुख वसुंधरा लाहे	११
नेऊनि लक्ष्मणातें यज्ञागारीं पुरंधरा तारूं पसरुनि मायाजाला करुनी बलहीन रावणी मारूं	१२
खवळे दशमुख जेव्हां सुतनिधनातें करुनिया श्रवण श्रीरामलक्ष्मणातें देवेन्द्रा तारणार वद कवण ? ”	१३
‘ लक्ष्मणशरहत होतां रावणसुत भेघनाद संग्रामीं भीति न दशाननाची तत्संगे संगरीं लढूं आह्मी ”	१४

“ परिसुनि वचना तुझिया लाघे मज अदितिनंदना तुष्टि जाते लंकाधामा आतां होऊं नको वृथा कष्टी ”	१५
शिरला शयनागारीं धरुनी मग वृत्रहा शचीहस्त रंभादि अप्सराही निजल्या जाऊनि मंदिरीं स्वस्थ कंकण कांची नूपुर काढुनि सुंदर समस्त मणिहार सुमशय्येवर निजली इंद्राणी सर्वसुभगतासार	१७
परिमलपूरित मारुत वाहे स्वच्छंद सुस्वना करुनी क्रीडे मधुकर पद्मीं इंद्रमुखीच्या तसा तनूवरुनी	१८
स्वर्गांतूनि उतरतां पाचारी स्वप्नदेवतेस सती होतां प्रगट वदे तिज “ जागे लंकापुरीस शीघ्रगतिं माय सुमित्रावेष्टे जा निजला त्या स्थलास सौमित्री सांग तया “ ऊठ झणी वत्सा गेली सखनिया रात्रि	१९
उत्तरदिशेस शोभे लंकेच्या रम्य एक वनराजी तेथें एक सरोवर जा वत्सा ! त्या स्थला त्वरे आजी देवालय चंडीचे भव्य विराजे सरस्तटीं, भावे स्नान करोनि तयांतांचे देवीतें परमबंध पूजावे	२०
होशिल तिच्या प्रसादे क्षम तूं जिंकावयास आरोंति ” संदेश लक्ष्मणातें स्वप्नीं हा सांग देवते रात्रीं	२१
उजळित नील नभःस्थल लंकेतें स्वप्नदेवता गेली स्वप्नीं सौमित्रीतें मायासंदेश सांगती झाली	२२
स्वप्नीं जननीदर्शन घडतां सौमित्रि दचकुनी उठला स्मरुनी प्रियमातेतें बालासम रडत सारखा सुटला	२३
“ अंबे ! दिन बहु झाले जळतो विरहानले तुझ्या काय	२४

हा ! मंदभाग्य मी मज दिसतिल केव्हां पुन्हा तुझे पाय ”	२६
ऐसें वदत मुखानें नेत्रांचें निजकरें पुशित वारि	
गेला लक्ष्मण जेथें होता श्रीराम दीन--कैवारी	२७
स्वप्ना अद्भुत सांगे निज लक्ष्मण रामचंद्रपदनमुनी	
घात्री आज्ञा प्रभुनें स्तब्ध उभा राहिला पुढें ह्मणुनी	२८
“ दुःखें त्वां मजसाठीं आजवरी सोशिलीं जर्गी फार	
बंधो ! ह्मणुनि न हेई आज्ञा द्याया तुला मला धीर	२९
काय करूं दैवाच्या निर्बंधा लंघणार जन कवण ?	
जा सावधानचित्तें धर्म तुझे करिल संकटीं अवन ”	३०
परिसुनि वचना रामा वंदुनि लक्ष्मण निघे कृपाणकर	
उत्तरदिशेस जेथें जागे सुग्रीव अग्निरूपधर	३१
तूं कोण काय हेतू येसी धरुनी मनीं करीं कथन	
रामानुजास ऐसें वदला सुग्रीव वीरवर वचन	३२
“ मी दास राघवाचा माझे सौमित्रि कपिवरा ! नाम	
उत्तरदिशेस जातो प्रभ्राज्ञेनें करावया काम ”	३३
वदुनि असें सुग्रीवा गेला सौमित्रि उपवनापार्शी	
तो भीमरूपधर नर एकाएकीं तदा दिसे त्याशीं	३४
जैसा महोरुंगच्या मणि तैशी शशिकला खुले भालीं	
शीर्षी जटा विराजे होती जी जान्हवीजलें न्हाली	३५
हस्तीं त्रिशूल शोभे धवलित भस्में यदीय वपु झालें	
त्रिपुरान्तक तो साक्षात् गंगाधर लक्ष्मणा कळुनि आलें	३६
“ मी तनय दशरथाचा नमितो तुज चंद्रशेखरा ! देवा !	
चंडीतें पूजाया जातो विपिनांत मार्ग मज द्यावा	३७

रावण अधर्मकर्मा स्वमनी त्याचा धरुनि अभिमान	
येसी समर कराया आहे मीही तयार हे जाण	३८
ठेउनि साक्षी धर्मा करितों तुज मी रणास आव्हान	
सत्य जरी धर्म तरी करिल मला संगरीं विजयदान ”	३९
परिसुनि वचना त्र्यंबक सस्मित बोले “ प्रसन्न तुज दुर्गा	
वत्सा ! खुशाल जा तूं रोधात्रे म्यां कसें तुझ्या मार्गा ”	४०
सौमित्री जों न वनीं शिरला तों सिंहनाद घोर असा	
श्रवणीं पडे त्याच्या गेलें कानन दणाणुनी सहसा	४१
आस्फालित पुच्छातें रक्तक्षी केसरी पुढें आला	
पाहुनि त्यातें लक्ष्मण काढी कोपांतुनी स्वखड्गाला	४२
मायासिंह पळाला पावकतेजे जसा तिमिर दूर	
विपिनाचा मार्ग धरी रामानुज सत्वरी महाशूर	४३
मेघांहीं आवरिलें चंद्रातें उसळला महावात	
मधुनी चमके चपट्या द्विगुणित अंधार काननीं होत	४४
पाडी जेवें प्रभंजन बाहुबलें भूरुहांस उन्मळुनी	
दावानलसंयोगें विपिनाचे प्रांत चालले जळुनी	४५
अचलासम अढळ परी राहे दावानलीं उभा शूर	
दावानल तों सहसा शमला दमला समीरही घोर	४६
नक्षत्रें उदयातें येती फिरुनी शशांकही गगनीं	
परिमलपूरित मारुत वाहे स्वच्छंद हर्षली धरणी	४७
मार्ग क्रमितां आला मधुर स्वर लक्ष्मणाचिया कानीं	
मुरलीं मृदंग वीणा ऐके स्त्रीकंठसंभवा वाणी	४८
तारा भूपतित जणो वामादल त्यांपरी पुढें पोहे	

पुष्पें वेंचित कोणी कोणी हर्षे जलांत अवर्गाहे	४९
मानससरोवराच्या विमल जलीं स्वर्णपद्म शोभतसे	
दिसती अवयव सुंदर ललनांचे त्या सरोवरांत तसे !	९०
कामाचे पाश जणो भूपविती अलैक आपुले कोणी	
मणिमय फणिसैम कांठीं पृष्ठांवर सोडिती स्त्रिया वेणी	९१
साक्षात् यमदूतातें फणितें वधतां पळोनि जाय जन	
वेणीरूप फणीतें अवलोकुनि मेहिला नसे कवण ?	९२
पीर्वे पयोधैरांवर चमके रमणीय माळ रत्नांची	
चरणीं नूपुर वाजे कटिदेशीं रम्य मेखला साची	९३
वृक्षीं पिकवर गाई सन्निध जलयंत्र चारु नृत्य करी	
वहे शीत समीरण पुष्पांतिल मधुर सौरभास हरी	९४
“ प्रेमें स्वागत करितां रघुकुलचूडामणे ! तुझे आह्मी	
सौख्ये येउनि राहें शूरा ! नंदनवनीं त्रिदिवधार्मीं	९५
यौवनपुष्पवनातें आला भर चालला असे वाया	
काया अर्पियली तुज अवरसुधा मधुर चाल सेवाया	९६
घोर तपस्या करुनी लाघे जें सौख्य सोसुनी कष्ट	
देऊं तुज तें आह्मीं ठेवूं तुजला सदैव संतुष्ट	९७
जे रोगशोककीटक सुकविति जीवनसुमासं संसारिं	
शिवतिल ते न शरीरा जातिल दुःखें तुझीं लया सारीं ”	९८
परिसुनि अमरीवचना वदला सौमित्रि जोडुनी पाणि	
‘ दासा क्षमा करा या जननीसम हा तुह्मां मनीं मानी	९९
अग्रज राघव माझा शूर रथी सर्वलोकत्रिख्यात	

१ स्नान करी. २ केश. ३ सर्पाप्रमाणें. ४ बुध्. ५ स्तनांवर. ६ सुगंधास.
७ फुडास. ८ हात.

भार्या सीता त्याची रावण कपटें हखूनिया नेत	६०
आणीन जानकीतें दशवदनातें वधूनि मी युद्धीं	
केली मनीं प्रतिज्ञा वर द्या मज व्हावयास फलसिद्धि ' १	६१
ऐसें सुरांगनातें वदुनी नयनांस उघडुनी पाहे	
तो सर्थ शून्य भासे झाल्या अमरी अदृश्य लवलाहें	६२
स्वप्न जसे स्थिर नेहे सद्योजीवी जशी असे छाया	
क्षणभंगुर संसारीं खेळ तसे करितसे सदा माया	६३
मार्ग क्रमितां क्रमितां सन्निध लक्ष्मण सरोवरा पाहे	
पाहुनि सुंदर मंदिर चंडीचें तत्तटीं उभा राहे	६४
स्नान जलीं करुनि करीं नीलोत्पलं घेउनी विमल वैरि	
भावे पद दुर्गेचे पूजा जी भक्तसंकटां वारी	६५
साष्टांगप्रणति पर्दीं करुनि वदे वचन अनुज समाचा	
' माते ! दशमुख नाशीं, महिमा तुझिया अतर्क्य नामाचा ' २	६६
गर्जे भेव भयंकर करि कंपित वज्रनाद लंकेला !	
सहसा घोर समीरें प्रांत वनाचा दणाणुनी गेला !	६७
पाहे सौमित्रि पुढें मूर्तिमती प्रकटली महामाया	
चमकुनि विद्युत्संनिभ दिपत्री तेजस्विनी तिची काया	६८
तें तेज अतुल पाहुनि चित्तीं सौमित्रि आपुल्या भ्याला	
जाणुनि हें हास्य करी बोले आश्वासुनी उमा त्याला	६९
' असती प्रसन्न तुजवर शूर सुमित्रासुता ! सकल अमर	
इंद्रें अस्त्रें दिधलीं साध्या रावणीसर्वें समर	७०
मीही येथें आलें साह्य कराया तुला शिवादेशें	
घेउनि विभीषणातें जा नगरीं जेथ रावणी बैसे	७१

- वत्सा ! वर मी देखें तुजला न शिवो पथीं कधीं भीती
जाऊनि गुप्तरूपे विध्वंसुनि अरिस मेळवीं कीर्ति ” ७२
- बंदुनि पद दुर्गेचे सौमित्री राघवाकडे गेला
तरुखगपवना त्याचा मार्गीं सत्कार आदरें केला ७३
- “ धन्य सुमित्रा ! जननी, वदली आकाशसंभवा वाणी
तत्पुत्र धन्य तूही ! कोण तुला या जर्गीं न वाखाणी ? ७४
- होइल अमर तुझे यश ” वाणी बंदुनी असें लया जाय
कुंजवनीं मधुररवे खगगण गीतांस कौतुकें गाय ७५
- कांचनशयनागारीं शय्येवर मृदुल पडुडला होता
घननाद होय जागा परिसुनि पक्षांचिया मधुरगीतां ७६
- प्रीतिरहस्यकथा निज अलिवर नलिनीस कथितसे जैशी
प्रमिलाकरकमलातें धरुनी तिज रावणी कथी तैशी ७७
- “ ऊठ प्रिये ! उषा ! तूं जागृत तुज पक्षि हे पहा करित
उबडीं नयनें अपुलीं प्राणसखे ! कमललोचने ! त्वरित ७८
- शशि तूं कांतमणी मी, प्रेमझरी तूं अहा नयनतारे !
मिटतां नेत्र तुवां निज भासे मज तिमिरपूर्ण जग सारें ७९
- चोरुनि तव कांतीनें पुष्पवनीं बव सुमें कशीं फुललीं
माझ्या महार्हरत्ना ऊठ झणी प्राग्दिशा पहा खुल्ली ” ८०
- दचकुनि उठुनी रामां विनयानें प्रियपतीकडे पाहे
“ चलगे घेऊं वदला जननीचा तो निरोप लवलाहें ” ८१
- “ जननीपदांस नमुनी पूजुनि वन्हीस मिळवुनी सिद्धि ”
खरेशर वर्षुनि रामा टाकूं संहारुनी तुमुलयुद्धीं ” ८२
- अरुणासह रम्य उषा येई गगनोदरांतुनी जैशी

- शयनगृहांतूनि निधे प्रमिला वामाकुलोत्तमा तैशी ८३
 शिविकासनांत वसुनी मातांसदनास दंपती जाय
 उभयांहीं नतभावे जननीचे विमल वंदिले पाय ८४
 पाहूनि नंदनाते स्फुंदे मंदोदरी करी शोक
 प्रेम खरे मातेचे, मातेविण शून्य सर्व भूलोक ! ८५
 पुष्पी जैसा परिमल मुक्ताफलवास रम्य शुक्तीत
 माताहृदयी तैशी प्रीति नसे या असत्य उक्तीत ८६
 “ यज्ञ पुरा करुनि झंणी जातो मारात्रयास रामाते
 माते द्यावी आज्ञा वेदला घननाद शोकपर माते ८७
 “ मन्मथनपूर्णचंद्रा ! देऊं आज्ञा कशी तुला बाळा
 धाडुनि संप्रामाते अर्पू तुज काय मी अहा ! काळा ८८
 तो राम शूर मोठा लक्ष्मण त्याचा पराक्रमी भाऊ
 ते कालसर्प साक्षात् काय तयांच्या मुखी तुला देऊं ? ” ८९
 हांसुनि घननाद घेदे ‘ शंका धरिसी वृथा मनी माते
 मी इंद्र-जित् प्रसादे तुझिया जिकीन सत्य रामाते ’ ९०
 चुंबुनि शिर तनयाचे प्रेमें मंदोदरी पुन्हा बोले
 “ मायावी मानव ते असुनी वंश देवही तयां झाले ९१
 मी ऐकिले असे कीं, रामाज्ञेने शिला जलीं तरती
 होई शीतल पावक वृष्टीते वारिवाहही करिती ” ९२
 “ शोक पुरे कर जननी कष्टविसी करुनि कां विषाद मन
 व्यर्थ सुखाची आशा जोवरि झाले न शत्रुचे दमन ९३
 नगरप्रांती उत्सुक मत्संगे अरि करावया कदना
 कैसे स्वस्थ वसावे वद जननी अग्नि लागतां सदना ? ९४

ख्यात जर्गी रक्षःकुल सुयश तयाचें कसें अहा मळवूं घेउनि माघार रणीं स्वर्गीं पितरांस काय मी कळवूं ?	९९
हांसेल विश्व सारें, दे आज्ञा जावया कुमारा या पूजुनि इष्ट दैवत शिरतो समरांत राम माराया	९६
दे दे जननी आज्ञा वीरा कर्तव्य योग्य साच रण समरीं संपादुनि यश येतो पूजावया तुझे चरण "	९७
माता त्यास वेदें तें " रक्षो तुजला रणीं विरूपीक्ष जाणार तर सुखें जा वत्सा युद्धीं रहा सदा दक्ष	९८
' चल मत्संगें बोले प्रेमें मंदोदरी स्नुषे बाळे पुत्रवियोगीं पाहुनि तव मुखकमलास सांत्वनिन डोळे "	९९
वंदुनि पद जननीचे लागे रणभूकडे बैली जाया नूपुररत्न तो पडला तच्छूर्णीं, अनुसरे तया जाया	१००
" नाथा टाकुनि जातां दीन अनाथा असे कसे बोला ? येतें अपुल्या संगें " वदली प्रमिला सती विनयशीला	१०१
मुक्तामंडित वक्षीं तन्नेत्रांतूनि जळ गळे विमल शोभे तें उज्ज्वलतर शिशिरकणांहीं न त्यापरी कमल	१०२
वदला तें वीरोत्तम आर्लिगुनि करयुगीं प्रिया भार्या " आर्ये स्वस्थ रहा जा येतो मी परत साधुनी धार्या "	१०३
इंद्राज्ञेनें गेला मदन जसा शिवसमाधि भंगाय वदुनि असें जाय बैली टाकुनि जाया रणांत रंगाय	१०४
प्राक्तनगति दारुण अति अशुभदिनीं मेघनाद जाय रणा रतिसम विलापमग्ना झाली प्रमिला स्वनाथपदशरणा	१०५
जोडुनि करयुगुलातें भावें व्योमाकडे सती पोहे	

रक्षू नाथास रणीं रात्रंदिन हणुनि अंत्रिके बाहे !
 ' उद्योग ' सर्ग पंचम रचिला मधुसूदने सुकविरत्ने
 वंगीं, रूष मराठी त्यास दिले माधवानुजे यत्ने

१०६

१०७

माधवानुज.

सखि स्वतंत्रते !

पद— राग व्याहाग, ताल दादरा.

सांग कुठे पाहुं तुला सखि स्वतंत्रते !

जनिं विजनीं सांग कुठे रमसि सुव्रते ? ॥ धृ० ॥

फिरि मला दाहि दिशा !

कर मम अन्नान्न दशा !

कर माझ्या वृत्ति पिशा !

परि तूं हो माझि एकदा । तुजविण जग शून्य

सकल विकल भासते

तूं जीवन तूंच प्राण

तूं धन मम तूंच मान

तव सूचित मज प्रमाण

अजुनि किती अंत पाहसी । हो प्रसन्न मज

प्रणता शीघ्र अभिर्भते

प्राणाहुन अधिक सत्य

सम विचार वचन कृत्य

प्रभुविण जग लघु अनिल्य

१

२

१ रानांत. २ सुशीले. ३ निस्तेज. ४ शरणागताला. ५ लौकर. ६ आवडते.

७ नाशवंत.

बधून उदयाचलीं रविस पूर्व दिक्सुंदरी,
सहर्षहृदया खरी परम रक्तता ही धरी;
प्रिया बधुनि कामिनी चिरवियोग-तप्ता जशी,
प्रफुल्ल नयनानना बहुत तोषते मानसीं.

४

प्रफुल्ल नलिनी किती दिसति रम्य पद्माकरीं,
मधु भ्रमरपंक्तिही कमल-कोशमुक्ता हरी;
प्रसन्न नभ ज्यापरी उदकही दिसें त्यापरी,
मरीचिकर बिंबुनी दिसत चित्रशोभा खरी.

५

गुलाब नवमालिका बकुल मोगरी शेवती,
अशोक मधुमाधवी तिलक मागधी मालती;
प्रफुल्ल कुसुमानता तरुलता अशा शोभती,
समस्त धरणोतला मधुर सौरभें व्यापिती.

६

अतीव सुखदानिल चुर सर्वतां वाहती,
विनम्र लतिकांगनांप्रति सकाम आलिंगिती;
हखन कुसुमां श्लथप्रसवबंधनां सत्वरी,
लतांस उपदेशिती ललित नृत्यलीला खरी.

७

प्रमत्त विहगावली करिति केलि नानापरी,
सर्वेच बसती श्रमाकुल कितेक वृक्षांवरी;
सहर्ष मग नाचती सुखभरें तसें कूजती,
जगद्धितकरां जणों दिनकरास ते वानिती.

८

हरिचृणवती मही मरकतप्रभाशालिनी,
नवांबुकण मौक्तिक-भ्रम जनांस देती मनीं;
वनोपवर्नि शोभती कुसुम-पंक्ति चेतोहरा,
खरीच नटली जणों कुसुम-रत्नहारा धरा.

९

प्रभातसमयीं सती मधुर गाति गीतावली,
कितीक सदनांगणीं विरचितात रंगावली;
सुमे रुचिर वैचिती उपवर्षीं कुणी जाउनी,
किती परम रंगल्या हिम--महीध्र--कन्यार्चनीं.

१०

परिश्रमनिवारिणी अनुभवून निद्रा बरी,
श्रमे जन समस्तही निरत होति कर्मान्तरीं;
कितीक अवमर्षणां करुनि देवपूजारत,
प्रभात करितें अहा ! सकळही जगत् जागृत.

११

शिरीं रुचिर घेउनी घट विलासिनी सुंदरी,
नदीस जळ आणण्या जमुनि चालल्या सत्वरीं;
विहार करिती परोपरि जळान्तरीं मानिनी,
गृहास निघती सर्वे तपन--ताप--भीता मनीं.

१२

निघे गुरुगृहास हा शिशुसमूह विद्यार्जना,
सवत्स चरण्यास हीं निघति गोकुलें कानना;
प्रवासिक परंपरा त्वरित होय मार्गस्थही,
जहालि निशिनिद्रिता खरि सचेतन ही मही.

१३

प्रभातसमयीं अशा उठुनि राय विश्वास ते,
करून अवमर्षणां नमिति वंद्य चंडाशुतें;
सुता अतितर प्रिया आजि निघालिसे सासरीं,
ह्मणून बहुतापरी विकळ जाहलें अन्तरीं.

१४

प्रभातसमयीं सती उठुनि सत्वरीं नाहली,
अलंकरण साधुनी अरुण चीर ती नेसली;
गमे सकळिकां जणों दिनकर--प्रभा दूसरीं,
अनंग बवुनी तिला झुरतसे सदां अन्तरीं.

१५

तेथें तूं क्षणति नांदसी । येऊं का तुजसंगें
राहण्या तिथें ?

३

टिळक.

ओसाडी दिसतें.

श्लोक.

ओसाडी दिसतें भयाण नयनां विस्तीर्ण ही प्रीतिची
झालो श्राप्त तृषार्ति मी भटकतां हीचेमध्ये अन्तरीं
गेलों टाकित जों पुढें धरुनिया आशा जलाची पदे
तों तो दूर पळे मला भिडनिया पाप्या सुखाचा झरा

१

होतां दीन असा मला मवसली काळी निराशा—शिळ
जावोमी वसलों तिच्यावर न जों विश्राम मी ध्यावया
येई संशय--भूत तें वसुनिया तों वातचक्रावर
तेणें पूर्ण मला पछाडुनि अहा ! केलें पिशाचापरी

२

प्रीतीला भुलुनी पिशाच बनलों याचा मला खेद तो
होतो हें समजा मुळीं नच; गणीं धम्यत्व त्यांच्यांत मी.
प्रीतीचा चंटका न ज्यास वसला तो व्यर्थ कीं जन्मला
दुःखीं या सुख जें नरा मिळत तें देवांसही दुर्लभ
त्यांची का जर कल्पनाच नुसती देवांस झाली तर
देवत्वासहि टाकुनी क्षणिं भुतें होतील माझेपरी

३

— — — — — नरहर शंकर रहाळकर बी. ए.

काव्यरत्नावलि.

अंक ९ वा.

श्रीछत्रपतिशिवाजीमहाराजकाव्य.

सर्ग ९ वा.

प्रतःकालवर्णन. सुशीला सासरीं जाण्यास निघते. विश्वासराव तिला उपदेश करितो. सख्यांचा विनोद. सुशीलेचें विरहदुःख. मातेचा उपदेश. विश्वासरावाचा प्रतापरावास निरोप. सुशीला जाते.

श्लोक.

उषःसमय जाहला, गलितकान्ति तारागण;
प्रसन्न नभ शोभलें, दशदिशा प्रफुल्लानन,
महातम दिगंतरीं अरुण सत्वरीं घालवी,
प्रफुल्ल कुसुमाकरां अनिल मंदसा पालवी. १

हरिस्मरण नाशिते त्वरित जेंवि पापावली,
तशीच गरुडाप्रजें तिमिरपंक्ति विध्वंसिली;
विवर्ण दिसती उडुप्रहशशी दिनेशोदर्यां,
महामतिपुढें अहा ! अमति लोपती सर्वही. २

जगांमधिल रक्तता सकल एक झाली असे,
समस्तविधुलोचनाहृदय-रक्तिमा वा ठसे;
प्रदीप्ततर कांचनद्रवसमुद्भवा मूर्ति ती,
रवीस उदयाचलीं बघुनि तर्क हे ऊठती. ३

बधून उदयाचलीं रविस पूर्व दिक्सुंदरी,
सहर्षहृदया खरी परम रक्तता ही धरी;
प्रिया बवुनि कामिनी चिरवियोग-तप्ता जशी,
प्रफुल्ल नयनानना बहुत तोषते मानसीं. ४

प्रफुल्ल नलिनी किती दिसति रम्य पद्माकरीं,
मधु भ्रमरपंक्तिहे कमल-कोशमुक्ता हरी;
प्रसन्न नभ ज्यापरी उदकही दिसें व्यापरी,
मरीचिकर बिंबुनी दिसत चित्रशोभा खरी. ५

गुलाब नवमालिका बकुल मोगरी शेवती,
अशोक मधुमाधवी तिलक मागधी मालती;
प्रफुल्ल कुसुमानता तरुळता अशा शोभती,
समस्त धरणीतळा मधुर सौरभें व्यापिती. ६

अतीव सुखदानिल चंचुर सर्वतां वाहती,
विनम्र लतिकांगनांप्रति सकाम आळिगिती;
हरून कुसुमां श्लथप्रसवबंधनां सत्वरी,
लतांस उपदेशिती ललित नृत्यलीळा खरी. ७

प्रमत्त विहगावली करिति केळि नानापरी,
सर्वेच बसती श्रमाकुल कितेक वृक्षांवरी;
सहर्ष मग नाचती सुखभरें तसें कूजती,
जगद्धितकरां जणों दिनकरास ते वानिती. ८

हरित्तृणवती मही मरकतप्रभाशालिनी,
नवांबुकण मौक्तिक-भ्रम जनांस देती मनीं;
वनोपवनिं शोभती कुसुम-पंक्ति चेतोहरा,
खरीच नटली जणों कुसुम-रत्नहारा धरा. ९

प्रभातसमयीं सती मधुर गाति गीतावली,
कितीक सद्नांगणीं विरचितात रंगावली;
सुमे रुचिर वैचिती उपवर्षीं कुणी जाउनी,
किती परम रंगव्या हिम--महीध्र--कन्यार्चनीं.

१०

परिश्रमनिवारिणी अनुभवून निद्रा बरी,
श्रमे जन समस्तही निरत होति कर्मान्तरीं;
कितीक अघमर्षणां करुनि देवपूजारत,
प्रभात करितें अहा ! सकलही जगत् जागृत.

११

शिरीं रुचिर घेउनी घट विळासिनी सुंदरी,
नदीस जळ आणण्या जमुनि चालव्या सत्वरीं;
विहार करिती परोपरि जळान्तरीं मानिनी,
गृहास निघती सर्वे तपन--ताप--भीता मनीं.

१२

निघे गुरुगृहास हा शिशुसमूह विद्यार्जना,
सवत्स चरण्यास हीं निवति गोकुलें कानना;
प्रवासिक परंपरा त्वरित होय मार्गस्थही,
जहालि निशिनिद्रिता खरि सचेतन ही मही.

१३

प्रभातसमयीं अशा उठुनि राय विश्वास ते,
करून अघमर्षणां नमिति घंघ चंडांशुर्ते;
सुता अतितर प्रिया आजि निघालिसे सासरीं,
ह्मणून बहुतापरी विकल जाहलें अन्तरीं.

१४

प्रभातसमयीं सती उठुनि सत्वरीं नाहली,
अळंकरण साधुनी अरुण चीर ती नेसली;
गमे सकळिकां जणों दिनकर--प्रभा दूसरी,
अनंग बवुनी तिला झुरतसे सदां अन्तरीं.

१५

- निघालि पतिमंदिरीं प्रियतमा सुशीला सुता,
 ह्यणून जननी तिची बहुत होतसे दुःखिता;
 पुशी स्वनयनां सती दिसतसे विवर्णानना,
 विलोकुनि तिला वदे विकळ राव या भाषणा. १६
- निघे स्वपतिमंदिरीं प्रियतमा सुशीला खरी,
 वहात नयनान्तरीं उदक वृत्ति हो बावरी;
 गमे असुख यापरी बहुत मी विचारी जरी,
 शुभांगि ! कवण्यापरी विरह सोशिशि हा तरी. १७
- सुते ! करि प्रदक्षिणा त्वरित अग्निनारायणा,
 रवीस करि वंदना सकलपापविध्वंसना;
 तशीच शुभदेवता मम गृहीं सदा संस्थिता,
 करोत तुज सर्वथा परम पावना तत्त्वतां. १८
- सुते बहुमता प्रिया सतत होइ गे तूं तशी,
 महाभिजन शाहजी नृपवरा जिजाई जशी;
 जसा प्रसवली पहा शिव सुपुत्र भूपाग्रणी,
 तसाच तुज पुत्र हो सकल वीर--चूडामणी. १९
- सुसंस्कृतिविभूषिते ! अबगता तुला सत्कथा,
 वसे विमलशीलता स्तुतिशतार्ह शाळीनता;
 तरीहि करितों तुला सदुपदेश मी अल्प हा,
 मनीं धरुनि तो सदां तदनुसारिणी तूं रहा. २०
- भजे गुरुजनां, धरीं प्रणय आसइष्टांवरी,
 प्रिये दुखविलें तरी मनिं न रुष्टता आदरीं;
 दया परिजनीं करीं विनय भाग्य--कालीं धरीं,
 अशीच गृहिणी खरी, निज कुलाधि गे ना तरी. २१

प्रिया न दुखवी कदा विनत तूं भजे तत्पदां,
तुझां पति सुखप्रदां परम देवता सर्वदा;
असे उदकंबुद्बुदासम अनिश्चला संपदा,
क्षणून न धरीं मदा हरित जाई दीनापदा.

२२

पुरोत तव कामना नच शिवोत दुर्वासना,
गमो सुखकरा मना निजपतिव्रतोपासना,
सुकीर्ति तव पावना जागें भरो असाधारणा,
विभूपति सतीगणां प्रकटुनी महासद्गुणां.”

२३

सखीजन समस्तही सुदतिचा असें पातला,
तिचा विरह त्याप्रती बहु असह्य तो वाटला;
किती उदक गाळिती दिसति शोकमग्ना किती,
विनोद करिती तशा किति निरोप घेती किती.

२४

“ नृपालगृहिणी--पदीं परमवैभवीं संस्थिता,
महत्तम नियोगिं तूं सतत होशिल व्यापृता;
समस्तहि तुझा सखीजन सुदीन गे ! हा असे,
तुला स्वपतिमंदिरीं स्मरण होय त्यांचें कसें.

२५

प्रियास बहुसंमता परिजनावली--सेविता,
प्रियानुनयतोषिता विविधरम्यलीला--रता;
समस्तजनसंस्तुता बहु विलोभनाहीं हता,
अह्नांस परमार्थतां विसरशील तूं सर्वथा.”

२६

असें वचन बोलुनी सकळ शान्त त्या राहती,
तदा कमललोचना वरि मनोव्यथा ती अति;
वहात नयनांतुनी उदक--पूर गाळांवरी,
दिसे परम रम्य तन्मुख विवर्ण चंद्रापरी.

२७

न शब्द वदनांतुनी निघति कंठ दाटे अति,
उचं वळुनि तन्मनोजलधि जातसे निश्चितीं;
क्षणैक मग सुंदरी ह्यणुनि मूक ती राहिली,
पुसोनि वसनांचलें नयन यापरी बोलली.

२८

“ अहा ! विसर तूमचा मज फडेल कैसा तरी,
तुह्याविण गमे घडी युगसमान दीर्घा खरी;
तुह्यासहित काळ जौं सुखभरांत मी लोटिला,
न येइल तसा कधींहि हतभागिनीला मला.

२९

अनेकविध शैशवीं रुचिर खेळ मे खेळलों,
समस्त भगिनीसम प्रिय परस्परां जाहलों;
तुह्यां त्यजुनि जातसें आजि सुदूरदेशां अहा !
कशी सहन होय ही विरहयातना दुःसहा.

३०

अपार ममता तुह्मी मजवरी सदा ठेविली,
न अन्तर दिलें कधीं स्वभगिनीपरी मानिली;
तरी विनति ती अशी सतत होउं वृद्धिगता,
असेन जरि दूर मी न विसरा तरी सर्वथा.

३१

असें वचन बोलतां परम कंठ ये दाटुनी,
निघे न वच अल्पही गळति अश्रु नेत्रांतुनी;
असें बघुनि मायही गहिंवरें मनीं दाटली,
तयास निववात्रयां वचन यापरी बोलली.

३२

“ न हो विरह--कातरा जल वहात नेत्रान्तरीं,
धरून तरि धीर तें त्वरित कन्यके ! आवरीं;
सख्या सकल या तुझ्यापरि विवाहिता होउनी,
स्वभर्तृसदनीं तुझ्यापरिच राहती जाउनी.

३३

तुला जनन देउनी अजवरी बयें पाळिलें,
तसें गणुनि जीविताहुनि विशेष संरक्षिलें;
तरी पतिच तो असे खचित जीविताचा धनी,
स्त्रियांस पतिवाचुनी गति नसेच अन्या जनीं.

३४

सतीस पति होय गे परम मंगळा देवता,
स्वसा गुरुसहोदरात्मजहि तोच मातापिता;
तदीय पदसेवनीं रत असो सदा त्वन्मति,
सती हंसति मुक्तितें स्वपतिषाद ज्या पूजिती.

३५

सती समजुनी तिला प्रियसुते ! तदाज्ञा मुळीं,
सती गणिति गे तिला श्रुतिवचाहुनी आगळीं;
प्रियाभिमत आचरीं कृति सदैव सर्वात्मना,
तदाप्रिय करूनिया न दुखवीं कधीं तन्मना.

३६

महत्तम सुशील हेंच जगतीं असें बालिके, !
जपून बहु ते तरी विमल नित्य ठेवीं निकें;
धरीं विनय सर्वदा त्यजुनि वृत्ति गर्वोद्धता,
विभूषण न भूषवी, जाशि सतीस शालीनता.

३७

करीं न रतिमात्रही गुरुजनावमाना बये, !
तयां दुखवितां सदा अशिव पाठिं लागे स्वयें;
वदून मधुरा गिरा सुमति शान्तवावें तयां,
गुरूस अवमानुनी हरिस पूजिती कासया.

३८

न सत्य वचनाहुनी किमपिही असे उत्तम,
वेदे अनृत त्या जनां त्यजुनि जाय सर्वोत्तम;
सदा मित वेदे बरी न युवतीस वाचालता,
असे दुरितहारिणी शुभकरी गिरा सृनृता.

३९

असे जगति कन्यके ! परम कोप चांडाळ तो,
जनांस अविनीत तो व्यसनसागरीं लोटितो;
विटाळ न कधीहि हो किमपि त्या खळाचा तुला,
समस्त शिवदायिनी खचित शान्ति ती मंगला.

४०

कधीं न परनिंदनीं क्षणहि घालवी तूं फुका,
सदुद्यम करीं सदा, न रिपुं आळसासारिखा;
सतीचरित--चितनीं दवडिं वेळ अव्यापृता,
सुमार्गि मति योजेनी हरि कुवासना सर्वथा.

४१

अधीर तनये ! न हो व्यसनदुर्गताही जरी,
विपत्समय सद्गुणां प्रकटवी न संपत् खरी;
धरीं स्वहृदयीं सदा विमल भाव ईशावरी,
सुमार्गनिरतां जनां नच कधीं उपेक्षी हरी.

४२

सुबोधमाणि सांठवीं हृदय-कोंदणीं हे सदा,
कधीं नच उपेक्षि ही मम हितोक्ति सौख्यप्रदा;
रहा तदनुसारिणी सतत तूं न केव्हां चुके,
बरे ह्यणवुनी जगीं, तरिच घेशि गे ! कन्यके ! ”

४३

वदे परिजनां तदा नृप “ चला इला घेउनी,
सुरक्षितपणे वनांतुनि विमार्ग उलंघुनी;
नृपोत्तम-कुशावती--पतिकरीं इला अर्पुनी,
करा विदित सादरे प्रणति ही तयालागुनी.

४४

गमे मजशि जी निजोच्छसित निर्विशेषा खरी,
तिला आजि समर्पितो प्रणयिनीस युष्मत्करीं;
इच्यात्रिपर्यि सर्वदा प्रणयभाव चित्तीं धरा,
त्रिवर्ग जगि साधुनी इजसर्वे भवार्ते तरा.

४५

तमोमय वनांतरीं विमल दीपिका ज्यापरी,
समपतित--संकटीं प्रियजनोक्ति जैशी ग्वरी;
प्रमत्तरिपु--संयमीं अत्रिरता रमेशस्तुति,
तशीच भवसागरीं सुमति होउ तूह्यांप्रति.

४६

सुता परम वत्सला अहह ! होय दुःखाकुला,
चला ! झडकरी चला ! गमनकाल हा पातला;
तुह्या स्थिर करा इला त्यजुनि शोक हा आपला,
घडी परम मंगला खचित ही न व्हा विव्हला.

४७

सखीजन तुझ्यापरी विकल हा दिसे अन्तरीं,
अहा ! सदन त्यापरी बहुत खिन्नता हें वरी;
मथूर नच नाचती, हरिण भक्ष्य ना भक्षिती,
तशी तरुलतातती करि नवाश्रुवृष्टी अति. ”

४८

“ कसें मजशि राहवें जननि दूर देशान्तरीं,
समीप नसतां तुह्या क्षणहि होय मीं घाबरीं;
गमेल सकलांविना मज निवास कांतारसां,
न होइल कशी मला विजनशून्य सारी रसा. ”

४९

“ नृपालगृहिणीपदीं परमवैभवीं संस्थिता,
महत्तम नियोगिं तूं सतत हौशिल व्यापृता;
सुते ! प्रसवुनी सुतां, रवि पवित्र पूर्वी जशी,
कदा न गणिशील हा मम वियोग तूं मानसीं.

९०

कधीं विरह--शोक हा नच शमेल वत्से ! पहा,
मदीय हृदया अहा करितसे व्यथा दुःसहा;
तुवां रुचिर मंदिरानिकट बाग हा निर्मिला,
षदीपदिं वचून तो धृति न काय सोडी मला.

९१

फळें रुचिर घालुनी शुकशिशू स्वयें पाळिला,
सुतापरि तयावरी धरिशि भाव तूं आगळा;
समीप नच देखतां तुज करील आक्रोश हा,
विदीर्ण न करील तो हृदय सांग कैसा अहा !

५२

सुख क्षणिक हें कळें जरि मला विचारामुळें,
तरी हृदय हें जळें परम तीव्र शोकानळें;
न नेत्रजलही खळें सकल धीर माझा गळे,
सुखेंदु मम मावळे हृदयशान्तताही ढळे. ”

५३

“ उशीर बहु जाहला परम तापला भास्कर,
पुरे विरह--शोक हा प्रियसुते ! निघे सत्वर; ”
असें वदत माय तों जनक--पाद वंदी सुता,
वदे जनक “ होइं गे ! सुतवती सुते ! तत्वतां. ”

५४

समस्तजन गौरवी मग तिला शुभाशीर्वचें,
सख्या विनविती असो स्मरण सर्वदा आमुचें;
निरोप सखिचा सर्वे सजल--लोचनी घेउनी,
निघे मग कुशावती--प्रति सुखासनी बैसुनी.

५५

वाला पहाती अनिमेषलोचना,
ती जोंवरी त्यास दिसे शुभानना;
अन्तर्हिता काननिं होय जेधवां,
दुःखाकुला जाति गृहास तेधवां.

५६

सर्ग ५ वा समाप्त.

— — — श्रीपाद नारायण मुजूमदार बी. ए.

सद्बोधशतक.

श्लोक.

- कूजी जिथें बसुनि तो सुमनोज्ञ मोर
रक्ताग्र तें दिसत जें तुझिया समोर
तें, तें नव्हे; प्रणय--रक्त--सु--कुंकुमालें
लावी स्वभालें तरुणी गमतेच मालें ९१
- ऐशी सुरम्य रमणी सुमनोहरा ही
रूपें स्वकीय भुलवील गमे हरा ही
भासे परी न तिजला सुविचार काहीं
नाहीं तरी करिति हे वद चार कां ? ही ९२
- आलिगुनी समुद्र ही तरु बभुलाला
हा ! हंत ! अलुड ! खुळी ! पुरबी स्वलाळा
झाला पसंत न परी सहकार तीतें
ना रूप ! ना तरुणताहि ! बवे रती ते ९३
- चैगुण्य या तरुहुनी च्युत वृक्ष काय ?
ते ! सांग तीस दिसलें ह्यणुनी स्वकाय
अपील कंटकधरा तुज मूक--हेतू
बळीत वा ! दिसति जे मज सांग हे तू ९४
- नाहीं स्वरूप न युवा नच गंध वाही
केलाहि जर्जर लसा ब्रघ्न गंधवाहीं
तैशांत कृष्ण किति हा जणुं कीं लमाल
अपीं हिन्व्याप्रति अशा ! कशि ही स्वमाल ९५
- देहीं किति सुरकुत्या जणुं कीं जरा ही
अश्ली सथा; मन परी रतियुक्त राही

- लालाच जो डिक गळे; तमपुंज--रशी
नाहीं तशी सदयता मनि कीं जराशी १६
- हे वल्लरी ! बघुनि या तुज वैभवांत
वाटे न होत तुज कां ? अयि अंत--वात
कैसी विजे न अहहा ! तव जीववात
किंवा अशीच दिसणारं तज्हा भवांत १७
- नीचासवें सुलतिके ! तुजलां बघोन
सृष्टी--जनी मज गमे तळि घालि घोण
उल्हास ना लव दिसे विटपीं तसा कीं
बली ! नुर तरुजनीं तव आज साकी १८
- एकोनिया मधुरशा मधुप--स्वनास
केला विमोहुनि लते ! बघ तू स्वनास
नेहे तुझे स्तवन हे अलि जें करीती
निंदा असे ! बघ जनीं काशि लोक--रीतीं १९
- हा व्यर्थ दोष अथवा तिज येकलीला
सर्वत्र कीं बघ सुरू जाग येक लीला
ही आर्यभू तिजहुनी किति ओखटा कीं
घाही कशी सकलही सुविचार टाकी २०
- एका स्वजातितरुते स्वपतीसमान
मानी लता ह्यणुनि भूहुनि तीस मान
कैसा जरी विटप तो परि गा इमान
राखीयले बघ तिने सति तीस मान २१
- एकेपरी बरवि हीं बघ भू--परीस
ही आर्य--भूमि न कळे परि काय रीस

ठेवी कशी, रति तरी सखया ! अनेकीं	
झाली इची जगति ही वद काय नेकी	१२
राजा दिलीप रघु वा नृप रामभद्र	
ऐशा नृपां त्यांजि धरा नच कां ? अभद्र	
पांचाल वा कुरुप वा नृपराज धर्म	
ऐशा हिनें दवडिलें बघ काय ? धर्म	१३
प्रख्यात पांडव--सखा यदुराज कृष्ण	
टाकोनि केंवि करि ही मुख आज कृष्ण	
शत्रूस मर्दुन इला करि जो अ--शोक	
तोही कसा त्यजियला नृप रे ! अशोक	१४
यत्कीर्ति लुप्त नच हो जरि चंद्र गुप्त	
झाला नभीं तरि असा नृप चंद्रगुप्त	
ठावें न ज्यास समरीं कधिही अपेश	
तोही सख्या ! न पटला इजला नृपेश	१५
दावीयलें रणि जयें बहु विक्रमातें	
ऐशा इनें त्यजियलें नृप विक्रमातें	
स्वीकारिती न जरि ही असख्याः क्रमातें	
होती तिची न गमतें स्थिति बक्र मातें	१६
ज्यानें पराजित रणांत महामदातें	
केलें तदीय हरुनीच महा मदातें	
तो आवडे न इजला नृपराज पृथ्वी	
गायी यदीय यश आजहि सर्व पृथ्वी	१७
लावीयलें निजपदीं यवना नमाया	
तैसें तयांस वधिलें धरितां न माया	

- ज्याने अशा शिवनृपीं रति वा ! धराया
 वाटावि लाज तरि काय धरेस राया ! ६८
- ऐशा गुणे उपजवी मनिं ही दरास
 होईल ही भरत--भू विबुधादरास
 कैशी सुपात्र न कळे मज देवराया
 होवो पुन्हां अशि न धी तिज दे वरा या ६९
- ऐशा हिनें वरियलें कितिकां नृपांशीं
 झाली न बद्ध परि वा कधिही नृ--पाशीं
 धिःकारिलें बघ इनें बहुशा पतीस
 ते देति आज सगळे बहु शाप तीस ७०
- आर्या त्यजून वरि ही मग मोंगलांस
 शोभे यदीय वदनीं मदिरा गलास
 शेखीं तयांसहि गड्या ! विपदीं त्यजून
 रक्तास्य आंगल वरि ही न कथाहि जून ७१
- दैवे तिला सुपति हा मिळला नय--ज्ञ
 केले इच्यास्तत्र तरे बहुसे न यज्ञ
 युद्धांगणीं; तिज पटो तरि हा अतां रे !
 तोडो पुन्हां अशि न ही मतिचे किं तोरे ७२
- एवं गमे भरत--भूजन--येषिता कीं
 टाकोनि दूध शमवी स्वतृषाहि ताकीं
 नाहीं विचार लव रे, ! मनिं लाज नाहीं
 वाटेल त्यास वरिते पटतां मनाही ७३
- नाहीं तिनें बघियलें कधिं जात गोता
 येतां सुवीट पतिचा मग त्यासि गोता

देते; कशी सु-महती; इचि व्हावि लोकीं

मूळाहुनी कृति अशी करि ही विलोकीं

७३

बा ! दाविलें तुज यथामति भूमिचित्र

तैसीच जी तुजपुढें लतिका विचित्र

म्यां वर्णिली निज यथामति तीहि सांग

रे ! श्रेष्ठ या उभयतीं मज कोण सांग ?

७५

अनंततनय.

अपूर्ण.

षड-रि-समर-चंपक.

दल १ लें

आर्या.

“ हें युद्ध देखिलें कां ? करितां या रक्त-वास वध सेना

दिसतात काय नयनां ? चित्तेंही यांत वासव धसेना !

काय वदसि ? ‘ हें आहे शांत जगत् उदधि-मध्य-गत-वनसें ’

झालास अंध वाटे, अवलोकन-शक्ति नयन-ग तव नसे !

घे दिव्य दृष्टि, देतो नेत्रीं अंजन तसेंचि, अ-भ्रांत

दावील जग तुला तें, सूर्यातें जेवि काय अ-भ्रा-न्त ”

“ हा ! धन्य धन्य बापा अंधत्वाचा न ठेविला गंध !

परि हत-जन-गत-दुःखें झाला पहिल्यापरीस हा अंध

हाहाकार श्रवणीं पडती हे विद्ध-लोक-शोकाचे !

हो काचें मन ! मानो शोकाचें वनहि हें अशोकाचें !

हा हत, तो विद्ध, पहा झाला तो रक्त रक्त-पातानें,

हातानें हा धरिला, हरिला हो सर्व गर्व हा यानें !

१
२
३
४
५
६

हे प्र--ड्वीर धुरंधर--हीर. रहंवर अधिष्ठुनी करिती
दारुण समर, पलायन-स--दुपायां या-तदीय अरि वरिती ! ७

दल २ रें.

आर्या.

हा वीर--प्रवर पहा काम, अमित--वीर्य सर्व समरांत !

सोडी शर, तोडी शिर नरवी चापल्य--गर्व अमरांत ! १

हा कामिनी--रथ पहा याचा चमके रणांत चपलेसा !

त्या वृत्त--स्तन--मंडल--युग--चक्रें वाहताति न कलेसा. २

हा लोल ध्वज दिसतो त्याचा हो नयन--मीन रणरंगी

जो दर्शनेचि अरिच्या हृदयीचे सर्व--हेतु--गण भंगी ! ३

हा त्याचा शंख पहा दिसताहे कंठ दीर्घ, तो खास

अरि भंगुनि दे त्याते, इंद्राते त्या न पवि हि तोखास ! ४

या चाप ज्यास दिसती केशा--लि--परंपरा परांस रणी

आस्फालने भिवविती, अवगत यांची नसे परां सरणी ५

हे त्याचे कुटिल भ्रू--धनु, यांच्या वीर्य--संपदेते गा

नचे वर्णवे ! हिमांसम कौटिल्ये अरिस कप देते गा !! ६

हा पंच--बाण बाणीं वधिता रक्षील कौण ? सांग मला.

हा अरिते हि, नगाते पवि--सम, यम--चण्ड--दण्डसांगमला ! ७

दल ३ रें.

आर्या.

सरसावला दुजा हा, मागे त्या सारुनीच पळल्यातें

पालाणुनि युद्धाला, दावी शौर्यास अमित पळ त्याते ! १

हा लोभ ! क्षोभ जगीं याचा साहेलसा दिसे ना कीं !

भू--लोकींच न याचा, धाक परी सुर--गणीं वसे नाकीं ! २

परमे--श्वरीं विचिंतिति वैषम्या जे मलीमसा--चार	
ते याचे शत्रु ! शिरीं हा त्यांच्या पाद देत साचार	३
शोक नसुनि, शोकाला लोकाला लाववी करायास !	
मायावी हा भारी ! जोडी तो इंद्रही करा यास !	४
निज--शित--शरें परांच्या उचलूनि मनो--रथास फिरवी हा;	
आनंदित हत असुनी, मानी अरि पूर्ण--कल्प निज ईहा !	५
ऐसा उंच चढवुनी पाडी त्या एकदाचि खळ हा कीं !	
मग अ--सुख काय सांगों अरिचें, मग ईश्वरीं दया भाकी !	६
ऐसा मयी शत्रू जगतीं यासम दुजा न आढळतो !	
यातें देखुनि धृति--नग रिपुचा तेव्हांचि क्षणुनि हा ढळतो !!	७

दल ४ थें

आर्या.

त्याच्या संगें दुसरा वीर पहा हा झटे रणांत कसा !	
मत्सर, वाटे अरिला होतां शर--विद्ध शुद्ध अंतकसा !	१
विष--दिग्ध--पृषत्कांनीं ताडी हा शत्रु--काय, हाय ! रणीं.	
झुंरुनी मरती विद्विष याची इतरां कदा नये करणी !	२
हा चवथा वीर पहा क्रोध; पुढें धावला, अरिस हाय	
वदवाया शर--घाती, असला अमरेंद्र त्या जरि सहय !	३
ज्याचा गर्व कळनी ताडन, गुरु, लोभ--मत्सरीं हरिला;	
त्याच्याचि शक्त हनना हा, न शिवे अन्यथा दुजा अरिला !	४

दल ५ वें.

आर्या.

हे इकडुनि हाणिति, तों आला तिकडूनि वीर शर--धारा	
वर्षत हर्ष. त्यांसम निशित खचित त्या न शस्त्र--वर--धारा !	१

दंभ असे नाम यया यानें जगतांत सोडिला न दिसे !
 तो याचा परमा--री ज्याच्या सद्नांत वित्त--सुख विलसे ! २
 सर्वाहूनी खर--तर--शर वर्षत पातला सुभट हा हो !
 आवरि याते देवा, नच संग्रामीं समग्र--भट--हा हो ! ३
 अतुल प्रताप याचा माया--देवी--प्रधान हा, वमला
 विष वाटे वाण--मिषें ! सोडुनि गेला बघूनि आव मला ! ” ४

आमोद.

‘ समरिं या जरि वांछिसि गा यशा
 प्रभुचिया तरि नि--र्मल गा यशा
 करिल मोघ तदीय--शरां जनीं
 कवच हें ! वच हें धरिं वा मनौं १

पुंस्कोकिल.

Mrs. Browning's
 Sonnets from the Portuguese.

II

फिरंग्यांचें संगीत.

“ But only three in all God's universe
 have heard this word Thou hast said
 himself beside ”

साक्या.

विश्व जयाचें तो पहिला तूं दुसरा वदणारा ती
 मी तिसरी तववचनसुधेला हृदयीं ओतुन घेती १

* सूचना— पहिलें संगीत लक्षांत असल्याचांचून किंवा नसलें तर पुन्हा वांच-
 ल्याचांचून हें चांगलें लक्षांत येणार नाहीं. संपादक.

तिवांवांचुनी नाहिं ऐकिली विश्वीं अवध्या कोणी	
उत्साहाची जणूं वाहिनी तव वाणी कल्याणी	२
ऐकूनिया ती उत्तर देई तिघांतुनीयां एक	
देवच बोले ! न तें कुणाला तुजलाही ठाऊक	३
गेली ! झाली दृष्टी माझी क्षणांत शापप्रस्त	
पुढतीं माझ्या तूं तरि झाला तुझा मला जणूं अस्त	४
जातें मरुनी तरि मृत्यूच्या दुःसहही अधिकारें	
केलें नसतें असें आपुल्या योगाचें मातेरें	५
जगांत अवध्या कोणी बोलो " नको " तरी तें पुरवे	
देवापासुन परि येणारें " नको " न सखया वरवें	६
सदा चालल्या कल्लोळानें मनुजाच्या अपणांला	
नसतें केलें दूर साधतें नच तें महार्णवाला	७
नसतों लवळों जरी भयंकर दुर्धर वादळ सुटतें	
करामधें कर पडते पर्वत जरी आडवे येते	८
अपणांमध्ये आकाशचि हें आलें असतें अंतीं	
अक्षयतेच्या राज्यां अपुली प्रीती अक्षय होती !	९

टिळक.

जीवितकर्तव्य !

(अभंग)

झाले आजवरी । बहु साधुसंत
दावाया सत्पंथ । जनालागीं,
पुस्तकविस्तार । कोट्यावधि केली
जेणें हेलावला । ज्ञाननिधी,
त्यांतील तत्त्वार्थ । सुचवितों दिव्य

जाँवितकर्तव्य । नाम जया !
 बिवेककवच । सुदृढ लेवांनी
 घावरावें जनीं । मुमुक्षूनें;
 न घडे कदापी । तेणें स्तुति हेवा
 जीवात्म्याशीं दावा । तैसां कधीं,
 मग भवभीति । विलय पावेल
 मोक्ष तो येईल । सहज हातीं !
 मनेविकारांचें । न गणीं प्राबल्य
 मानेनी दौर्बल्य । स्वतःचें
 तेणें कीर्तिपाश । किंवा लोकनिंदा
 करील न बाधा । लव त्यासीं,
 सायं मेघावरी । रंग जो सुंदर
 त्यापरी अस्थीर । असतीं जीं ?
 सत्याचें सातत्यं । मनासी बाणात्रे
 शील तेंची व्हावें । निदानींचें;
 मग मायपश । कोठानी जाचील
 चरिता लागेल ! डाग तैसा ?
 सुखदुःखादिक । इंद्रयांची सारी
 फसवणूक बरी । उमगेल !
 रात्रंदिन भाव । ईश्वराचे पायीं
 ठेवोनिया राहीं । शुद्ध पूर्ण;
 तयानें होईल । फलाशेचा त्याग
 तोचि सुविराग । स्तविंतात,
 जेणें निर्बंधत्व । येईल आत्म्यास
 पुनर्जन्म खास । चुकेल तो !

१

२

३

४

५

जन्मवरी ऐसें । राहेनिया शुद्ध
मरणासी सिद्ध । व्हांवें प्रेमें;
तेंची एक आहे । सत्य दिव्य शांत
अशाश्वत अंत । करणारें,
कल्पना प्रभा ही । उजळो अंतर
ह्मणे कविशर । “ राजहंस ” !

२२

— — — — — राजहंस ऊर्फ एंजिनियर वावीकर.

Mrs. Browning's
Sonnets from the Portuguese.
III

“ Unlike are we, unlike, o Princely Heart. ”

फिं ग्याचें संगीत.

चाल-- “ चंद्रकांत राजाची कन्या सगुण रूपखाणी. ”

अणुरेणूचें साम्य न उभयीं मी न तुला योग्य
मूर्तिमंत दुर्भाग्य जगीं मी तूं रे सौभाग्य ॥ धृ० ॥
स्थिती आपुल्या भिन्न भिन्न किति भिन्न मती निर्यती
परमेदारा मी तव दारा ! केवळ ही भ्रांती
दिव्यदूर्त परि कल्पक अपुले देवाच्या घरचे
नवल करीती पाहुन अपणा तुझिया वेडाचें
गुणीं वैभवीं जगीं स्त्रीजनीं असेल जी राणी
ह्मणेल ती “ मी धन्य जन्मुनी ” रमतां तव चरणीं
प्रेमाश्रूंच्या फुलमाळांची तुजला लाखोली
सहस्र युवती सदा वहाती खंड न कावें कालीं

१

२

हे गंधर्वा तुझ्या गायना ताल कसा देऊं ?
मी दुबळी मम हस्त धराया नको पुढे होऊं
मी अंधारी शोकतरुच्या छायेला बसले
गाणे कसले ! रडगाणे मम केवि तुला रुचले !
विजयश्रीने माळ घातली तुला पुरुषरत्ना
पहा दुर्दशापाश गुळी मम ! सोड विफल यत्ना
उगाच पाशी गुंतुं नको ह्या जाउं नको घायां
पदर पसरिते हात जोडिते पडते मी पायां

३

४

टिळक.

जें जें असे तेंचि यथार्थ आहे.

श्लोक.

जसी जसी बुद्धि विकास पावे, । जसें जसें ज्ञानपथा क्रमावे,
तसें तसें स्पष्ट मना दिसे हे-- । “ जें जें असे, तेंचि यथार्थ आहे ” १
जें भूवरी भोगिति दुःख आर्त, । आहेचि तें निश्चित तद्वितार्थ;
त्यांना कळेना जरि दुःखहेतु, । अंतीं मिळे सौख्य, न यांत कितू. २
निसर्गदेवीकृति येथ देखा, । प्रमाद अन्याय कधीं घडे कां ?
प्रभात येते सरतां निशा ही, । कोणास हा प्रत्यय येत नाही ? ३
भासोत अन्याय जर्गी अनंत, । न्यायांत तन्मूल असे नितांत.
हा मी मनीं प्रत्यय आज पाहे-- । “ जें जें असे, तेंचि यथार्थ आहे. ” ४
येतां निशा होइल अंधकार, । हे सर्व ही जाणति सान थोर.
निसर्गदेवीकृति अप्रमाद । पाहोनि ध्यावा मनि तत्वबोध. ५
अज्ञात वा ज्ञात सुदुष्टकृत्य, । आहे तयाचें फल दुःख सत्य;
विलंब लागो, युगपद् दिसो तें, । परी न कोणास कधीं चुके तें. ६
वाटे मनीं जी मनुजां अशांति, । सौख्यास ती कारण होय अंतीं.

जें दुःख तें उन्नातिमूल पाहें; । “ जें जें असे, तेंचि यथार्थ आहे. ”

अनंतसृष्टीनियमांत दोष । न एक हा, हें कळतें कवीस.

जें जें घडे, होइल कीं तदंती । मनुष्यकल्याण जगांत शांति.

यदा सुखें ज्ञानपथा क्रमांतो, । सिंहावळोके जग मी पहातो,

तदा मला स्पष्ट खरें दिसै हें-- । “ जें जें असे, तेंचि यथार्थ आहे. ” ९

मल्हार खंडेराव चिटणीस बी. ए. एल्. एल् बी.

प्रियेचे अश्रु.

श्लोक.

अश्रु हे किति तरी रमणीय ! । यांस पाहुनि मना सुख होय

प्रीतिचा खवळला तव सिंधु । स्पष्ट दाविति सखे जलबिंदु

प्रीति सत्य नसतां हृदयांत । कोठुनी जल निघे नयनांत

प्रीति अश्रुजननी मज वाटे । दाटतां जलमिषें उरफाटे

अश्रु दुःख तव हे कथिताती । सुंदरी मज परी सुख देती

प्रीतिची उलट ही बघ रीति । भिन्नभाव हृदयो उठवी ती

अश्रुनो स्थिर रहा नयनीं या । चाललां त्वरित कां गळुनीया

कामिनीनयनकंजदलाची । संगति प्रिय तुहां नच कैची

दिव्य शक्ति तुमची समजें मी । टाकितां सहज भारुनि कामी

कोणता प्रणयि जो नच कांचे । अश्रु चारु बघतां ललनेचे

प्रीतिमुग्ध असतो जन कामी । दूषितो ह्यणवुनी न तया मी

जे परी गतविकार महन्त । तेहि पाहुनि तुहां द्रवतात

स्फूर्तिदान करुनी बहु दिव्य । सांगतां कविस गा नव काव्य

भाग्य त्यास अनुकूल न झालें । ज्यांस साह्य तुमचें न मिळालें

अश्रुनो स्थिर रहा नयनीं या । चाललां त्वरित का पळुनीया

हाय हाय ! परि अश्रु गळाले । स्फूर्ति सर्व मम घेउनि गेले !

अश्रूस या घन जरी करण्यास येतें
मानें अहा ! विपुल सौख्य सदैव होतें
गुंफुनि अश्रुमणिचा मग रम्य हार
कंठांत बालुनि तया करितों विहार

माधवानुज.

सुभाषित.

श्लोक.

होई ज्यास मुळीं विकार न कधीं ज्याची रुची पालटे;
प्याले सर्व जरी यथेच्छ न तरी जो स्वल्पही ओहटे;
वासी जो मतिमांच, तृप्तहि करी, ज्यातें खरी माधुरी;
ऐसा सत्य सुभाषिताख्यरस, हा सारी सुधाही दुरी.

भिक्षावृत्ति स्वताची वरदवर परी होय विख्यात जो कां;
राहे नित्य स्मशानीं, तरिहि शुचि बहू जो असे मान्य लोकां;
भूतांशीं स्नेह ज्याचा, अभयकर परी जो स्वभक्तां जहाला;
भावे मी वंदितों त्या अघटितचारीता विश्वनाथा शिवाला.

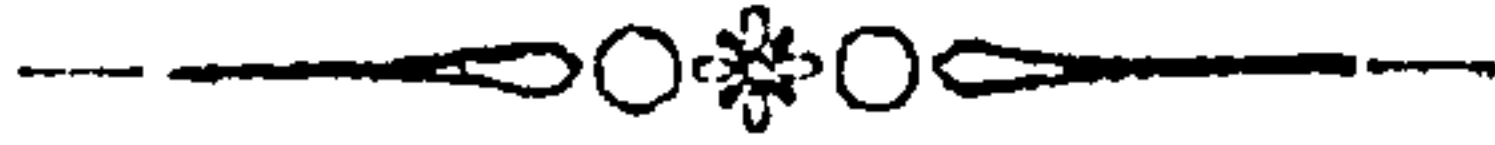
अंभोधि क्षार, तापा रवि वितरि, असे चंद्रमा तो कलंकी,
विद्युत्संयोग मेघा, कनकगिरि जनां दृश्य नाहीं विलोकीं,
व्योमा शून्यत्व, पृथ्वी उरगपति-शिरीं, कामधेनू पशू कीं,
कल्पद्रू काष्ठ, चिंतामणि उपल, नसे सज्जनां साम्य लोकीं.

भृंग.

काव्यरत्नावलि.

अंक ६ वा.

श्रीछत्रपतिशिवाजीमहाराजकाव्य.

सर्ग ६ वा.

शिवाजी रस्तुमजमान व शिद्धिजोहार याचा पराभव करितो. शाहिस्ते-
खान शिवाजीवर चालून येतो. त्याचा पराभव. जयसिंहाशी तह. शिवाजी
दिल्लीस जातो. त्याचा कारागृहवास व सुटका. दुर्मति भद्रांचलाचा सुभेदार
होतो. त्याचे दुराचरण. त्याचे दुष्ट बेत.

आर्या.

अफझुलखान मरतां होय गलित धैर्य सकल कुमतीचें,
चिंता हृदयीं करिती रक्षण होई कसें वसुमतीचें. १

दिवसेंदिवस शिवाजी रिपु अपुला होत चालला प्रबल,
यवनां जिंकुनि समरीं निजकरगत करितसे मही सकल. २

रस्तुमजमान नामक होता मिरजेस एक सरदार,
तो धाडिला नृपावरि यवनांची ज्यावरी बहु मदार. ३

त्यांतें जिंकुनि घालवि कृष्णेच्या पार सर्व यवनांतें,
लुटुनी त्यांचीं नगरें राजगडीं नेत तो बहु धनांतें. ४

कर्नाटकांत होता प्रथित महाशूर शिद्धिजोहार,
रिपु सर्व ज्यास भीती गेला कोणासही न जो हार. ५

देउनि अपार सेना भूपति वरती तयास धाडियलें,

ल्याने पन्हाळदुर्गो अवचित भूपा ससैन्य वेढियलें.	६
होई मास चतुष्टय शिवभूपति त्या गडांत सांपडला,	
न सुचे उपाय कांहीं सुटण्याला घोर संकटीं पडला.	७
तेव्हां निरोप धाडी सिद्ध असें मी करावया सल्ला,	
झाले सुखनिर्भर ते ह्मणती आह्मांस पावला अल्ला.	८
सांपडला भूप करीं ह्मणुनि असावध रहात दुर्जात,	
तो तिमिरावृत रात्रौ गुप्तपणें रांगण्यास शिव जात.	९
प्रातःकाळीं करिती अविध ते पाठलाग रायाचा,	
बाजी गांठि रणीं त्या करीस हारे केवि आवरायाचा.	१०
करुनि पराजय हटवी यवनां कितियेक वेळ रणधीर,	
ठेवी धारातीर्थी स्वामिनियोगार्थ देह तो वीर.	११
मग गोब्राह्मणपीडक मोंगलनृप त्यावरी करी चाल,	
स्वबळें झोडी यवनां बडबड करितात विफल वाचाल.	१२
झाला प्रबल शिवाजी निर्भय लुटितो स्वदेश वीरगडी,	
औरंगजेब ऐकुनि वचन सकल हें अधररदन रगडी.	१३
होता दक्षिणदेशीं शाहिस्तेखान जो सुभेदार,	
आज्ञापी त्याला तो होय शिवाजी मदांध अनिवार.	१४
त्याची सेना सारी विध्वंसुनि दंड त्यास करिं थोर,	
उन्मत्तास धरुनि त्या आणावें सत्वरी मजसमोर.	१५
येउनि पुण्यास राहे घेउनिया खान तो महा सेना,	
हें मौख्य बघुनि त्याचें केवि मनीं नृप निकाम हासे ना ?	१६
दुष्टाभिमान हरण्या शौर्ये चिरण्या मदांध यवनशिरे,	
परिमित सेवक घेउनि पुण्यांत तो साधुगीतकवन शिरे.	१७
विश्वासराय भगिनीसुत दुर्मति यवनसेवनां निरत,	
दुष्कर्मपरायण या सैन्यासंगें असे सदा फिरत.	१८

- खान कदाचित् त्यातें शासन करि पाहुनी दुराचार,
ह्यणुनि कुपित दुर्मति तो इच्छी करण्यास त्यास अपकार. १९
- येतांचि संधि ज्यापरि दंश करितसे अमर्षण भुजंग,
प्रत्यपकार परायण सिद्ध सदा तोहि दुर्मति अभंग. २०
- जरि कपटवेषधारी तरि भूपा ओळखी दुराचार,
खाना अपकृति करण्या योग्य समय तोच मानि साचार. २१
- भेटुनि भूपां सांगे नत्र युक्ति करावया यवन-नाश,
दुष्ट भुजंग दुखवितां पडती कंठीं स्वयेंच यमपाश. २२
- अति घोर रात्रिसमयीं तिमिराकुल जाहल्या दिशा दाही,
निद्रासुख जन भोगिति चालविली अल्प वृष्टि जळदाहीं. २३
- निद्राकुल यवन सकल अतिरिक्त करूनिया सुरापान,
दशदासमान पडले नाहीं देहावरी किमपि भान. २४
- घेउनि निजानुचर नृप शिरला तो गुप्त यवनसेनेत,
वातायन विवृतमुखें दुर्मति सावधपणें तया नेत. २५
- शिरतां सदनीं श्रीशिव भीर्तानें गलबला स्त्रिया करिती,
प्राणभयें खान पळे स्त्रिया विलापें नभस्तला भरिती. २६
- गांठुनि त्यास शिवाजी हस्तीं घेऊन नग्न तलवार,
छेदी अंगुलि त्याची करुनी हस्तावरी प्रखर वार. २७
- हें घोर कर्म करुनी निजलोकांसहित जाय रायगडीं,
दुसरे दिवशीं मोंगल चमूस रगडी ससैन्य राय गडी. २८
- हें घोर कर्म पाहुनि झाला भयभीत तो मनीं खान,
बोले मनुष्य नच हा होय शिवाजी खराच सैतान ! २९
- हतवीर्य होउनी मग सैन्यासह खान चालला देशा,
बोलावी परत तया धाडुनिया बादशाह आदेशा. ३०
- दुर्मति खलमति जरि तारि झाला शिव भूमिपति कृपापात्र,

कपटपरायण रत तो नृपचित्ताकर्षणीं दिवसरात्र.	३१
काहीं कालें श्रीमान् भूपजनक पावला शिवपदातें,	
तेव्हांपासुनि नरमणि जोडी तो “भूप” या उपपदातें.	३२
पैगंबरा नमाया जाती मक्केस जे मुसलमान,	
त्यातें लुटी नृपोत्तम यवनांचा छेदण्या दुरभिमान.	३३
खदिरांगार तसा हें ऐकुनि औरंगझेब कोपतसे,	
न उपेक्षावा रिपु हा धार्मिक यवनांस फार पीडितसे.	३४
प्रेषी मग सेनेसह रणशूर दिलेलखान जयसिंह,	
समरांगणीं वरी जो मृगयुथीं जेंवि नित्य जय सिंह.	३५
हिंदुयवनसेना ती पाहुनि भूपा पडे मनिं विचार,	
हिंदुनृपाशीं करणें वैर नसे हा खरा सदाचार.	३६
स्वप्नीं दर्शन देउनि देवी सांगे नृपा ! गुणग्रामा !	
विजयश्री वरिल तया हिंदुनृपाशीं करीं न संग्रामा.	३७
यास्तव जयसिंहाशीं भेटुनि त्यासह करीं त्वरित साम,	
न वरीं खेद मनीं लव सत्वर पुरतील सर्व तव काम.	३८
श्रीची आज्ञा परिसुनि युद्धकथा टाकुनी सकल राय,	
घेउनि परिमित सेना जयसिंहा भेटण्यास मग जाय.	३९
प्रेमालिंगनपूर्वक भेटे तो करुनि बहुत सत्कार,	
जरि यवनसेवनीं रत तो स्वजनीं प्रेमभाव धरि फार.	४०
सल्ला करुनि तयासह दिल्लीपा भेटण्या नृप निघाला,	
न कळे कापट्य तया योजी खल घालण्यास तो घाला.	४१
घेई संभाजीतें संगें मित दुर्मति प्रमुख भृत्य,	
दुदैवें न समजलें दिल्लीपतिचें तया कपटकृत्य.	४२
जातां समेत त्याचा करि दुर्मति पादशाह अपमान,	
बोले दुरुक्ति खल तो भेदी हन्मर्म जी पविसमान.	४३

तैं पाहुनि भूप वरी निदाघमिहिरासमानसंताप, पारि कोप न प्रकटवी कीं देइल दुष्ट बुद्धि बहु ताप.	४४
कपटपरायण दुर्मति दावी वेगें नृपास तो कारा, निःशंक वचन भंगुनि दुर्जन करिती परास अपकारा.	४५
होई हतबल ज्यापारि मृगाधिपति सांपळ्यांत सांपडला, झाली गति तीच खरी नृपवर तो घोर संकटीं पडला.	४६
कपटपरायण रिपुशीं कापट्याचरण मूढ जो न वरी, आदारि तयास लोकीं सोत्कंठा अवदशा खरी नवरी.	४७
बंधविमोचन व्हाया कापट्याचरण भूप योजि निकें, धूर्तशिरोमणि तज्जन त्यापुढती बादशाह काय टिके.	४८
गुणगणहीन असे तारि कपटकलानिपुण फार दुर्मति तो, बंधनविमुक्त व्हायां भूपां बहुविध उपाय तो कथितो.	४९
दुष्कर्ममार्गनिरतां विदित तयां स्वामिभक्ति ती कुठिल ? कपटपरायण वागे स्वार्थावारि दृष्टि ठेवुनी कुठिल.	५०
स्नेह करी दरबारी असती जे मुख्य मुख्य सरदार, झाले मोहित यवनहि पाहुनि भूपाल तो महोदार.	५१
देहास्वास्थ्यमिधें मग मरणोन्मुखसा पडे विकल काय, होय वरा ह्यणुनि सुखवि फकिर मग न विप्रही सकल काय.	५२
धाडी सुहृज्जनांतें नित्य मिठाई भरुनि पेटारे, याचक लोकां वांटी किति भूपा धन्य वदाते जन सारे.	५३
सावधपणें नृपाळें क्रामिले तेथें कितीक दिवस असे, मग एकदा सुतासह गुप्तपणें त्यामधें स्वतांच बसे.	५४
भूपतिचा पेटारा दुर्मति घेवून मस्तकावरती, सावधपणें तयातें ने जरि सर्वत्र यवन वावरती.	५५
नगराबाहेर सुखें येउनि अश्वावरी बसुनि भूप,	

संभाजी दुर्मतिसह आला देशीं वरुनि यश अमूर.	६६
संक्रुटपरंपराहत झाला मार्गांत फार लोकप्रती,	
दुर्मतिसह सेवकजन सर्वहि सावधपणें तया जपती.	६७
औरंगझेब्र दचके पाहुनि हस्तांतुनी रिपु निसटला,	
दिधळें पद यच्छिरें तो महाहि अक्षत करांतुनी सुटला.	६८
येऊनिया स्वदेशीं जमवि शिवाजी समस्त पर्वबल,	
गांठी यवनां समरीं पळती खल दशदिशेस नष्ट-बल.	६९
तो न्यायनीतिनें मग राज्य करी धर्म-रामचंद्र-सम,	
करितां अपराध, सुतां तेंवि परां करि नृपाल दंडसम.	६०
कपट-परायण दुर्मति तरि ही सेवा करी विपत्काळीं,	
ह्मणुनी नृप लोभ करी कार्यकरा तो सदाहि सांभाळी.	६१
आधारभूत होता भद्रांचल दुर्ग राज्य-वृद्धीतें,	
दुर्गाधिनाथ तेथें नेमी भूपाल दुष्टबुद्धीतें.	६२
स्वातंत्र्य विभवलक्ष्मी नच होई लोकिं केवि विष यातें,	
आनंदाद्रि शिरावरि चढुनि सदा सेवि दुष्ट विषयातें.	६३
जाधवराय-सुता जी कमला कमलाच होय जगिं अन्या,	
तो पूर्वपुण्य-योगें दुर्मतिला प्राप्त जाहली धन्या.	६४
मर्कटकरीं गवसली अनर्घ्यमणिमालिका जशी विमला,	
राहु-मुखीं विमलसुधा त्यापारि मूर्खांस लाधली कमला.	६५
चातुर्यपरमसीमा लावण्योदक तटाकिनीच खरी,	
इच्छा प्रबल परस्त्रीप्राप्तीविषयीं तरीहि दुष्ट धरी.	६६
स्वैराचार करितसे मदांध होऊन तो सुरापानें,	
न्याय-पथानें वागुनि जोडियलें यश कधीं सुरापानें.	६७
आधि चपल यौवन हें त्यांतहि वैभवसमृद्धि अनिवार,	
इंद्रिय-सुख-सेवन-रत दुर्जन काय न करील अविचार ?	६८

विट चोर जार बहुविध निजहिततत्पर खलाग्रणी जमती,	
नाचविती विषयनिरत नीचा मर्कटसमान कुटिल--मती.	६९
कितिएकांचें धन हरि कितिएकांच्या स्त्रियाहि हा नीच,	
सारासार विचार न करि इच्छी लोक त्यास हानीच.	७०
लावण्यवती वनिता पाहुनि तो होय दुर्जन सकाम,	
कामासम नच बुडविति या लोकीं रिपुसहस्रहि निकाम.	७१
प्राशुनि मदिरा अन्य स्त्रांसंगें घालवी पहा रजनी,	
दाविल नरकपथा नच केंवि पर सती जनापहार जनीं.	७२
दीनजनांची यापरि विपदशा काय सज्जन वदात्री,	
दिसती विकल सकलही वनस्थलीं जेंवि दग्ध नव दावीं.	७३
विश्वास कन्यकेनें केला जो आपला तिरस्कार,	
तो स्मरुनि सर्वदाही इच्छी करण्यास तीस अपकार.	७४
वृत्त तिचें जाणाया उत्सुक होऊनिया दुराचार,	
पुष्पपुरीतें वेगें गुप्तपणें पाठवी कुटिल चार.	७५
जाउनि पुष्पपुरीतें वृत्त सकल आणिलें मग तयानें,	
वदला खलास सकलां झाली सन्मान्य ती स्वविनयानें.	७६
निज विमल वर्तनें ती झाली सर्वांसही प्रिया फार,	
भरलें जर्गी यश तिचें तातातें तीच जीविताधार.	७७
प्रेमें वरिती झाली कुशावतीचा नृपाल वीरमती,	
जो धीरवीरवर्गी हीरकसा यद्गुणीं कवी रमती.	७८
संप्रति तनयेसह ती करि सुमती तात-मंदिरीं वसती,	
जाईल अल्प कालें निज सदनातें कुशावतीस सती.	७९
ऐकुनि सुयश सतीचें दुर्मति खल पावला परम ताप,	
भ्रष्ट करीन तिला मी निश्चय हा करितसे महा पाप.	८०
आपत्काळीं पाळी स्नेहें जो आपणा तनयसाच,	

तत्कन्येते अपकृति इच्छी न खला मनांत नय साच. ८१
 पतिसदनीं जातां पथि अवरोधुनि तज्जनास वीरमणी,
 मी निज बलें करिन ती हस्तगता सुललिता नवी रमणी. ८२
 ऐसा पापखनी तो धरीतसे दृढ मनांत कुविचार,
 उत्तेजन देत त्या तत्सम तद्दुष्ट-मित्र-परिवार. ८३

श्लोक.

उत्तेजिता यापरि त्या खलातें,
 शठाग्रणी सज्ज करी त्यातें.
 वेगें पुढें पाठवि धूर्त चार,
 निघे स्वयें मागुनि दुर्विचार.
 सर्ग ६ वा समाप्त.

— श्रीपाद नारायण मुजूमदार बी. ए.

ऋतुसौंदर्य.

ग्रीष्मऋतु.

श्लोक.

विघ्नराजपदाब्ज, विघ्न विनाशनास्तव वंदुनी,
 बुद्धिजाड्यविनाशका मग शारदा स्तवुनी मनीं.
 कालिदासकवीकुलाग्रणि चितुनी कविसज्जना,
 प्राकृतीं ऋतुभाग्य हें कवि वर्णितो बुधरंजना. १
 विश्वोत्पत्तिलयस्थितिप्रद महा भूतादिकोज्जीवना,
 वंद्या जी निगमागमा निरुपमा दक्षस्वभक्तावना.

* कालिदासकृत ऋतुसंहाराचें हें मराठी भाषांतर आहे. आजच्या अंकांत सर्ग १ ला (ग्रीष्मऋतुवर्णन) दिलेला आहे. यापुढें प्रत्येक अंकांत एक एक सर्ग प्रसिद्ध होईल. पुष्कळ वर्षांपूर्वी रत्नावलींत गोपाळ गोविंद टिपणीसकृत याच काव्याचें भाषांतर प्रसिद्ध झालें आहे.

धर्यायै ऋतुषट्प्रकाशितजगत्सौंदर्य रूपोज्वला—

ऐशी ती जगदंबमाय कमला देवो सदां मंगला.

२

तेजें सूर्य महा भयंकर, शशी इच्छावया सुंदर,
झाली क्षीण जलाशयें, जन सदां स्नानामधे तत्पर,
संध्या ही रमणीय, काम शमला सर्वत्र जो वाढला;
तो हा ग्रीष्मऋतू पहा प्रियतमे ! आतां असे पातला.

३

चंद्राच्या किरणें मनोहर अशा त्या सोज्वला शर्वरी,
कांहीं कृत्रिमशीं विचित्र रचिलीं धारागृहे साजिरीं;
लेपा चंदन, चंद्रकांतमणिचीं वक्षस्थलीं भूषणें,
ग्रीष्मीं हीं जनसेवनीं बहुपरी येती कुरंगेक्षणें.

४

सद्रंधोदक शीत सौधतल तें चित्तासि वेधीलसें,
उच्छ्वासें अतिकंपिताधरमधू कांताधरींचा तसें,
कामोदीपक गायनें मधुर जी वीणाध्वनी सुस्वरें,
कामीं मध्य निशीत हीं अनुभवी ग्रीष्मीं सदां आदरें.

५

कांची आणि दुकूल शोभति अती ऐशा नितंबस्थलें,
वाहे फार सुगंध वाशितजलस्नानार्दशा कुंतलें.

हारालंकृत चंदनार्चित अशा वक्षस्तनार्लिगनीं,
ग्रीष्मीं कामुकताप तो शमविती त्या सुंदरा कामिनी.

६

लाक्षालेप सुरंग दाट विलसे ज्या कोमलाधस्थलीं,
ऐशा नूपुर मंजुला रमणिच्या त्या रम्य पादावलीं;
जातां मंदगती पदोपदिं अती हंसध्वनीगायनीं,
लोकांच्या मतितें सकाम करिती तात्काल आकर्षुनी.

७

ज्या ठायीं विलसे तुषारधवला मुक्तावली साजिरी,
ऐशीं चंदनलेपशीतल अती नारीस्तनें त्यापरी.

कांची हेममयी विराजित जिथें ऐशी नितंबें जनीं,
कोणाचें करितील चित्त नच तें सोत्कंठसें वेधुनी. ८

उष्म्यानें अतिघर्मगौरतनुच्या संधीप्रती दाटतां,
पुष्टोत्तुंग घनस्तना तरुणशा लीलावती योषिता.
पूर्वीचीं अति दाटशीं सुवसनें टाकोनिया सांप्रतीं,
उंची नाजुक कंचुकीवसन तें वक्षस्थलीं सेविती. ९

चंदनोदक सेचिल्या अति शीतल व्यजनानिलें,
मौक्तिकावलिपुष्पहारविभूषितस्तनमंडलें.
तंतुवाद्यकलामनोहरसूक्ष्मगायनसुस्वरें,
ग्रीष्मनिद्रित मन्मथा स्मृतिबोध कां जणु सादरे. १०

चंद्रमा रजनींत शीतल शुभ्र सौध सुखासनीं,
गाढनिद्रितसुंदरीवदनारविंदविलोकनीं;
दर्शनेत्सुक फार जो चिरकाल लोभुनी गुंतला;
लाजुनी अरुणोदये जणु काय पांडुर जाहला. ११

महावाते पृष्ठावरि तरत छत्रापरि धुळी,
तशी तप्ता झाली प्रखर किरणीं भूमि सगळी !
पहायाही कांताविरहदहनें दग्धहृदयी--
प्रवासी साहेना. विरह सखिचा ग्रीष्मसमयीं ! १२

चंडांशूच्या प्रखर किरणें तापुनी कावलेले,
ज्यातें तृष्णा विकल करितां कोरडें टाळु झालें.
वारी हेंची गणुनि नभ तें कज्जलश्याम कांती,
सेवायातें पळत हरिणें काननें आक्रमीती. १३

वक्रावलोकन विलोल विलास लीला,
भद्रस्मितादि करुनी प्रमदा स्मराला.

- पांथाचिया हृदयि चेतविती त्वरेनें,
जेवि प्रदोषशशिसुंदरभूषणाने. १४
- तेजस्वी रविरश्मिनें चहुकडे अत्यंत जे तापले,
जातां तप्त धुलीवरुनि सहसा मार्गांतही पोळले.
धापे देत अधोमुखें बहुपरी जे वांकडे धांवती,
ते सौर्यार्थ पहा भुजंगशिखिच्या छायाश्रयें लोळती. १५
- शौर्योद्योग मुकोनि खिन्न बसले तृष्णातिरेकें अती,
भारी तोंड घडी घडी पसरुनी अत्यंत जे धांवती.
जिह्वा चंचल रक्तवर्ण, हलती ज्यांचीं जटाग्रें अती,
ते पंचानन सन्निधस्थकरिही आतां न संहारिती. १६
- तापें विव्हल होउनी प्रखरशा दैदीप्य भानूचिया,
आकर्षी वदनीं तुषार सुकल्या कंठीं त्वरें यावया,
वारी वाञ्छित वाढतां बहु तृषा व्याकूल जे जाहले,
सिंहासन्निध पावले तारि करी हे निर्भयें राहिले. १७
- प्रदीप्ताग्नी साम्य प्रखरतर चंडांशु तपतां,
शिखी ते संतापें तनुमनबलें म्लान बनतां.
फिराया आलेले नच रगडिता सन्निध फणी,
पिसारीं घालोनी बसति अपुलें तें मुख झणी. १८
- तडागीं मोथा तो चिखल सुकतां शोधुनि अती,
मुखें गोलाकारें जुळुनि परिघानें उकारिती,
जणो वाटे ग्रीष्म प्रखर रविनें तापुनि मती.
वराहाच्या पंक्ती धरणिजठरीं काय दडती. १९
- रवि प्रखरं कांतिनें विलसतां नभाभ्यंतरीं,
गढूळ नटल्या सरोवर जला लज्जोनी वरी.

उडोनि तृषिताहिच्या वदनछत्रछायाश्रया,
तदा विकल भेक ते दडति ताप वारावया.

२०

मृणालांचें जाळें समुळ वारि फेकोनि दिधलें,
विपत्ती मीनातें, भिउनि दडलीं सारस कुलें.
भिडोनी अन्योन्या सतत तुडवीतां गजकुलें,
पहा कैसें झालें कलुषमय कासार सगळें.

२१

ज्यांचीं रत्नें शिरींचीं रविकरनिकरें टाकित्ती तीव्र कांती,
श्वामोच्छ्वासा मुखीं जे पवनचलितशा दोन जिव्हांनि घेती.
दावाग्नी सन्निधासी, गरळ हृदयिंचा सूर्यसंताप यांहीं,
झाले संहारिनासे तृषित भुजग ते ठाकल्या मंडुकांहीं.

२२

ज्यांचीं कां मुखसंपुटें चघळतां विस्तीर्ण फेसाळशीं,
काळ्या उर्ध्वमुखांत रक्तरसना बाहेर लेंबे तशी.
तृष्णेनें अति धीडितां गिरिगुहा त्यागोनिया सांप्रतीं,
कांतारीं महिषीकुलें सलिल तें शोधावया धांवतीं.

२३

वेगें सोसाट वारा उडवुनि उधळीं शुष्कपर्णे दिगंतीं,
मोठ्या दावाग्निदाहें अतिशय सुकलीं वृक्षसस्यांकुरें तीं.
तैसें वारीसमूह प्रखररविकरें क्षीण ज्या आसमंतीं,
धैर्यानें उच्चभागावरुनि निरखितां तीं वनें भीति देती.

२४

पक्षी पानें गळाल्या तरुवारि समुहें धांवती बैसुनीया,
संतापें म्लान होतां पळति कपिकुळें शैलकुंजीं लपाया.
आळस्यातें त्यजोनी शरभखगकुलें कूर्पिंचें वारि पीती,
सैरावैरा गव्याचे कळप चहुकडे वारिशोधार्थ जाती.

२५

सिंदूर स्वच्छकांती अभिनव फुलल्या त्या कुसुंभापरी ती,
आळासे वेग ज्याला परम जवनशा वातवेगें वनांतीं.

जो वृक्षाग्रें लताग्रें करित निकटिचीं विव्हलालिंगनांहीं,
दावामी तो प्रतापें त्वरित करि पहा दग्ध दिक्प्रांत भू ही.

२६

जो वेगें गिरिकंदरीं पसरला वाच्यानिं पेटोनिया,
नाना शब्द करीत जो उजळला बेटांत वेळूचिया.

येतां वाढ तृणस्थलीं पसरला सर्वत्र जो तत्क्षणीं,
तो घायाळ करी वनानल मृगा चोहीकडोनी झणी.

२७

नानारूपें स्फुरे जो प्रगट बहुपरी सांवरीच्या वनांत,
हेमाच्या गौरकांतीपरि झळकतसे जो तंभूकोठरांत.

जो शाखापक्वपर्णे उडवित उधळीं उच्च वृक्षासर्वें तीं,
वातें चांचल्य येतां अनल चहुकडे फाकलासे वनांतीं.

२८

अग्नीनें अति तापतां तनु तदां दंती गत्रे केसरी,
सारे टाकुनि वैरभाव जमुनी एकत्र आसापरी.

तात्काळ लजुनी अति प्रखरशा दावाग्निखेदें गुहा,
ते विस्तीर्ण नदीजलांत शिरले वेगें मिळोनी पहा.

२९

पद्मांनीं व्यस वारी, परिमल विखुरे पाटलीचा अपार,
स्नानें सौख्योदकांचीं विहित सुखदसें चांदणें पुष्पहार.
ऐसा तो ग्रीष्म जावो परम ललितशा गायनें सौधिं रात्रीं,
उत्साहानें तुझा गे ! तरुण सखिसर्वें ऋडतां चारुगात्री.

३०

केलें जें कालिदासें सुरुचिर ऋतुसं-हार काव्य प्रसिद्ध,
तट्टीका प्राकृतार्थीं त्रिबुधमतवरा अर्पितों सार्थ सिद्ध.

विद्वद्विरुघ्यात सिंदेकुलजनितनतश्रीनिवासें प्रमोदें,
साग्र ग्रीष्माख्य सर्ग प्रथम नटविला पूर्ण त्या श्रीप्रसादें.

३१

प्रेम.

—

आर्या.

- विधिनें लीलेनें या नरनारी बाहुल्या करायास—
 आरंभिल्या तधीं दे, अनुपम ठेवा स-रंक-रायास. १
- प्राण दुजा प्राणासम सूज्ञ जन प्रेम त्यास ह्यणतात,
 प्राणाविण देह जसा तैसा यावीण साच गणतात. २
- वससी प्रेमा कोठें ? ठाव तुझा नच जनास सांपडला,
 तुज शोधितां सुकविजन सुसंभ्रमीं सतत फारसा पडला. ३
- तत्व तुझे जाणाया बुधजनही नच समर्थ गुरुसम जे,
 मी मंदबुद्धि हा किति ? काय मला अल्पमात्र तें समजे. ४
- तदपि न मन हें राहे वर्ण्य विषय अधिक काय तुजपरिस,
 बालिश वच जरि वदलों स्वस्थमनें करुनि सर्व हें परिस. ५
- हर्षति होतां दोहद देत असे सुख विशेष सुतजनन,
 तें वर्णवे न कवितें स्वर्गसुखा त्यापरी गणी जन न. ६
- रांगूं लागे जैसा बोलें मृदु मधुर बोबडे बोल—
 परिसुनि भव-ताप क्षण विस्मरती, त्यास ना जगीं मोल ! ७
- माता चुंबन घेई ! जंव चाले स्व-कर धरुनि तो बाल,
 तैसाच तो पिताही चुंबी जरि होत बालकाबाल ! ८
- एवं स्वसुते केली केली ती पाहुनी ह्यणे माय,
 भी धन्य धन्य लोकीं वंध्या हें सौख्य जाणते काय ? ९
- मधुरवचन बोलुनिया रात्रंदिन पुरवि सुत जिचे कोड,
 लोकीं ती भाग्याची त्या मातेच्या सुखास नच जोड. १०
- गृह-धन-पति-नष्ट तरी पुत्राते पाहुनी निवे नारी,
 क्षिजवी कलेवराते, पोसाया भोगि यातना भारी. ११

कष्टानें वाढविला सुत तो अस्वस्थ पाहताच जरा,	
शोक करी रात्रंदिन माता त्याला नसेच अन्त खरा.	१२
भावी सुत--सौख्याची चिंता ती जीस लागली परमा,	
यत्नें सुत--हित करिते, प्रार्थी ही व्हावया प्रसन्न रमा.	१३
कोणें एके काळीं खल तो मारावया तिला धांवें,	
विसरुनि अपराध तिचे वेडें मन तद्धितींच वेधावें !	१४
स्वसुतासाठीं यापारि चिन्तानलिं दग्ध होतसे माय,	
कारण शोधुनि पाहे, लाभ तिला दुःख सोसुनी काय ?	१५
संयोगीं सुख दे जें शतगुणितें ताप दे वियोगीं तें,	
मोल कळे तें याचें ! साचें चित्तास प्रत्यया देतें.	१६
नाथ विदेशीं जातां खिन्नमुखीं सर्वदां मनीं झुरते,	
विरहाग्नि जाळि तीतें कपोलतलिं लव न रक्तता उरते.	१७
हृत्सागरांत तीच्या उठती निरवधि विचारकल्लोल,	
होय क्षीण पतीही प्रियजनसंगमसुखार्थ अतिलोल.	१८
जीतें विवाहसमयापूर्वीं कधिं देखिलें न नयनाहीं,	
ती मूर्ति मनीं ठसली प्रिय काहीं तिजपरी जनीं नाहीं.	१९
जी थोर जन्मदात्री तीचाही विसर सर्वथा पडला,	
पारि नवल काय हें तरि नर दयिताप्रणयबंधिं सांपडला.	२०
तो जन्म घेइ कोठें ? बाला ती जन्म पावली कोठें ?	
प्राणासम पारि तिज तो प्रिय झाला नवल काय हें मोठें !	२१
ऐसे अन्योन्यचि ते झाले कीं प्रेम--शृंखलाबद्ध,	
याहून अन्य नाहीं कारण त्यां व्हावयास गा रुद्ध.	२२
विधु कोठें जलधि कुठें ! अंतर तें सान काय ? मोजाया,	
शक्य असे जरि खवळे दाटुनिया शशिकडे निघे जाया.	२३
ऐशा सरित्पतीचें नातें तरि काय ? त्या निशा-पतिशीं,	

घडलें सख्य कसें ! तरि वदवे ना गूढं त्या बृहस्पतिसी.	२४
एक वसे महिवरती, दुसरा तो अंबरीं सदा राहे, कैसें घडे असें हे ! प्रेमा तव तत्व वाटतें आहे.	२५
देखुनि बलाहकातें हर्षें शिखि गातसे कसा पाहीं, परिसूनि मुक्त-कंठा गानातें, डोलिजेच सापांहीं !	२६
नाचे आनंदानें पाहुनि गगनीं घनावलिस मोर, नृत्य करी ज्यापरि ती रंभा नाकीं शचीपतिसमोर.	२७
वन-भार काय देतो ? मयुरातें मोद व्हावया चित्ता, प्रेमाचा खेळ असे ! ब्रह्मांडाचाहि देव वर्तविता.	२८
मंजुल गायन ऐकुनि दुष्टपणा सांडि सत्वर भुजंग, तृणकवल धरुनि वदनीं राहे तैसाच निश्चल कुरंग.	२९
गानप्रिय खर ह्मणती विधिची करणी कळे नच कुणाला, तोच जगत्कर्ता या प्राण्यांना देइ बहुविध गुणाला.	३०
जेव्हां वसन्त येई कान्तारीं आम्रवृक्ष नव पिकतो, तेव्हां वसुनि तयावरि कर्णमनोहर करीत रव पिक तो.	३१
अन्य तरूस न सेवी हाच तया काल उचित कां गमला ? इशें प्रेमा दिधला त्या गात्या बोल काय ? सांग मला.	३२
इतिहास-शोध-चक्षू मनिं येत्या संभ्रमास वारीती, बुध-मत असेचि ह्मणुनी, दावी प्रेमा तुझी कशी रीती.	३३
हृदयस्थ देवता जी इंदुमती पावतांच ती मरण, होई अजराजाला या लोकीं शोक एकला शरण.	३४
ऐश्वर्य महेंद्रासम दशरथसम असुनिही कुमारमणी, गला परलोकाला शोधित अपुली मनोरमा रमणी.	३५
नरवीर शूर भूपहि सुविचारी करुनि आपला दास, प्रेमें प्रभाव अपुला दाखविला सकल सूत्रवृंदास.	३६

अश्वपती रायाची कन्या गेली स्वयें वरायास,	
वरिल्या ब्रह्मर्षि ह्यणे अल्पायु कुमार नच वरा यास.	३७
रुचलें तें रुचलेंची कांहीं केल्या न निश्चया फिरवी,	
यम आला भी नच भी गेला जरि येथचा कुठेंहि रवी.	३८
अनुसरली शेवटि ती वर्षायु सत्यवान् पतीला हो,	
दीर्घायु सद्वराचा काय निमित्तें त्यजी सती लाहो ?	३९
दृढनिश्चयें स्वतांच्या प्रेमांकित होउनी जना कळवी,	
साध्वीनों मच्चरितें तरि समजा प्रेम हें कसें वळवी !	४०
गौरी हरास भुलली पाहुनिया रूप काय कोमळ तें,	
शक्रादि सुरा सोडुनि कां ? प्रेम न रूप पाहुनी वळतें.	४१
मृगयार्थ भूप गेला अवचित दुष्यंत कण्वउटजाला,	
कण्व-मता-दुहिता ती रुचिर सुचिर पाहुनी बहू धाला.	४२
वदला तीस तदा तो गजगामिनि होइ गे ! प्रिया माझी,	
भूपतिकरगा झाली स्वमतानें तीहि आश्रमामाजी.	४३
कुल कैचें त्या स्त्रीचें, शील तसें जाणतां न तो राजा,	
कामी--जन--सम होउनि स्पष्टपणें हो कसा ह्यणे भाजा.	४४
कुल--शील पाहिलें नच, अन्योन्यां इष्ट काम लाभानें,	
प्रेमाचें तत्वचि कां ? दृष्टीनें हत करी भला भानें !	४५
कुल--शील--रूप--कांती--ज्ञातीही पाहतें न विभवास,	
राव असो रंक असो समदृष्टी उच्च नीच भावास.	४६
काळ्या कुट्ट तमातें नच भीतें तें यमासम नरास,	
जलसंचय वन्हीसहि हटवील तसें विप्रासहि खरास.	४७
यमपाश विकट ह्यणती तो काय मृतास मात्र आकर्षी,	
या प्रेमरज्जुपुढती परि हतबल देवदैत्यनाकर्षी.	४८

— — — — — विष्णु व्यंकटेश कुळकर्णी.

माझे दशावतार.

पद.

धाव परेशा अनन्यपुरुषा आशा तव वा मला

धाव रे धाव विभो प्रेमला ॥ धृ० ॥

जननीजठरीं मत्स्य जसा मी करचरणांवांचुनी

रक्षिसीं मज तेव्हांपासुनी

कच्छुच झालों गर्भी लघुतर करचरणां पावुनी

नटलों वराह मी वाढुनी

॥ चाल ॥ नर असुनी केली सिंहासम मी कृती

बाहेर पातलों भेटुन स्तंभाप्रती

नरसिंह जाहलों विमुक्त मी संप्रती

गेलों विसरुन दया तुझी ती मोह मला झोंबला

कशाचा ओळखितों मग तुला ?

१

वामनमूर्ती गोजिरवाणी नयनीं मम पाहुनी

लोभले वडिल सदा लालनीं

तेव्हा नाहीं तुजला स्मरलों सरलों बाल्यातुनी

गज मी शिरलों यौवनवनीं

॥ चाल ॥ मग स्वाभिमान हा परशू मीं घेतला

मज भासे तेव्हां परशुराम मी भला

हा काळ परी मम लौकर गत जाहला

गृहदारासुतविषय पसारा हर्षभरें कर्षिला

खरोखर कृष्णपर्णा ये मला

२

जग ओळखिलें राम होउनी रमलों एक्या स्थलीं
मला मग धर्मनीति सूचली
गेलें वय हें अनुभव आला वृद्धपणीं बुधपणा
पावलों त्यजिला मीं मीपणा

॥ चाल ॥ तुज शरणागत मी तार तार ये मला
मी पुरता कल्की अगा प्रणतवत्सला
ये पतितपावना पाव अशाही खला
व्यर्थ पसारे सारे तुजविण बोध अतां जाहला
धाव रे धाव विभो ! वत्सला !

३

टिळक.

हंत हा !!!

श्लोक.

परम पूज्य जगास जगद्गुरू, । शक्ति अज्ञजनांप्रति उद्धरूं.
बनुनि पोपट पोटभरू पहा, । त्यजिति धर्मनयाप्रति, हंत हा ! १
बघुनि कांचन चंचलचित्त जे, । परत संसृतिबीज मनीं रुजे.
ह्मणति लोक अशास, महंत हा, । बुडवितो, बुडतो, परि, हंत हा ! २
स्वजन दुःखविमुक्त करावया, । सकल भारतदैन्य हरावया.
ह्मणति बांधव, सत्वर एक व्हा, । अलग राहति ते पारि, हंत हा ! ३
भरतखंड अखंड सुखी करूं, । पतित लोक--समाजहि उद्धरूं.
वदति वीर अनेक महा महा, । कृति नसे तिळ, जल्पति हंत हा ! ४
पडुनिया उपवास मरे जरी, । स्वजनवर्ग, दया नच अंतरीं.
सधन ते करितां परकीय हा ! । नयन कां मिटितां बुध ? हंत हा ! ५

१ “ कल्कः पापाशये पापे दंभे विट्किट्टयोरपि; ” कल्क (पाप) × इन्.
कल्की = पापी.

विकत घेउनि वस्तु घटोत्कची, । पुरविती किति आपुलिया रुची. ६
 समजुनी करिती निज घात हा, । ह्मणुनि ते अधमाधम; हंत हा ! ६
 जगिं जुन्यास सुधारक हांसती, । बवुन वीट तयांस जुन्यांप्रती. ७
 करुनिया नसता मतभेद हा, । उभयतां फसले परि, हंत हा ! ७
 मिळविण्या पदवीस हपापले, । दुखविती किति ते जन आपुले. ८
 मिळविल्या पदव्या नुसत्या दहा, । जन तयां नच मानिति, हंत हा ! ८
 धरति देशसमुद्धरणीं रती, । परि न अल्पहि दाखविती कृति. ९
 ह्मणति देशहितार्थ धना वहा, । कृपणता पदरीं परि, हंत हा ! ९
 खडबडोन उठा निजतां कितीं ? । सकल लोक तुह्यांप्रति हांसती. १०
 ल्यजुनि आळस, कांळ कसा पहा; । न तरि जीवित निष्फळ हंत हा ! १०

— — — — — विष्णु बळवंत थोरात.

Mrs Browning's
 Sonnets from the Portuguese.

IV

“ Thou hast thy calling to some palace floor ”

फिरंग्याचें संगीत*.

चाल-- “ चंद्रकांत राजाची कन्या सगुण रूपखाणी. ”

तव कंठांतुन दिव्य काव्यरस वाहे निरक्षरसा,
 हे गंधर्वा, त्राग्देवीचा तू रे मित्र असा ! ॥ धृ० ॥
 राजमंदिरीं कार्य तुझें, जा ! गा जाउन तेथें !
 करील नर्तन ऐकुन गायन हर्षानें जें तें !
 तुझ्या सदासंपन्न मुखांतुन काय निघे महसा,
 तें बघतांना नर्तनिं करितिल भळत्या विन्यासा !

१

* गेल्या ५ व्या अंकांत तिसरें गाणें आलें आहे. १ पाऊल टाकणें (नाचतांना)

खरोखरीं तूं घा चुकलाशी ! नच उघडीं दारा,
तुझ्या करांना विटाळ होइल ! जा जा माघारा !
कसा ओतिशी दारीं माझ्या अनुपम गानरसा ?

ये शुद्धीवर, विचार कर “ मी झालों भ्रांत कसा ! ”

२

एकवार तरि पाहुन घेईं घर माझे पुरतें,
मोडकळीला आलें, दिसतें क्षणामधें पडतें !
उलूकं, जतुकां विहार करिती येथें पाहिं कसा !
तव सारंगीवरीं झिळुकां गाते नादवशा !

३

थांब थांब रे ! नको प्रतीती आणिक तूं पाहूं !
विविक्तेतेच्या प्रतिध्वनीला नको पुढें बाहूं !
एकाकी तूं दूर जाउनी गाशिल कोकिलसा,
अन्तर्वाणी करी शोक हा ! ऐकशील कितिसा ?

४

— — — — —

टिळक.

एका अनाथ तरुणीचे दुःखोद्धार.

चाल- जिवलगे ग०

दिवस सुखाचे तारुण्याचे
दुःख वितरितिल मम शिरिं साचे !

यापुढें

१

मंगल ह्मणुनी तनु भिरवावी,
अमंगला ती ह्मटली जावी !

यापुढें

२

प्रीतिधृतीच्या सुरम्य खाणी
जातिल माझ्या त्या हरपोनी !

यापुढें

३

रंगमहाल मजसाठी साचा
निर्मियला हा अंधाराचा !

यापुढें

४

मांडियला मज तेथें मंचक
मृत्यूशय्या श्रमपरिहारक !

यापुढें

५

अन्नत्यागाची मम भालीं !
पथ्यें विधिनें ऐका लिहिलीं !

यापुढें

६

तेणें विरहव्याधी--निरसन
होउनि घडेल प्रियकर--दर्शन !

यापुढें

७

दाह करिल पतिविरहानल
वसन विरल हें त्यातें शमविल !

यापुढें

८

सामुग्री हिम उपचारांची
अश्रुजलानें होते साची !

यापुढें

९

पांडुरता जी शारीरीं आली
चंद्रन--उटि ती जणुं लात्रियळी !

यापुढें

१०

हृद्वेदक धच आसजमांचे सडे पडति शिरिं ते कुसुमांचे !	यापुढें	११
आधिव्याधी ह्या मम दासी करितील छळ तें सांवन मजशीं !	यापुढें	१२
विलापरव जो निघे मुखांतुनी विनोद तो मम ठेवा ध्यानीं !	यापुढें	१३
मृत्यु हेंची ध्यान सख्याचें एकाग्रमनें करीन साचें !	यापुढें	१४
स्वर्गी प्रसन्न होउनि जिवलग अग्निरथ झणी पाठवील मग !	यापुढें	१५
ज्यांत बसोनी भेटायाला जाइन लगबग स्वर्गी त्याला !	यापुढें	१६

-----राजहंस उर्फ एंजिनियर वावीकर.

ओंवाळणी.

श्लोक.

प्रियभगिनी,

भाऊबीज उद्यां तुझी; प्रमुख हा दीपावळीचा दिन,
आनंदोत्सवपर्व हें भगिनिला, जो हा सुखाचा सण.

माझी त्या समयीं कदाचित तुला होईल वाटे स्मृती,
सध्यां भेट अशक्य; पूर्ण करुनी घे प्रेमरूपेंच ती. १

ऐशा या समयीं स्वसा निज गृहीं आणोनिया आदरें,
कोणी दे करुनी सुवर्णनग त्या वा द्रव्य वा अंबरें,
सेवाया सहवाससौख्य अथवा ठेवून घेती घरीं,
या रीतीं करिती हंसून रमुनी ते पर्वणी साजरी. २

मी तों बंधु तुझा अकिंचन सये ! तैशांत दूरस्थही,
शुद्ध प्रेमचि एक ज्यास सगळी लोकांत संपत्ति ही.
कैचे त्याजवळीं तुला नग धनें वस्त्रेंहि घाया तरी !
कैसी त्याजकडून सांग तव ती व्हावी मनीषा पुरी ! ३

द्रव्याचें परि काय होय अधिक प्रेमाहुनी मोल तें ?
आनंदें जग आज हें सकल ज्या एकामुळें डोलतें.
तें माझ्याजवळीं असे विपुल घे हें पाठवीतों तुला,
दृष्टीला जरि तें न गोचर तरी हो प्रीतिच्या हेतुला. ४

प्रेमाच्याच ह्मणून पांच पुतळ्या प्रेमें करे ओतुनी
प्रेमाशिर्वचनें चिरस्थिर तशीं त्यांच्यावरी खोदुनी.
प्रेमाचा गुण त्यांत ओवून तया माळ स्वयें गुंफुनी,
प्रेमाची तुज धाडितों करुन घे ही गोड ओवाळणी. ५

ठेवो तुला ईश सुखी सदैव,
येवो पतीचें सुफलास दैव.
सौभाग्य नांदो सदनीं अखंड,
प्रेमांत येवो न कधींहि खंड. ६

काव्यरत्नावलि.

अंक ७ वा.

श्रीछत्रपतिशिवाजीमहाराजकाव्य.

सर्ग ७ वा.

निशाकालवर्णन. सुशीला युद्धांत पडली अशी बातमी समजल्यामुळे प्रतापराय शोक करितो. शोकामुळे प्रतापराय मूर्च्छित पडतो. सुशीला त्याला सावध करिते. सुशीलेचा वृत्तांत. शत्रू सुशीलेवर छापा घालतात. त्यांचा पराजय. सुशीलेचा विलक्षण पराक्रम. प्रतापरावाचा आनंद.

श्लोक.

शशी भुवन--दीप तो उगवला नभो--मंडळी

तमःप्रकर नाशुनी धवल चंद्रिका शोभली

दिवाकरकरानले परम तप्त ही अन्तरीं

गमे जणु नहातसे वसुमती पयःसागरीं

१

प्रफुल्लतिकाप्रियातिथि वहात मंदानिल

सभाग्यजनदाह तो हरि उशीरसा शीतल

ज्वलज्वलनसा गमे विरहिणीजनांतें परी

प्रियाकुमुदनायकां व्यजनिं वीजि दिक्सुंदरी

२

मनोज्ञशुचिदीप्तिमद्भगण--भूषणालंकृता

प्रियागमनहर्षिता धवलरम्य--वस्त्रान्विता

ग्रहप्रचुरदीपिका गगनमंदिरीं लाउनी	
विलास करिते शशीसह विलासिनी यामिनी	३
विलोकुनि दयाकरां प्रभुवरां प्रजा ज्यापरी	
बधून शशि हर्षती सकल ओषधी त्यापरी	
अपार धन अर्पुनी निजजनांस भूपाग्रणी	
मृगांक सुखवी तसा तरुलता सुधासेचनीं	४
सहास दिसती जलाशयिं कुमुद्वती पुष्पिता	
पतीस जणु पाहती स्तिमित--लोचना योषिता	
परागकण चोरसा हरि निशीथ--वायू खरा	
हळूच शठ चुंबितो मधुर रम्य वामाधरा	५
सुधाकर करी करीं अमृत--वृष्टि सौधावरी	
स्त्रिया विहरती पतीसह सलील मंचावरी	
उरस्थलिं उटी गळां असति मालिका शोभना	
विहार करिती परोपरि मदालसा अंगना	६
प्रशान्त जग जाहलें क्षिति समस्त निद्राकुला	
दिसे विजनवीथिका विरत--सर्व--कोलाहला	
कृताभिनवमंडना प्रियसमुत्सुका सुंदरा	
अहा ! निघति जीवितेश वसतीस विंवाधरा	७
किती पथिक योषिता चिरवियोगदुःखातुरा	
पतीस मनिं चिन्तुनी करिति शोक विंवाधरा	
करी सुतनु जर्जरा मदन पंचबाणाहता	
शशी विखरितो ज्वलच्छिखि--तुषार हा सर्वतां	८
प्रशान्तसमयीं अशा बसुनि रम्य सौधावरी	
स्खलद्वचनपंक्ति हा तरुण शोक येथें करी	

- असे वदन जाहले दिवसधूसरेंदू परी
नवाश्रुसलिलें करी सतत सेक अंगावरी ९
- पुसोनि नयनां वदे सकरुणा गिरा यापरी
“ मला असुखसागरीं सुदति लोटिलें कां तरी
अहा पसरली निशा चहुकडे महादारुणा
मनस्तिमिरनाशिनी--तिमल--चंद्रिके त्वद्विना १०
- मही खचित जाहली सकल निष्फला लोक ही
अहा ! अतुल लोपली नयनचारुता सर्वही
अनंगरसनिम्नगा सुभग आटली सर्वथा
अहा हरपली खरी युवातिरत्नभूषा तथा ११
- सखे मजवरी तुझा प्रणयभाव तो आगळा
असे विदित त्यापरी हृदयवृत्ति ती कोमळा
कसें ल्यजुनि या जनां असुखसागरीं सुंदरी
सुरेशनगरी खरी अहह सेविली यापरी १२
- नसेच दुसरी तुझ्यापरि पतिव्रता कामिनी
उगाच तुज दूषितों खचित दुष्ट मी मानिनी
पथीं बहुलसंकटीं गवसलीस तूं तत्करीं
कशी अधम मच्चमू पळुनि जाय वेगें दुरी १३
- जरी कुसुमकोमला तरिहि तूं महाशूर गे
मृगेंद्र करि मर्दिलें तुजपुढें न कोणी तगे
वनीं त्वरित वेढितां समय साधुनी शत्रुनीं
शुभांगि करणार तूं अहह काय एकाकिनी १४
- अनार्य रिपुनीं जई विजन काननीं वेढिलें
सुगात्रि असशील तूं प्रियजनांस या चिन्तिलें

- तुला समरभूवरी मरण ये यदा कोमले
मला स्मरुनिया नवाश्रु असशील तूं ढाळिलें १५
- अनार्य रिफुच्यासर्वे करुनि युद्ध मोठे रणीं
तुवां त्वरित ठेविला विमल देह युद्धांगणीं
परी किमपिही न तूं मळविलें सखे सत्कुलां
अहा कुचरिताहुनी मरण गौड वाटे तुला १६
- मला तुजविणें जमीं जगुनि लाभ तो कोणता
सखे खचित जाहला विफल जीव हा सर्वथा
तुझे चरित निर्मल स्मरुनि कंठ हा दाटला
नवाश्रुजलपूरही रडुनि सर्वथा आटला १७
- सखे निघशि जेधवां स्वजनकासर्वे तद्गृहां
“ अहा निकटवर्तिमद्विरहतापसंतप्त हा ”
असें समजुनी मनीं गुरुजनान्तिकें तूं तदा
हळू मजकडे सखे करिशि दृष्टि सौख्यप्रदा १८
- अलों तुजसर्वे सखे नगर--बाह्य--देशान्तरीं
तुला तव पित्यासर्वे सुमति पंचवाया दुरी
निरुद्धजल--लोचनीं मजकडे तुवां पाहिलें
कसें विसरवेल तें मजशि जाळि दीप्तानलें १९
- तदा तुजसर्वे अहा हृदय--शान्तता चालली
त्वदीयमुखदर्शनासहित मत्सुखें लोपलीं
तमःप्रसर मन्मनासह दिगंतरातें भरी
जहालि सखि शून्यवत् क्षिति मदीय दृष्टीपरी २०
- त्यजून अलसा जशी त्वरित सिद्धि जाई दुरी
तशीच मज सोडुनी अहह जाशि तूं सुंदरी

समुत्सुक पहावसे सुमति जौवरी दृक्पर्धी परी न दिसतांच तूं सकल नष्ट होई धृति	२१
गमे सदन पूर्वि जें मज सुखप्रद स्वर्गसें स्मशानसम सर्वदां परम भीति तें देतसे तुझी मुखशशिप्रभा परम देत शोभा जयां द्विवारजनि ही भरी तिमिरपंक्ति सांद्रा तथा	२२
खरें बहु अभागि तूं गमसि मंदिरा मन्मनीं अहा हरपली गड्या तव विलासिनी स्वामिनी तिच्या मधुरगायनें विलससी सदां स्वर्गसें सदाहि मम रोदनें भयद तूं न होशी कसें	२३
तिच्या मधुरगायनें परम लज्जिता कोकिला तटस्थ मन होतसें परिसुनी स्वरां कोमलां गमे वरुनि काय ही उतरली जगीं अप्सरा शशी अचल होतसे श्रवुनि रम्यगीतस्वरां	२४
शची विलसते जशी अमरनाथसद्मान्तरीं कधीं विहरशील तूं परत येउनी त्यापरी अशी बघतसे तुझी सतत वाट सोत्कंठ हा परंतु तुज दंशिलें सुमति कालसर्पें अहा	२५
त्वदीयमुखदर्शनोत्सुक नियोग आटोपुनी गृहीं त्वारित येतसें मनिं अपार आनंदुनी परिश्रम निवारिसी मधुर भाषणें बोलुनी प्रतप्त तनु शीतला करिशि गाढ आर्लिगुनी	२६
दिसे सदन काननापारि परंतु ते संप्रतीं ह्मणून नच राहवें क्षणहि एक येथें सती !	

- फिरे नगरिं होउनी परम मूढ चोहीकडे
पथीं धडपडे पडे हृदय हैं भ्रमे बापडे ! २७
- सखे तुजसर्वेच ती लजुनि जाय निद्रा मला
प्रजागर सुमित्र हा मज अहा भला लाभला
ऋमी रजनिं लोलुनी विरहतत--शय्येवरी
कदा नच सरे गमे अदय--कालरात्रीपरी २८
- मही सकल निद्रिता दिसति शान्त दाही दिशा
वसे अचल सर्वही भयकरी प्रवर्ते निशा
अशाहि समयीं अये ! हृदयवर्तिनी ! देवते !
उभी मजपुढें सदा तव मनोहरा मूर्ति ते २९
- सखा गमसि तूं मला परम चक्रवाका पहा
तुझ्यापारिच पातली विरहयातना दुःसहा
प्रिया हरपतां करीं तुजपरीच मी शोक रे
तवासुख सरे दिनोदयिं कधीं न माझे सरे ३०
- प्रिये उदक घालुनी बकुल वाढवीलास हा
सुतापरि तयावरी विमलभाव तूझा पहा
प्रफुल्ल बघ जाहला परिमले भरी क्षमातला
करून सुममालिका कवण घालि आता गळां ३१
- भ्रमिष्ट जरि जाहलों तरिहि वेंचुनीया फुलें
तुझ्यासव सखे अहा रुचिर हार मी गुंफिले
विदग्धरचना तुझ्यापारि मला कशी ये तरी
त्वदर्थ परि सर्वही जपुनि ठेविलें सुंदरी ३२
- गळ्यांत निज घालुनी कुसुम-हार ते राजसे
निशीथसमयास तूं विहरशील लीलारसे

तशी सुखविशील या प्रियचकोरका चंद्रिका ”

मनांत धारिलें असे सखि ! मनोरथ व्यर्थ का

३३

शुकास सखि ! घालुनी मधुर दाडिमें पाळिलें

झुरे मजपरीच तो तव वियोगदुःखानलें

तुवां शिकविलें तया सतत तो वदे शब्द ते

तयास शिकवील हा ! ललिलनृत्य गे ! कोण तें

३४

“ प्रमुग्धवदना तव प्रतिकृति प्रिया बालिका

दिसेल काधिं आमुची हृदयबंधनग्रंथिका

अहर्निशि वदूनिया मधुर शब्द जी बोवडे

मनस्तम निवारिते काधिं हंसे कधीं आरडे

३५

निजांकिं तिस घेउनी मधुर भाषणें बोलुनी

प्रमुग्ध मुख पाहुनी मग पुनःपुन्हा चुंबुनी

परिश्रमनिवारिणी वचनपंक्ति ती ऐकुनी

क्रमूनि दिनयामिनी काधिं पळापरी मानिनी ”

३६

मनोरथपरंपरा निरसि दैव ही मानिनी

नभीं पवन ज्यापरी सजल नील कादंबिनी

मधुच्छ्वसित-भूत ती हरपली प्रिया कोमळा

खळा अदय अन्तका ! त्वरित कां न नेशी मला

३७

बसे निकट मंचकीं उगवला नभीं चंद्रमा

प्रशीतल निजप्रभा विखारितो हरूनी तमा

गळां रुचिर मालिका विलसली बघोनी तिला

असें वचन बोललों सुमति एकदां मी तुला

३८

तुझ्यापारि मनोहरा सुगुण-शालिनी शोभिनी

स्मरज्वलन-संतत-ज्वरज-दाह-विध्वंसिनी

- रजःकुसुमशोभिनी उचित कंधरालिंगनी
सखे कुसुममालिका तुजसमा गमे मन्मनी ३९
- मनोनयनतोषिणी सुविमल-प्रभा-शालिनी
मनस्तिमिरनाशिनी अविरतामृतस्यंदिनी
स्मरज्वर-दव-ज्वलत्तनु-लतैकसंजीवनी
सखे धवलचंद्रिका तुजसमा गमे मन्मनी ४०
- परी वचन सर्व ते वितथ वाटते अन्तरीं
अहा ! कुसुममालिका मम तनूस जाळी खरी
करी धवलचंद्रिका प्रखर अग्निवर्षाव ही
सखी हरपतां मला अहह ताप दे सर्वही ४१
- तुवां रुचिर बाग हा विरचिला गृहाभोंवती
दिसे विजनकान्नापारि शुभांगि तो संप्रतीं
न तूं निकट वत्सला खचित मातृतुल्या तया
ह्मणून बघ जाहल्या तरुटता विपर्यस्त या ४२
- तुवां स्वतनयापरी सखि अशोक हा पाळिला
विलोकि मजसारिखा बहु सशोक तो जाहला
त्वदर्थ कुसुमच्छले अविरताश्रु गाळीतसे
तयास अवलोकितां हृदय भिन्न हें होतसे ४३
- मनोज्ञगुणरत्नभू ललितरूपसीमा खरी
जिला बघुनि लाजती सुरविलासिनी अन्तरीं
अनंगरसनिम्नगा नयनचंद्रिका निर्मला
प्रिया असुखसागरीं त्यजुनि हाय ! गेली मला ४४
- न धीर मनिं राहिला गलित होय उत्साहही
दिसे विफल सर्व हें विजन शून्य सारी मही

- भरी परमसांद्र हा तिमिरभार नेत्रां अहा
तनू विकल जाहली अहह चालला प्राण हा ” ४५
- असें वदुनि जाहला विकल भूप-चूडामणि
नसे जवळ कोणिही उठविण्यास त्याला झणी
परी नवल वर्तलें गुणवती तयाची प्रिया
प्रवेशुनि अचिन्तित त्वरित सांवरी ती तया ४६
- तया व्यजनिं वीजुनी परम मंद मंदानिल
सुगंधि जल शिंपुनी तनुवरी तसें शीतल
क्षणांत करि सावध प्रियपतीस ती सुंदरी
नृपाल बघुनी तिला चकित जाहला अन्तरीं ४७
- “ अहा त्वरित काय ही गिरिसुताच ये भूवरी
फिरे सतनु काय वा सुकृति मामकीना खरी
मदीय कुलदेवता विहरते गृहीं कां स्वतां
दिसे निकट काय ही प्रियसखी पुनर्जीविता ४८
- अहा ! नयनचातकप्रणयपूर्ण कादंबिनी
मनःकुमुदचंद्रिका प्रणयनिम्नगा शोभिनी
रुदा हृदयवर्तिनी विकलगात्र--संजीवनी
मदीय सुखवर्धिनी खचित तीच ही मानिनी ” ४९
- प्रियेस मग तो धरी त्वरित गाढ आलिंगुनी
पिऊन अधरामृता सुख नितान्त पावे मनीं
वियोगविकला तनू सपदि जाहली शीतला
निजांकिं मग घेउनी वदतसे असें तो तिला ५०
- “ मृतास उठवावया त्वरित येइ संजीवनी
तृषार्त फिरतां वनीं अमृत वर्षि कादंबिनी

अहा ! परम निर्धना सुरलताच कीं लाभली मिळालि सुकृते पुन्हा अतुल दृष्टि अंधा भली	५१
तुझे अशुभवृत्त जें पारिसिलें सखे ! मी खरें असें वितथ काय तें सकल सांग ब्रिबाधरे !	
अहा सहज धीरता ल्यजुनि शोक केला महा जरी न दिसतीस तूं तारि न राहतां प्राण हा	५२
वनांत रिपुंनीं तुझां त्वरित वेढिलें सर्वतां ससैन्य समरांत तूं शिरुनि युद्ध केलें स्वतां	
परी न जय लाभतां तनु रणांत तूं ठेविली अशी अशुभ बातमी सुदति आज मी ऐकिली	५३
निशा परम घोर ही सकल निद्रिता मेदिनी प्रशान्त समयीं अशा प्रगटलीस एकाकिनी	
निरभ्रगगनोदरीं प्रकट होय विद्युत् जशी तशीच सखि ! येशि तूं नवल वाटतें मानसीं	५४
दया करुनिया सदा विनतसाधुवृत्तांवरी अकार्य परि कल्पिती खल तयांस जो संहरी	
महाभय निवारिलें खचित त्याच ईशें पहा ह्मणून दिसला तुझा वदनचंद्रमा आज हा	५५
सखे ! तुजविणें निशा परम दीर्घ होई खरी प्रतप्ततनु लोळुनी सकल घालवी जागरीं	
विलाससुख सेवितां तशिच दीर्घ होईल कां अशीच सुखवील कां अमृतवर्षिणी चंद्रिका	५६
तुझा वदन--चंद्रमा विमल चंद्रशोभा हरी मनोज्वर निवारुनी अमृतवृष्टि सांद्रा करी	

- करी विशिखवृष्टितें मदन सर्वदा क्रूर हा
तुला बधुनि सेवितों सभय केंवि आह्ला पहा ५७
- सखे तुजविणें दिसे विकल शून्य शय्या खरी
परंतु अजि जाहली परम धन्य ती सुंदरी
निशा अजवरी मला बहुत होय दुःखास्पदा
न होय काशि संप्रतीं सुमति तीच आनंददा ५८
- पारिश्रमनिवारिणी विविध रम्य लीला करी
चटून वचनावली मधुर ताप सारा हरी
प्रमुग्ध--रुचिरानना सुदति सांग कोठें सुता
तिचें मुख पहावया हृदयवृत्ति उत्कंठिता ” ५९
- “ न व्हा सभय वर्तलें किमपिही न अत्याहित
असे सकृप ईश तो करिल काय दुष्टाहित
पथीं बहुलसंकटीं व्यसन जें उदेलें महा
निवेदन करील तें सकलही विशालाक्ष हा ” ६०
- असें परिसुनी वदे नृपवरास तो यापरी
“ सतीवारि कुणी महाकुमति पापदृष्टी धरी
कुर्म अधमेंच त्या खचित हें गर्मे योजिलें
परंतु करि शासन प्रभु तयां खलातें भलें ६१
- कुशावतिस लक्षुनी बहुत मार्ग उल्लंघुनी
सहानुचर चालतां गहन अद्रिमार्गांतुनी
प्रनष्टपथ पर्वतीं पथिक एक आह्लां दिसे
अह्लांस अवलोकुनी निकट सत्वरीं येतसे ६२
- “ कुशावतिस चालतां निविड घोर या काननीं
चुकून पथ मी फिरें कुटिल या त्रिमार्गांतुनी

- क्षुधार्त फिरतां वनीं बहुत भागलों मी अहा ”
 असें वदतसे मला खलजनाग्रणी तो महा ६३
 तयास मग मी वदे त्वरित चाल आह्लांसर्वे
 सदा परिचितांसही सुकर मार्ग वा हा नव्हे
 असे विदित सर्वही परिजनांस तो आमच्या
 महाकुटिल तो निघे परिसुनी अशा मद्रचा ६४
 जरी पथिकसा दिसे वरुनि तो महादुर्जन
 तदीय हृदयीं तरी विष वसे महादारुण
 क्षणोक्षणिं इतस्ततां निरखि चोरुनी शंकित
 असे क्षुभित जाहली हृदयवृत्ति ती संतत ६५
 नगामधुनि मज्जन क्रमुनि दुष्पथा चालला
 श्रमातुर तयापरी तपन जाइ अस्ताचला
 “ पुरी निकट पातली झडकरी चला शूर हो
 निशा प्रकटली वनांतरिं उशीर आह्लां न हो ” ६६
 असें वदुनि सत्वरीं निज हयास मी प्रेरिलें
 समस्त करिती त्वरा मम निदेशवतीं भले
 परी दिसतसे पुढें पथ महा दुरारोह तो
 लतातरुपरंपरा सकल मार्ग आच्छादितो ६७
 नभीं उगवुनी शशी सुधवला करी मेदिनी
 शिरे किरण एकही परि न वृक्षराजींतुनी
 तमःप्रकर दाटला परम सांद्र चोहीकडे
 दिसें न नयना तदा किमपि मार्ग ना सांपडे ६८
 हळूहळू पुढें पथःक्रमणिं सर्वही लागलों
 हयांसह त्रिमार्गिं त्या बहुत चालुनी भागलों

परी परम कर्कशा पथिक शीळ घाली खरी	
निनाद करुनी महा वनि दिगंतरी ती भरी	६९
जवे पसरतांच तो प्रतिनिनाद त्या काननीं	
बहू गलबला उठे भयद होय शस्त्रध्वनि	
सवेग पिहितानना प्रकट—कृष्णवेशा महा	
अक्षां रिपुपताकिनी चहुंकडून वेढी पहा	७०
बधून रिपुसैन्य तें चकित जाहले मज्जन	
शिवेल पारि कां रणीं लवहि भीति वीरां क्षण	
पथ क्रमुनिया जरी जन समस्तही भागले	
रिपूसह भिडावया त्वरित सज्ज ते जाहले	७१
महासमर त्या स्थळीं मग परस्परीं माजला	
मनीं कुपित होउनी भट भटावरी लोटला	
न अल्प तिमिरीं दिसें पडति वीर वीरांवरी	
हयास हय ताडिती भट भटां विदारी करी	७२
उठे परम शान्त त्या स्थळिं विशाल शस्त्रध्वनि	
भटांस भट गाठिती समरिं सिंहसे गर्जुनी	
परस्पर विदारिती प्रखरशस्त्रघाते परां	
गतासु पडती किती करुनि युद्ध—सीमा परा	७३
मुहूर्तभरि यापरी तुमुल युद्ध तें जाहलें	
सुवीर पडले रणीं दल समस्तही आटलें	
महाबल रिपू करी गलितधैर्य अस्मद्वला	
सती हतबला दला बघुनि होय कोपाकुला	७४
करीं सदसि घेउनी सशर चापही त्यापरी	
दलास निज देतसे समरिं धीर ही सुंदरी	

बघून तिजला रणीं सकल सैन्य धैर्योत्सर्वे पुन्हा लढतसें जणीं दल सहाय आले नवे	७५
जशी महिषमर्दिनी दिसत घोर रक्षोगणीं सती तशिच शोभली रिपुदलांत आयोधनीं धरून करि शूल ती जशि विमर्दि रक्षोगणां सती तशिच संहरी सदसिनें खलां दुर्जनां	७६
रणांत चमके सती गगनिं जेवि सौदामनी रणीं विचरतां परां न बघते तिला लोचनीं जयावरि पडे तयां करि तडिल्लुता दग्ध ते रणीं शशिमुखी तशी परदलास संहारिते	७७
असें अतुल शौर्य ते बघुनि शत्रु भ्याले मनीं वनोपवनिं धांवती समर सत्वरीं सोडुनी भयार्त अहिताग्रणी त्वरित धांवला जों दुरी प्रहार असिनें करी कुपित त्यास ही सुंदरी	७८
असें बहु सकोप ही स्वरिपुचे करी कंदन न येच पुढती कुणी करिति भूमिते वंदन किती समर सांडुनी सभय सेविती कानन श्रमार्त अनुधावनां न करितीच अस्मज्जन	७९
परांस रणिं मर्दुनी वरुनि सद्यशां निस्तुलां सती परतली जनां सुख गमे क्षतव्याकुलां उशीर बहु जाहला ह्यणुनिया निघालों झणी हळूहळु समस्तही स्वजन येति हो मागुनी "	८०
वदे सुमति मत्स्तुति प्रियतमा करी हा वृथा स्ववीरजनिं जिंकिलें अधम शत्रुते सर्वथा	

- कुठें प्रबल सैन्य तें भबल ही कुठें एकटी
असें सकृप ईश तो ह्यणुनि वांचलों संकटीं ८१
- सतीस मग तो वदे शठमती असे कोण हा
करीन सखि ! सत्य त्या नरपशूस शिक्षा महा
कधीं शलभ वांचला शिउनिया प्रदीप्ता शिखा
न काक कलहंसितें अभिलषून पावे सुखा ८२
- असे जगतिं एकला परम भाग्यवान् मी खरा
महागुणवती प्रिया मजशि लाभली सुंदरा
मनीं वसतसे सदाहि अधिदेवतेसारखी
मदीय सुकृते अहा ! दिसलि तीच साक्षात् सखी ८३
- सदां धवलचंद्रिका अमृत वर्षि वर्षो शशी
शिखी स्वयुवतीसर्वे रत असोत लीलारसीं
करोत वनिं पंचम-स्वर मदोद्धता कोकिला
सखी निकटवर्तिनी भय नसेच आतां मला ८४
- नसो कधिंहि ठाउका सखिवियोग यानंतर
विलासरससेवनीं बहुपरी असों तत्पर
प्रियाविरहदुःख हें कधिं मदीय चित्तीं न हो
करीं विनति सर्वदां प्रभुवरास मी हीच हो ८५
- तिजसह रत झाला केलिमाजी नृपाल
वदुनि विविध गोष्ठी घालवी शीघ्र काल
अनुपमविषयांचा स्वाद घेतां सदांही
नच कळत तयांतें यामिनी केंवि जाई ८६

सर्ग सातवा समाप्त.

— — — श्रीपाद नारायण मुजूमदार बी. ए.

सद्बोधशतकं.

श्लोक.

एवंच कीं रतिहता लतिका—धरा या, दोषी समान बहुधा बघ मित्रराया ! जें प्रेममर्म दिसलें मज यांत साच; त्याचा अतां उलगडा करितों तसाच,	७६
ही प्रीति अंध तिजला नच नेत्र पाहीं, भीती गमे न लव, वा तशि न त्रपाही. सत्कीर्तिनें परि गड्या ! नच वामना ही, नेमें करी अचुक जें रुचतें मनाही.	७७
दासा स्वकीय तशि ही कधिं वाम ना कीं, नेई तया महिवरी अथवा सु—नाकीं; रानीं जलीं अनलिं ही अथवा तमांत त्याशीं अहा ! फिरविते बघ काय मात !	७८
चित्तीं पटेल नर तो इजला पसंत, त्याचीच पाठ पुरवी नच घे उसंत; विद्याविहीन असुनी जरि ना कुलीन, त्याचे पदीं असत ही परि नित्य लीन.	७९
नाहीं स्वरूप न गृहीं जरि संपदाही, निंदेत त्यास अथवा जगिं लोक दाही; लोढो दुरी ढकलुनी तिज तो पदाहीं, त्याच्या पदीं विनत कीं परि वा सदा ही.	८०

* ह्या शतकाचे ७५ पर्यंत श्लोक अंक ५ यांत आलेले असून ह्या अंकांत हें शतक समाप्त झालें आहे.

- लेखो तिचा दयित तीस तृणासमान,
दे ती प्रभूसम परी बघ त्यास मान;
बा तो तिच्या न पुरवो कधिं वासनाही,
त्याच्याविणें पारि दुजा तिज वास नाहीं. ८१
- हे ! प्रीतिदेवि न तुझा कधिं पार लागे,
देवादिकांस; मग तोहि कसा मला गे !
लीला महा तव तरी न जगांत माये,
वानूं विमूढ तुज मी वद केंवि माये ?- ८२
- अज्ञेय हें सुरति-मर्म गड्या जगांत,
तें बोधिलें लवभरी तुज गात गात;
एवंच राग ह्यणजे कल हा मनाचा,
लावाल जेथ तिकडे वळतोच साचा. ८३
- देवोनि कर्ण मन त्या विबुधोपदेशीं,
होतोचि खेळत सुखें पुलिन-प्रदेशीं;
हातीं सुरेख सिकताकण म्यां धरावें,
त्यांनीं करांतुनि हळूं हळुं कीं गळावें. ८४
- जो शोभतो खचित खेळहि लेंकरातें,
म्यां खेळतां सुहृद तैं धरि मत्करातें;
बोले पुन्हां मज ' गड्या बघ वालुका ही,
देई जना तारि कशी वर--बोध कांहीं. ८५
- जैसी करांत धरितां सिकता न राहे,
तैसा सुखक्षण गळे न कळे नरां हें;
गेला सुटोन करिंचा तव काल जो रे !
हातीं न ये पुनरपी धरितांहि जोरें. ८६

- गेली घडी न कधि दृष्टिसही पडे ना,
तैसा गतप्रहर तो कधि सांपडेना;
जाती तुला त्यजुन जे दिन मास वर्ष,
येती न ते; मग सुखें नयनाश्रु वर्ष. ८७
- कालाविषीं करिसि तूं जरि वा तमा न,
तोही तुझी न करि; ही नच बात मान;
ये या दया न; धरितांहि शिखांत मान,
देतांचि ये परि तया स्वमनांत मान. ८८
- कंठीं फणीस भरवें अथवा स्वहस्तीं,
हेई प्रयत्न करितां पर्दि लीन हस्ती;
तो श्येनही मिरवितां करिं ये तसा रे !
कालाविना वश गड्या जगतींत सारें. ८९
- यत्नें विशुष्क सखया करवें नदी न,
हेई तसा भयद सिंहहि कां ? न दीन;
पृथ्वी ख वारि अनिलानल पंचभूतें,
केलीं न वश्यहि बलें वद काय भूतें. ९०
- यत्नें सुसाध्य सरिता--गति--रोध राया,
तैसी न कालगति ये कधि कीं धराया;
देईल हा सु--सिकता--कृत--बोध खास,
तूतें मनांत धरितां अति कीं सुखास. ९१
- गेलें निघोन तव बाल्य पहा अतां वा !,
मार--ध्वजा तरुणता तव घेइं ताबा;
कृत्या--जरा मग सुखें तुजला स्व--कंठीं,
घालोनि मारिल मिठी तव वक्र कंठीं. ९२

- होईल रम्य वपुची मग या कमान,
हालेलही लुकलुका तव तेंवि मान;
नेत्रें थिजून सखया बधिरत्व कर्णा,
येईल; ऐकुं नच ये मग तोहि कर्णा ९३
- होतांचि लाळ गळुनी मुख दंतहीन,
धिःकारुनी जन तुला गणतील हीन;
जातां कपोलहि तदा तव हे वसून,
दारा न ये निकट; काय पुसेल सून. ९४
- हातांस कंप सुटुनी सुटतां पदांस,
नासानना मुरडुनी तुज ताप दास;
देतील; ना तुजकडे बघतील कोणीं,
देतां न ' ओ ' तुजसि ते वसतील कोणीं. ९५
- कोणीं स्थितींत असल्या सखया पुसे ना,
येईल धांवत गृहीं यमराज--सेना;
नेतील ओढुनि तुला मग ते स्वलोकीं,
होईल अंतिं असली गति वा विलोकीं. ९६
- मित्रा ! वृथा ह्यणुनि तूं पळही न वेंची,
सूक्ष्मावलोकन जरी करिशी; नवेंची
लोकीं दिसेल तुजला विपळापळाला,
घाटे न दुःख मग काळ जरी पळाला. ९७
- तात्पर्य काय पुढतीं दिसतें तुला हें,
तें सर्वही बघ सख्या ! गुरु--नाम लोंहें;
तैसें तुला सुगुरु जो जग दे कराया,
प्रेमें स्तवी सतत त्या जगदेकराया. ९८

- जेव्हां मिळेल तुजला पल एक राया !
 तेव्हां चुके न हरिच्या स्तवना कराया;
 सोडी न तो विपदिं बा निज--किंकरातें,
 दावी सुमार्ग नियमें धरुनी करातें. ९९
- हें मुख्य गा निजमना शुचि नित्य राख,
 अंगीं नसेल जरिही मग सत्य राख;
 तेंवी जटायुत तुझे नसतां कपाल,
 रक्षील धांवुनि तुला भुवनैकपाल. १००
- मित्रा ! कुठेंहि जरि बा तुज काम नाहीं,
 बाचीं सुखें शतक हें तव कामनाही;
 वाटे करील परिपूर्णहि, आवडीतें--
 याच्यावरी धरिं; न घालवि बा ! घडीतें. १०१

अनंततनय.

पूर्णिमेचा संध्याकाळ.

श्लोक.

- नित्य क्रमें क्रमुनि अंतर अंतरालीं
 आरक्त हो श्रमभरें रवि संधिकालीं
 उचुंग त्या हरितपल्लवयुक्त वृक्षीं
 विश्रांति घे निमिषमात्रचि सर्वसाक्षी १
- क्रीडाभरें पवन चंचल शीत, साचें
 मार्गें पुढें हलवि पल्लव पादपांचे
 आंदोलनीं रति धरुनि जणूं मनांत
 आरूढला तरुशिरावरि लोकनाथ २

आटोपुनी दिनकरें धरिलें कराला	
नेत्रां अदृश्य अमुच्या निमिषांत झाला	
हो रक्तवर्ण रमणीय दिशा प्रतीचीं	
वर्णू कशी परम सुंदर कांति तीचीं	३
बाला स्वकांत-मुख-दर्शन-कामुकां ती	
तदर्शनें करित धारण रम्य कांती	
तैशीच ही पतिमुखा निरखूनि झाली	
लजेमुळें धरि कपोल सुरम्य लाली	४
जाती उडून खग हे घरद्व्यासि नाना	
गाती मुखें मधुर मंजुळ रम्य गाना	
जाती घरा परत संघ जनांवरांचे	
येती अनेकविध नाद मिळूनि साचे	५
पुच्छें कखनि वर धांवति रम्य गाई	
हो पाडसां निरखण्याप्रति त्यांस घाई	
गोपालवृंद--मुरली--रव चाललाहे	
तो शीत गंधमय चंचल वायु वाहे	६
तो ही चमत्कृति पहा इकडे अपूर्व	
चंद्रोदये परम हर्षित होय पूर्व	
झालें प्रफुल्लमुख हास्य तिथे विराजे	
चोहोंकडे परम शांति अखंड साजे	७
आधीं सुधाकर निशापति मोददायी	
त्यांतूनि ये परम सुंदर पूर्णिमा ही	
तैशांत सौख्यद शरदश्रंतुकाल साचा	
आनंद काय पुसतां मग मन्मनाचा	८

- ओढा निसर्गरमणीय सुरम्य वाहे
तेथें प्रसन्नमनसें कवि पातलाहे
वाहे पहा झुळुझुळू मनसोक्त रीती
स्वच्छंदवृत्ति धरि संतत अंतरीं ती ९
- सच्चंद्रिका धवल तज्जलपृष्ठभागीं
नाचावयासि सजली जणुं रम्य जागीं
तें चंद्रबिंब रमणीय जलांत हाले
तद्दर्शनें परम हर्षित चित्त शालें १०
- दोहोंकडे हरित तीं कुरणें तृणार्चीं
शोभा दिसे रुचिर त्या स्थळिं गालिचाची
शोभे तशीच बहु सुंदर वृक्षराजी
दोहों तटीं; बघुनि हो कविचित्त राजी ११
- चोहोंकडे पसरली वनिं दाट झाडी
ओढा तयांतुनि धरी गति नागमोडी
ओढा नव्हेचि पडला जणुं हा भुजंग
चोहोंकडे पसरुनी निज भव्य अंग १२
- वृक्षांवरी करुनि रातकिडे ध्वनींते
तैं भंगिती सकल शांति पहा वनीं ते
ग्रामस्थ रम्य सुर--मंदिर--दुंदुभीचा
गंभीर नाद पवनासह येत साचा १३
- खद्योत ते चमकती निज अल्पतेजें
ती वृक्षपंक्ति रमणीय तयें विराजे
हे काजवे नच, परंतु सुरम्य रत्नें
ईशें जणू जडविलीं तरुंते प्रयत्नें १४

दाऊनि अल्प निज तेज, परप्रकाशी
चंद्रासि हांसति करूनि फजीति खाशी
ईशें प्रकाश दिधला, उसना न, देखा
प्रौढी तुशी मग कशासि बरें मृगांका ?

१५

घेऊनि तेज रविचें उसनें नभांत
तूं व्यर्थ रे ! मिरविशी, न तुझ्यांत अर्थ
होतें उणें अधिक तेज तुझें पहा रे !
आह्मी स्व-कांतियुत शोभत निस्य सारे

१६

ऐसें ह्यणूनि उपहासिति ते शशीला
आहे किती तरि अगाध रमेश--लीला
हे क्षुद्र कीटक परी किती गर्वुल्यांचा
हेवा कसा करिति थोर निशा--धवाचा

१७

ही सृष्टि हें सकल विश्व अनंत सारें
हा चंद्रमा गगन सूर्य समस्त तोर
तैशा अगम्य किती ह्या ग्रह--सूर्य--माला
सर्वास ह्या जनक कोण ? पुसा मनाला

१८

सामर्थ्य वैभव पराक्रम वीर्य थोर
कैसें कळेल मनुजा प्रभुचें अपार
तो आदिकारण असे सकलां नियंता
व्हांवें सदैव मनिं लीन तथा अनंता

१९

हे काजवे शशिपुढें हततेज जैसे
हे कःपदार्थ जागिं मानव जाण तैसे
ईशापुढें; सरि तथासि नसे नखाची
प्रौढी उगी मिरविती जगतीं स्वताची

२०

ज्ञानी विशालमति धोर सुधारलेले
ते ज्ञान गूढतम सर्व अह्मांसि ज्ञालें
गर्वोक्ति यापरि वृथा नर बोलताती
खद्योतःते त्रिभुपुढें मज भासताती

२१

ही सृष्टि तैकविध सुंदर ईश्वरानें
चातुर्य खर्चुनि पहा रचिली करानें
आह्मी सदा तदवलोकन-लुब्ध-व्हांवें
वंदूनि नित्य चरणीं प्रभुनाम गावें

२२

— — — — कै. नारायण श्रीनिवास निपाणीकर.

सुभाषित.

श्लोक.

सुभाषितसुधा नसे लवभरीहि ज्याचे मुखीं,
करील समयीं कसा सुवचनें जनां तो सुखी ?
सभेंत जरि तो करी गमन बुद्धिवंतांचिया,
गमेल तरि मृत्तिकाघटितमूर्तिसा तो तयां.

१

जिकाया त्रिपुरा शिवें, बळि छळें बांधावया विष्णुनें,
शेषें भूशिरिं ध्यावया, जग करे व्हाया सरोजासनें,
गौरीनें महिषासुरास वधितां, सिद्धयर्थ सिद्धीं, स्मरे--
विश्वा मोहवितां, गणेश नमिला. त्या मी नमीं आदरें.

२

शोभे पूर्णविधूदये शरदिं जी ती यामिनी यामिनी;
जी सौंदर्यगुणान्विता पतिस्ता ती कामिनी कामिनी;
जी श्रीरामकथामृते रसवती ती माधुरी माधुरी;
दे जी ऐहिकपारलौकिकसुखा ती चातुरी चातुरी.

३

भृंग.

काव्यरत्नावलि.

अंक ८ वा.

श्रीछत्रपतिशिवाजीमहाराजकाव्य.

सर्ग ८ वा.

दुर्मति पराभव पावून पळून जातो. सुशीलेला हरण करण्याचा त्याचा पुन्हा बेत. वसंतागमन. वसन्तवैभववर्णन. प्रतापराव क्रीडा करण्यास उपवनांत जातो. जलक्रीडावर्णन. दुर्मति अकस्मात् छापा घालून प्रतापराय व सुशीला यांना कैद करितो. व त्यांना भद्रांचलास नेतो. हे वर्तमान विश्वासरायास कळते. सिताबाईचा शोक. विश्वासराय शिवाजीच्या भेटीस निघतो.

श्लोक.

सोडुनी मग पराजिता दला । पावला त्वरित तो निजस्थला
जाहली तनु नितान्त विव्हला । अंतरीं परम ताप पावला १
जे सदांहि निजशौर्य वानिती । ते तदीय खलमित्र दुर्मती
सोडुनी द्रुतगती रणांगणा । सेविती परम घोर कानना २
सावकाश मग त्यास भेटले । अंतरीं किमपिही न लाजले
वानिती बहुत दुष्ट आपणां । दूषिती इतर सर्वही जनां ३
भ्याड सर्वहि कशास जन्मलां । कासयां वदन दावितां मला
स्त्रीजनां भिउनि सेविलें वना । लाज केवि नच वाटली मना ४
भर्त्सना करि परोपरी अशी । दुर्जनां तिळ न लाज मानसीं
बोलुनी कुटिल गोड भाषणां । युक्तिनें करिति चित्त संत्वना ५

जातसे बहुत काल यापरी । दुष्कृती सतत दुष्ट आचरी	
मूढ तो विसरला पराजया । इच्छि तीस फिरनी हरावया	६
पावला जरि कुबुद्धि शासना । सर्वदां करि कुमार्ग-सेवना	
पथ्य टाकुनि अपथ्य तो वरी । वासना अशिव सर्वदां धरी	७
तीस शासन, करीं न-भी जरी । दुर्भगा मम विमानना करी	
रूपगर्व धरुनी निजान्तरीं । हांसतील मज सर्वही तरी	८
पावलों परिभवा तिच्या करीं । याहुनी अयश कोणतें तरी	
ना करी जरि तदीय निष्कृती । भीरुता पदरिं येतसे अती	९
भंगिना जरि तदीय सद्व्रता । मत्प्रसू प्रसवली मला वृथा	
युक्तिने धरुनि, तीस या स्थलीं । आणुनी, वश करीन मी बली	१०
यापरी करि कुवृत्तनिश्चया । मित्र देति अनुमोदना तथा	
स्वार्थबुद्धि हृदयानुवर्तिनी । वृत्ति सेविति न अप्रिया कुणी	११
धूर्त चारतति शाठ्यतत्परा । धाडिली मग कुशावतीपुरा	
वृत्त सर्व कळवी तयास ती । आक्रमा समय योग्य पाहती	१२
यापरी समय अल्प जातसे । तों सुखाकर वसन्त येतसे	
हेय जी शिशिर-कालिं निद्रिता । सृष्टि ती खचित होय जागृता	१३
आलिसे तरुलतांस पालवी । मंद मारुत तयांस पालवी	
पावला नव रसाल मोहरा । पांघरी जणु पटां मनोहरा	१४
शोभती कुसुमिता लतावनीं । जेंवि भूषणवती नितंबिनी	
ये वसन्त ऋतुराज त्यास या । उत्सुका नटुनियां पहावया	१५
पाहुणा गृहिं वसन्त पातला । सृष्टितें परम हर्ष वाटला	
सिद्धता करुनिया परोपरी । आदरी सुमभरें तयां खरी	१६
चित्रवर्ण नवशाल नेसुनी । कंठी रम्यसुमहार घालुनी	
लावुनी तिलक षट्पदावलीं । स्वागता करित सृष्टि शोभली	१७
पूजिले मधुसुमार्घ सांधनीं । तोषवी मधुफलां समर्पुनी	

गंधदान करि पुष्पवाटिका । हर्ष कां ऋतुवरा न हो निका	१८
नर्तनीं कुशल या लतांगना । नाचुनी करिति चित्त--रंजना	
वायु नृत्यगुरु ताल हा धरी । दाविती विहग गान--चातुरी	१९
ऐकुनी मधुर रम्य गायना । वाटला परम तोष तन्मना	
गान तें सहज हो न शिक्षित । दिग्बधू व्यजन बीजि सस्मित	२०
हा विलाससुखसेवनोचित । पातला ऋतु वसन्त निश्चित	
हा समस्त जनखेलनीं रत । यापरी परभृता पुकारत	२१
सर्व लोक रमती परोपरी । जाउनी उपवनीं कृशोदरी	
जाहल्या प्रणयकेलितत्परा । अन्त या नच खरा सुखाकरा	२२
जातसे उपवनीं महेत्सर्वे । राव केलिपरही सखीसर्वे	
मांडिले नवविलास सुंदर । जे खरे सहज सौख्यमंदिर	२३
घेउनी नव रसाल--मोहरा । निर्मुनी मदन तीव्र तच्छरां	
ऐकती न जन जे स्वशासन । त्या जनां करि कठोर शासन	२४
जाइजूइ निशिगंध शेवती । मोगरी बकुल कुंद मालती	
शोभती कुसुमिता वनीं लता । सौरभें भरिति भूमि सर्वतां	२५
शाखि सर्व फलनम्र शोभती । भाग्यकालि नर जेवि सन्मती	
भक्षुनी मधुफला खगावली । गात सुस्वररवे सुखावली	२६
मंदमंद पवनानता लता । चोरिती मधु अशेष जे स्वतां	
षट्पदां हलवुनी शिरांप्रती । या न सन्निध ह्यणून सांगती	२७
गोडसा सुमपराग सेवुनी । गुंजती मधुप मत्त होउनी	
ऐकुनी गमतसे जनांप्रती । देवता करिति माधव--स्तुती	२८
एक टाकुनि लता दुजीप्रती । आश्रयार्थ अलि जात निश्चिती	
सर्वही पारि विमानिती तथा । याचना जगिं खरी निराश्रया	२९
लंघुनी गगनमार्ग दुश्चर । जाहला बहुत जो श्रमातुर	
वह्लरी--ललित--नृत्य--विभ्रमा । पाहुनी पवन घेत विश्रमा	३०

लाउनी नभि अशोकतोरणा । रक्तवर्ण--सुमवस्त्र--शोभना	
मार्जुनी धरणितें समीरणीं । वन्यभू रत वसंत--पूजनी	३१
दीर्घिका परम रम्य त्या स्थलीं । हेमवर्ण--कमलांहि शोभली	
स्त्रीजनां विहरण्यास योग्य ती । पोंचलें जळ उरस्थला--प्रती	३२
सेउनी कमलनालकेशरां । प्राशुनी मधुरसां सुखाकरां	
त्या सुधा--मधुर दीर्घिका--जलीं । क्रीडती मधुप--सारसावली	३३
शोभती कमलिनी समुन्नता । दीर्घिका--जळिं नवप्रफुल्लिता	
उन्मुखा जणुं कुतूहलान्विता । माधवोत्सव पहाति देवता	३४
कामिनी विहरती समुत्सुका । दाविती बहु विलासकौतुका	
ताडिती निजकरीं सरोजला । सर्वतां मधुरनाद ऊठला	३५
भृंगपंक्ति मकरंद--कामुका । सोडुनी स्पुटित आम्रवृक्षकां	
मानुनी कमलिनी तयां निकीं । घालिते फसुनि झेप तन्मुखीं	३६
प्राहुनी युवातिनेत्रविभ्रम । होतसे जनित हा मनीं भ्रम	
मीन काय फिरतात चंचल । उत्पलां हळवि कां सुखानिल	३७
घेत वस्त्र हरुनी बळें पहा । स्पर्शितो मग तनूस वात हा	
चुंबितो शठ हळू श्मिताधरा । कामुका--पारि कृती करी खरा	३८
कामिनी तनुवरीं रिघे जळ । स्पर्शितें हळुच तें उरस्थळ	
तत्स्तनीं विरचि हार शीकरीं । घेत विश्रम सुनाभि भीतरीं	३९
रक्त होय जळ कुंकुमादिकीं । जेंवि हेम अभितप्त पावकीं	
होय अंबर दिनोदयीं जसें । जाहलें सरहि तें तदा तसें	४०
यापरी जळविहार सुंदरी । जाहल्या करुनि खिन्न अंतरीं	
दीर्घिकेंतुनि निवूनि सत्वर । कामिनी करिति वेष सुंदर	४१
षड्सान्न मग गोड सेवुनी । तोषती सकलही विलासिनी	
मांडिती मग सुरम्य खेळ ते । खेळतां बहुत सौख्य वाटतें	४२
यामिनीसमय होय तोंवरी । खेळती सुखभरांत सुंदरी	

क्रीडुनी बहुत राव कष्टला । त्या स्थलीं सपरिवार राहिला	४३
क्रीडनास नृप जातसे वना । वृत्त हें समजलें असज्जनां	
योग्य हा समय वाटला तया । ती सती सपतिका धरावया	४४
दुर्मती बहुत सैन्य घेउनी । पातला त्वरित गुप्त त्या वनीं	
अग्रतां कुटिल चार धाडिले । सर्व ते कथिति वृत्त वर्तलें	४५
शांतता पसरली चहंकडे । जाहले विजन मार्ग रोकडे	
अंबरीं विलसला सुधाकर । जो सुधा अमित वर्षि भूवर	४६
घेउनी कुमति सर्वही दला । पावला त्वरित गुप्त त्या स्थला	
सर्वतां उपवनास रोधिलें । सर्व रक्षकजनांस मारिलें	४७
सर्वही चिरविहार--निद्रित । कोणिही उपवनीं न जागृत	
व्याघ्रसे त्वरित ते प्रवेशले । दुर्जनीं नरपतीस वेढिलें	४८
ऐकुनी गलबला बहूपरी । होय जागृत नृपाल सत्वरीं	
सर्वतां उठुनि जों विलोकिलें । कालदूतसम दुष्ट देखिले	४९
लेशही भय शिरें न तन्मनीं । धांवला अरिवरी नराग्रणी	
शस्त्रहीन परि काय तो करी । बद्ध ते करिति त्यास सत्वरीं	५०
सांपडे रिपुकरिं सतीहि ती । एकटी करिल काय संकटीं	
होउनी विजयशालि दुर्मती । जात सत्वरगती गडाप्रती	५१
धाडुनी दल कुशावतीवरी । तीसही करगता करी खरी	
नेतसे हरुनि सर्व संपदा । वाटला परम हर्ष दुर्मदां	५२
या--परी करुनि घोर दुष्कृती । मानि मंदमति आपणां कृती	
भ्रष्ट मी करिन तीस सत्वरीं । दुष्ट ही मनि कुवासना धरी	५३
ठेवि भूपतिस गाढबंधनीं । पीडिलें अति तयास दुर्जनीं	
घालुनी चरणिं लोहशृंखला । बंधनीं मग तयास रक्षिला	५४
बाग एक रमणीय गडावरी । ठेवि त्या स्थलिं सतीस सत्वरीं	
तन्मनां वश करावया ज्ञणी । ठेविल्या तिज--समीप कुट्टिणी	५५

जें असें सकल वृत्त वर्तलें । तत्पित्यास मग सत्वरों कळे	
सावित्री प्रियसुता कुमुद्वती । मातृतातसदनास जाय ती	९१
येइ तें व्यसन घोर ज्या क्षणीं । दाइच्या करिं असे सुहासिनी	
झांकुनी मग मुलीस सत्वरों । पातली झडकरी पुरा खरी	९७
शोधिती बहुत तीस दुर्जन । रक्षिती परि तिला सुहृज्जन	
धाडिती मग भिऊन त्या खलां । गुप्त पुष्पपुरितें झणी तिला	९८
वृत्त तें भयद ऐकुनी खरी । माय मूर्च्छित पडे महीवरी	
राव सत्वर सतीस सांवरी । माउली परम शोक ती करी	९९
दाखवा झडकरी सुता मला । काय हा समय घोर पातला	
व्याघ्रहस्ति पडली मृगी खरी । सत्वरों तिज विमुक्त करा तरी	१०
दुर्मती शठमती अकारण । तीस तो बहु छळील दुर्जन	
व्याघ्रहस्तगत धेनु एकटी । बापुडी करिल काय संकटीं	११
होय मी जगिं अभागिनी खरी । भोगिते अवदशा परोपरी	
प्राणभूत मम एक कन्यका । तीसही विधि न देतसे सुखां	१२
टाकिलें सुदृढबंधिं तत्प्रियां । दुष्ट सत्य वधितील ते तयां	
सोडवा त्वरित त्यास जाउनी । अन्य शक्य न उपाय याहुनी	१३
यापरी करि विलाप ती सती । लोकही सकळ अश्रु ढाळिती	
प्रेयसी परम जी तयां असे । दुर्गता तिज विलोकवें कसें	१४
पाहुनी परम निंद्य ती कृती । कोपला नृपतिही मनीं अती	
इच्छि त्यास करण्यास शासना । यापरी वदतसे सुहृज्जनां	१५
“ पाळिलें स्वतनयापरी जयां । दुष्ट तो त्यजुनि सर्वही नया	
नेतसे हरुनि मत्प्रिया सुता । काय ही निरुपमा कृतघ्नता	१६
घालुनी पय भुजंग पाळिला । पालकां परि कृतघ्न चावला	
त्यानी अधम हा करी कृती । दंडयुक्त नच काय त्याप्रती	१७
शे	

होय भूपति गुणज्ञ तो खरा । फत्तरां गणितसे कसा हिरा	६८
यास्तव त्वरित घेउनी दला । दंड योग्य करुनी तयां खलां	
सोडवीन दुहितेस मी ज्ञणी । अन्य युक्त न उपाय याहुनी ”	६९
यापरी करि नृपाल निश्रयां । आप्त इष्ट परि बोलती तया	
आपला श्रुत जर्गी पराक्रम । भ्याड होय अति तो नराधम	७०
तो असे परि महाशठाग्रणी । मंत्र-तंत्र-कपटादि-साधनीं	
पाडिल व्यसनिं सत्य आपणां । काय हो जर्गी अशक्य दुर्जनां	७१
वार्धकीं रणकथा न ती बरी । प्रार्थना ह्यणुनि एक ही खरी	
योग्य योजुनि उपाय दूसरा । बंधमुक्त निजकन्यका करा	७२
ख्यात जो शिवनृपाल भूतलीं । यद्यशै धवल भूमि जाहली	
सद्गुणाकर असाधु-भंजक । न्यायनीति-रत दीन-पालक	७३
आर्यभू यवन-ताप-पीडितां । तीस मुक्त करण्यास सर्वथा	
देह तो झिजवितो परोपरी । जन्मती नृप असे कधीं तरी	७४
सोडुनी नयपथा असज्जन । दुर्बलास छळिती अकारण	
त्यांस अंतकसमान दंडितो । स्वप्रजेपरि जेपे प्रजांस तो	७५
दुष्ट वर्तन तयास सत्वर । जाउनी श्रुत करा सविस्तर	
योग्य शासन करूनिया तयां । सोडवील अपुली सुताप्रिया	७६
ऐकुनी उचित आप्तवैखरी । वाटली हितकरा नृपा खरी	
सोडुनी सकल युद्ध-कारणां । चालला शिव-नृपाल-दर्शना	७७
भेटला मग नृपास जाउनी । वृत्त सर्व कळवी मुळीहुनी	
ऐकुनी खल-कृतघ्नता करी । कोपला परम भूप अन्तरीं	७८
बोलला शिवनृपाल भूवरां । काळजी न लवही मनीं धरा	
दंडुनी शठमतीस सर्वथा । सोडवीन अपुली प्रियासुता	७९
केव्हां आतां विषमनियति व्यक्तरौषा हंसेल	
केव्हां माझी प्रियकरसुता प्राणभूता दिसेल	

आपत्तीचा सकल कधिं हा काल जाईल आतां
ऐशी चिन्ता-विकलहृदया दुःखिता फार माता

८०

— — — — श्रीपाद नारायण मुजूमदार बी. ए.

‘ भ्रमरशी नर-जाति जगो भली ’

श्लोक.

उपवनीं पवनीं बहु डोलतां । सुमभरें नव-जाति नता लता
परिमलीं रमलीं मति तेधवां । जशि रमे रमणी बघतां धवा १
विकसलीं कसलीं सुमनें महा । पसारि त्यांवारि भृंग निजा-महा
मज गमे सुलतेप्रति वानित । ‘ मज पहा जप हा ’ करि वा नित २
तिजवरी करुनी मधु-शंकृती । रमविण्या तिजला करि ही कृती
ढकलि ती प्रसहें जरि त्या खला । परि तिचाहि तयें मध चाखला ३
पुनरपी अलि तो भुलवावया । तिज वदे सखये नच वाव या
तुजविणें वद गे मधु--बोल ते । उचित हें तुज ना ? सुखदा--लते ४
किति सुरम्य तुझीं हिरवीं दलें । बघुनि तीं मन हें मम विंधलें
हरितवर्णिं गमे जणुं पातळ । कशि दया वद केलिस पातळ ५
सितसुमें तव या वसनावरी । बघुनि मौन सखे रसना वरी
भ--युत हें रव; तुला काशिदा नवा । विणुनि सृष्टिच दे पट--दान वा ६
अरुण--पल्लव हे तव हालतें । अधरसे गमतीं अहहा ! लते
बघुनिया मन हें अति कीं रमे । झटति चुंबन दे मजला रमे ” ७
मधुवर्चे वदुनी वच षट्पदें । तिजवरी धरिलीं निज षट् पदें
परि तया स्वशिरा हलवून ती । दुर करी जरि तो पदिं घे नती ८
परतला रतला स्तवनीं तिच्या । पुनरपी अलि ही मग नीतिच्या
बहु कथा कथुनी तिजला वदे । ‘ कृति तुझी मज दुःख अतीव दे ९
अरुणनूतन हीं बघुनी दलें । तव गडे; जरि तूं मज निंदलें

- सुखवरी रत हा अति बंधर । परम गे रमवीत तुझा भर १०
 अलि तुला पति गे जागिं येकला । विधुविणें निशिला कशि ये कला
 ' रसिकजातिलते ! कवि लापती । ' भ्रमर एकचि हा तुजला पती ' ११
 असित--देह--घना चपला जसी । तशिच तूं मजला उगि लाजसी
 मधुक्रतूंत पिकाच्युत--मंजरी । तशिच तूं मजला स्मरमंजरी ! १२
 न रमणी रमणीं कधिं कोपते । विदित कां ? तुजला नच हे लते
 नच खरा सखये तव कोप हा । प्रणय--कोप गमे मजला पहा १३
 फणिवरा गमते जशि केतकी । जलद--भा अथवा मयुरास कीं
 मजसि तूं गमशीहि तशी लते । न रमणा त्यजणें तव शील तें १४
 तुज न कां ? गमतो अनुरूप गे । मधुप हा; वध कीं मम रूप गे
 घनसम द्युति ही किति उत्तम । मजपुढें पडतेंच फिकें तम १५
 कमलिनी मलिनी; मधुमालती । नच रुचे स्वकरीं जरि माल ती
 मज समर्पि तरी दयिते तुला । तिजसर्वें तुलितां नच ते तुला १६
 सुलवली लवली जणुं वृद्धशी । मज गमे परि तूं न लते तशी
 तरुण मी तरुणी तशि तूं सये । मम दयाहि कशी नच तूस ये १७
 तशि जुई तगरी नव--शेवती । बकुल वा सखये मधुरेवती
 तुजहुनी निरसा मज भासती । न रति त्यांवारिही लव गे सती १८
 वद कशी बनशी सखये जड । तुजविणें असु हे गमती जड
 कवळिते सरिताच नदीन ही । धरि तसा हृदयीं अलि दीन ही १९
 उचित हें स्थल कां न रमावया । उघडुनी नयना वध या वया
 तरुणता सखि ! ही तुज लाभली । पुनरपी न मिळिल कधीं भली २०
 श्रेजनिं या सजणे कुणि ही नसे । करिसि वर्तन कां ? मग हीनसें
 उचित ना ! धरणें इथ लज गे । तुजविणें अलि हा कसला जगे २१
 रमवि गे रसिके रसिकास या । धरिसि मौन गडे वद कासया
 झडकरी सखि दे परिरंभ या । उगिच कां धरिसी स्वमनीं भया २२

किसलयाधर तो तव चुंबु दे । विनवितो दयिते सु--दयांबु--दे	
सदय तूं सखि हें तव मौनता । खचित दर्शविते बघ या नता ”	२३
अलिकृत--स्तवना पारिसून या । हरिखली सुलता; करि ही नया	
मुरडली हसली किति लीलया । अभिनया करुनीं सुखवी तया	२४
समुद्र त्यास तिनें कवटाळिलें । अलिवरेंहि तसें नच टाळिलें	
उभयतां रमलीं रत--मानसें । विदित कां ? पुढचें रसिकां नसें	२५
अवश जें प्रसहा जगतावरी । मधुवचें पारि तें मृदुता वरी	
भयद--सिंहिण ही मग किंकरी । बनतसे; धरवें तशि कीं करीं	२६
मधु--रवें धरवें धरणी--धरा । सुजन हो वच हें स्वमनीं धरा	
उपशमेहि तसें खल--अंतर । खचित या वचनीं नच अंतर	२७
अलि--वचांतरिं हाच सदाशय । अनुभवें जगिं व्हा गतसंशय	
वरुनि साखर जे खल पेरिती । कुटिल ते हृदयीं जगिं ही रिती	२८
पारि असो इकडे निज--कामना । पुरवुनि भ्रमरें लतिक्रा--मना	
अमित सौख्य दिलें; नच वानवें । तरुण जाणति हें; नच वा नवें	२९
तिजमधें नुरतांचि रसालता । त्यजियली मधुपें निरसा लता	
उपजली न दया खलब्रंभरा । न करुणा कधिंही उदरं--भरा	३०
विरस--जातिपुढें दुसरी लता । विलसिता; रमलां अलि पाहतां	
उडुनि जाय तदा तिज--सन्निधीं । हरिखली; शशिसीहि जसा निधी	३१
सहज एक तिथें नव--यौवना । विचरली स्वधवासह त्या वना	
भुवन--वैभव तें निरखावया । विमल शांत हवा तशि खावया	३२
सदय ती रमणी बहु जातिची । उपजली करुणा तिज जातिची	
ववुनि हीन दशा तइं जातिची । वदन--भा पडली धवला तिची	३३
टपटपां गळलीं नयनासवें । मुळुमुळूं रडली नसतां सवे	
चपल दृष्टि तिची लव ना हले । अरुण गाल तिचे जळिं नाहले	३४
गहिवरें बहु दाटलि कंधरा । वदनिं ना वदवें; वदनाधरा	

अमित कंप सुटे नच बोलवे । वदविण्या जरि ही रसना लवे	३६
नुचलती पदही मुख कोरडे । उडविले मधु--पें जणुं कोरडे	
तिजवरी मग ती गज--गामिनी । विचरली पुढती वर--कामिनी	३६
पुसुनिया नयनां वसनांचलें । पवन--धूत--कचा करिं सारिलें	
गजगती जगतीवारि चालतां । पुनरपी वळुनी निरखी लता	३७
हळुच चावुनिया मग जीभली । ' भ्रमरसी नर--जाति जर्गी भली '	
वच असें वदली कथुं काय ती । रसिक इंगित घांतिल जाणती	३८

अनंततनय.

ऋतुसौंदर्य.

वर्षाऋतु.

श्लोक.

यत्सेनेपुढतीं तुषारघन हा उन्मत्त हस्ती महा;	
गर्जे दुंदुभि वज्रघोष; तळपे विद्युत्पताका पहा;	
जो कां कामिजना अतिप्रिय सदा; दैदीप्य जो अंबरी;	
वर्षाकाल नृपापरी सजुनिया हा पातला सुंदरी !	१
कांहींची दाट नीलोत्पलदलसम ती श्याम कांती विराजे;	
कांहीं ते कज्जलाच्या सदृश विलसती नील अत्यंत कीं जे;	
कांहींची गर्भभारान्विततरुणिकुचाप्रापरी कृष्ण कांती;	
ऐशा साऱ्या ढगांनीं नभ चहुंकडुनी घेरिलेसैं सभोतीं;	२
वारंवार तृप्रार्त चातकगणें प्रेमें जया प्रार्थिलें;	
ज्याचे कर्णमनोहर ध्वनि बहू ओथंबला जो जलें;	
वेगें वर्षतसे सदा प्रखरशा जो तोयधारा महा;	
व्योमीं तो घनवृंद मंदगतिनें हा चाललासे पहा.	३

- गर्जे दुंदुभि वज्रघोष--भयद स्वारीपुढें ज्याचिया,--
 हातीं इंद्रधनुष्य सज्य विलसे सौदामिनी ज्या जया;
 या तीक्ष्णाग्र सवेग दाट पडत्या पर्जन्यधाराशरें--
 पांथांच्या हृदया विदीर्ण करितो हा मेघराजा त्वरें. ४
- शोभे जी फार रम्यांकुरतृणानिकरें भिन्नवैडूर्यकांती;
 तैशी ती कंदलींच्या विपुल उगवुनी व्यापिलेल्या दलीं ती;
 शोभे श्रृंगारलेली जणुं नवयुवती नीलरत्नादिकांनीं.
 तैशी ही शोभलीसे क्षिति बघ सखये ! इंद्रगोपादिकांनीं. ५
- ज्यांचा विस्तीर्ण कांते ! सकल पसरितां शोभलासे पिसारा;
 गाती केकाध्वनी जे मधुरतर; जयां उत्सवीं हर्ष सारा;
 मेघाच्या गर्जनेनें परम विवश जे चुंबनालिंगनांत;
 केकी ते दंग झाले निजकुलनिकरीं संप्रती नर्तनांत. ६
- आलासे वेग मोठा कलुषमय जलें पूर येतां जयांतें;
 तेणें ज्या पाडिताती सकल निकटिंच्या उच्च उच्च द्रुमांतें
 क्रीडोनी स्वैरिणीच्या विविध कुटिलशा पूर्ण श्रृंगारलीला,--
 त्या या स्वेच्छाविहारी झडकरि सरिता चालिल्या सागराला. ७
- चित्रनीलमुखाचिया हरिणांगना चरल्या स्थलीं--
 उद्भवोनि तृणांकुरें, नव पल्लवें, बहु शोभलीं;
 ज्यांमधें अति दाट वृक्षलता विराजति संप्रती;
 हीं अशीं रमणीय विंध्यवनें मनासि विमोहिती. ८
- ज्यांचीं नेत्रोत्पलें तीं चकित निकटिंच्या भीतियोगें जहालीं;
 त्याहीं रेखावि ज्यांचीं सुरुचिरवदनें--भक्षितां थांबलेलीं;--
 व्यापोनी वाळवंटें सहकुल बसती जे महारण्यदेशीं;
 उत्कंठायुक्त होती रसिकजनमनें पाहुनी त्या मृगांशी. ९

- गर्जे मेघ जिच्यामधें हरघडी गंभीरघोष ध्वनी,
अभ्राच्छादित घोर त्या रजनिच्या गाढांधकारांतुनी,--
संकेतें अभिसारिका नव वधू कांतानुरक्ता पहा--
जाती सत्वर दूर दर्शितपथें विद्युत्प्रकाशें महा. १०
- ज्याचा घोर महाभयानक तसा गंभीर घोषध्वनी,
त्या विद्युज्जलदास देखुनि मनीं उद्विग्न ज्या कामिनी,--
त्या ज्याचे अपराध फार असल्याही वल्लभातें झणीं--
प्रेमालिंगन गाढ देत रमल्या शय्येवरी तत्क्षणीं. ११
- लाल जे नव--पल्लवाधर पक्कबिंबफलापरी,
श्यामलोत्पललोचनाश्रु गळोनि ते भिजले वरी;
भूषणें नव पुष्पहार सुगंधलेपन टाकुनी,
होउनी पथिकांचिया बसल्या हताश विलासिनी. १२
- ज्यामध्ये तृण, आणि कीटक, धुळी; तैसेच जें पांढरें;
ज्याची वक्रगती भुजंगसम ती; विस्तीर्ण जें वावरे;
होवोनी भयभीत दर्दुरकुळें ज्या पाहती वांकडे;
चाले तें नव नीर सन्मुखिंचिया त्या खोल जाग्याकडे. १३
- पानेही गळलीं जिचीं; त्यजुनिया विच्छिन्न ती पद्मिनी,
गातां हर्षभरें पहा मधुप ते ती कर्णमंजुध्वनी,
भ्रांतीनेचि मयूर नृत्य करितां, त्यांच्या कलापीं झणीं--
उत्साहें नव पद्मिनीच गणुनी, घेती उडी तत्क्षणीं. १४
- उन्मादें नवमेघघोष गणुनी अन्यत्र हस्तिध्वनी,--
स्पर्धेनें बहु गर्जनेस करिती मत्तेभ जे काननीं;
पाहें स्वच्छ सरोजकांतिसम त्या हस्तींद्र--गंडस्थलीं--
भारी वाहतसे मदोदक सदा; भृंगावली बैसली. १५

- जेथें शुभ्र सरोजकांतिसम ती मेघावली टेंकली;
जेथें संतत निर्झरीं बहुपरीं सर्व स्थलें व्यापिलीं;
होवोनी बहुहर्षनिर्भर शिखी ज्यांच्यावरी नाचती;
ऐसे पर्वत पाहतांच उपजे औत्सुक्य चित्तीं भती. १६
- जो कां पुष्पित नीप, केतकतरू, सर्जार्जुनांचीं वनें,--
झाला डोलवुनी सुगंधित सदा त्यांच्या दृढालिंगनें;
आलिंगोनि तुषारवृष्टिजलदा जो जाहला शीतल;
अत्युत्कंठितसें कुणांस न करी हा रम्य मंदानिल ? १७
- ज्या हारांचा तुज्यांचा परिमल विखुरे गुंफिलेल्या फुलांनीं,
त्याहीं जे शोभताती कटितटिं रुळतां, दीर्घ त्या कुंतलांनीं;
जीं वासें युक्त ऐशा मधुयुतवदनीं; हारयुक्तस्तनाहीं;
स्वप्रीती कामुकांच्या मनिं उपजविती कामिनी ह्या उपायीं. १८
- शक्राचें धनु तें विराजित, तशी दैदीप्य विद्युल्लता,
वारीसंग्रह, यामुळें विलसती जे मेघ ते तत्वतां;
ज्या कांचीमणिकुंडलीं विलसती त्या सोज्ज्वला सुंदरी;
हीं सारीं पथिकांचिया झडकरी आकर्षिती अंतरीं; १९
- या कालीं नव नीपकेसरसुमें, तैशाच त्या केतकी,
माला गुंफुनि त्यांचिया सुललना त्या घालिती मस्तकीं;
तैशा अर्जुनमंजिरी सुरुचिरा त्याचेहि अत्यादरें--
कर्णीं ठेविति सुंदरी रचुनिया स्वेच्छेप्रमाणें तुरे. २०
- यदेहीं चर्चिलीसे अगरु मिसळुनी चंदनाची उटी ही;
केशीं वाहे सुगंध श्रवणें रचियल्या कीं फुलांच्या तुज्यांहीं;
सायकालीं घनाची परिसुनि गगनीं गर्जना कामिनी या,--
जाती शय्यागृहासी श्वशुरगृह तदा सत्वरें त्यागुनीया. २१

जे नीलोत्पलपत्रकांति नटले; पूर्णोदके वाकले;
जे कां चंचल होउनी हलुहळू मंदानिलें चालले;
ते हे मेघ सुरेंद्रचाप कसुनी, पांथांगनांचीं मनें—
घेती वेधुनि गर्जना करुनि; जीं कष्टी वियोगाग्निनें.

२२

हीं वनें नववारिसिंचन लाभतां, शम पावुनी,
भोंवतीं फुलल्या कदंबमिषें जणूं अति तोषुनी,
वातचंचल डाहळ्या डुलतां, मुदें जणूं नाचती;
केतकीदलकंटकीं जणूं कां सदोदित हासती.

२३

पुष्पें काननिंचीं, कदंबकुसुमें, तैशा जुईच्या कळ्या,—
यांचे ठेवुनिया मनोहर तुरे कर्णावरी भूषिल्या,
घालोनी नव मालतीबकुळिच्या त्या पुष्पमाला शिरीं,
वर्षाकाल पहा स्त्रियांस नटवी हा वल्लभाचे परी.

२४

मुक्ताहार जिच्या सदा रुळतसे उच्च स्तनाग्रांवरी,
तैशीं पुष्टविशालशा कटितटीं सूक्ष्मांबरें पांढरीं,
त्या स्त्रीच्या अति सुंदर त्रिवलिनें गंभीर--रम्योदरीं--
शोभे मेघतुषारसिंचित कशी रोमावली साजिरी.

२५

सेवितां कण वारिचे गगनींच शीतल जाहले;
पुष्पलीन लतातरुंप्रति डोलवूनि सुशोभले;
केतकीरज सेवितां अति गंध घेउनि वाहती;
ते मनोहर वात पांथिकचित्त लोभविति पथीं.

२६

हे आत्मां जलभारनम्रजलदां आधार मोठे जनीं;
ऐसें जाणुनि वारिपूर्ण जलदें वारी बहू शिंचुनी,—
ज्वाला ग्रीष्म वनाग्निच्या भडकतां जो जाहला विव्हळ;
पाहें सांप्रत आदरें सुखविला तो दग्ध विंध्याचळ.

२७

सद्गुणें रमणीय जो अति; रंजवी युवतीमती;
निर्विकार, उदार, बंधु लता, तरु, द्रुम यांप्रती;
जीवजंतुंस, मुख्यजीवनहेतु जो वनभूतला;
तो सदा पुरवो घनागम इष्ट जें बहुधा तुला.

२८

लोकीं जें कालिदासप्ररचित ऋतु-संहार काव्य प्रसिद्ध,
तट्टीका प्राकृतार्थी विबुधमतवरा अर्पितों सार्थ सिद्ध;
विद्वद्विख्यातसिंदेकुलजनित नत श्रीनिवासें प्रमोदें--
वर्षानामें द्वितीय प्रचुर नटविला सर्ग हा श्रीप्रसादें.

२९

— — — श्रीनिवास नारायण शिंदे.

जातस्यहिध्रुवोमृत्युः

पद.

एक मानवा ! नसे वानवा गोष्ट सांगतों खरी;
ठसे ती पुरी तुझ्या अंतरीं. ॥ धृ० ॥
मृत्युलोक हा, वसति एथली क्षणभंगुर निश्चयें;
असोनी मनीं कसें हें न ये ?
व्याध जसा संधान साधुनी पारध करितो वनीं;
श्वापदें वधी अचुक ग.ठुनी.
तसा कृतांतहि नश्वर नरवपु मानुनिया लक्ष्य तें;
शराहीं करितो त्यातें क्षतें.
क्षणोक्षाणि सोडुनि खडतरशरां;
पहा रे ! काळ विधितो नरा !
न येई दया तयाला जरा;
उग्ररूपधर तोचि आणितो विघ्नें नानापरी;
नराच्या आयुष्याभीतरीं.

उद्यम दैवाहुनी श्रेष्ठतम असें वर्णिती कवी;
 नसे ही आज माहिती नवी.
 परंतु काळापुढां बापुडा उद्यम पडला फिका;
 जहाले प्रयत्न त्याचे फुका.
 संहाराचा कार्यभाग जो स्वशिरीं घेई बळें;
 कसा तो उद्यमास आकळे ?

करा कसेंही कालसमय नच टळे;
 वेळं टळेसें साधन न कुठें मिळे;
 अमितोपायीं घडी कदाचित् ढळे;

पळ अर्धे पळ ढळतां होतें प्रथम मना सुख परी;
 फिरुनी अधिक दुःख नर करी.
 ऐक मानवा नसे वानचा गोष्ट सांगतो खरी;
 ठसो ती पुरी तुझ्या अंतरीं.

संकटांतुनी पार पडावें यत्न करुनि फारसे;
 समज हा वृथा आपला असे.
 झालेल्याला मरण आणखी जननहि मेल्या जिवा;
 असे हा सिद्धांत न वानवा.
 यास्तव करितां प्रयत्न नेटें व्यर्थ होति आपुले;
 अचुक यम गांठितसे नाकळे.

प्रयत्न व्हावे क्षणुनि मनुज धडपडे;
 तशांतचि काळ—मुखीं तो पडे;
 लपंडाव नच चाले काळापुढें;

जसा पारधी फांस पसरुनी सहज सावजें धरी;
 काळही तद्वत् जीवा हरी.

ऐक मानवा ! नसे वानवा गोष्ट सांगतों खरी;
ठसो ती पुरी तुझ्या अंतरीं.

२

नाविक वैसे नौकेमाजी विहरे सागरिं मुदें;
तया ती स्थिति बहु संतोष दे.

ऐसें असतां एकाएकीं अधिराज खवळला;
प्रभंजन साह्य त्यास जाहला.

तरी डळमळू लागे नाविक करी ईशचिंतना;
संकटीं रक्षीं करुणाघना !

गृहिं वाट पाहती माझी सुतकामिनी;
मजविण विरहीं कंठिति दिनयामिनी;
मुक्त करीं मज जगत्पते ! यांतुनी;

असें प्रार्थितां अल्पावधितचि जलधि शांतता वरी;
संकटां दुरी करी श्रीहरी.

ऐक मानवा ! नसे वानवा गोष्ट सांगतों खरी;
ठसो ती पुरी तुझ्या अंतरीं.

३

आला नाविक गृहीं भेटला दारापुत्रांप्रती;
भरे तें मोदभरानें क्षिती.

निवसे सदनीं सुखें तोंच ये अनवर्षणदुःस्थिती;
सकल जन मृत्युपथा लागती.

यमसदनाला गेला नाविक अब्धींतुनि जरि सुटे;
तरिहि त्या कृतांत नेई हटें.

आगींतुनिया निघे प्रयत्नें जरी;
फोपाव्यांतचि पुन्हां सांपडे तरी;
नसे सुस्थिती दुःस्थितिची हे परी;

तेणें केले प्रयत्न गेले वायां काळचि करी;
 तयाची अशी दुर्दशा पुरी.
 ऐक मानवा ! नसे वानवा गोष्ट सांगतों खरी;
 ठसो ती पुरी तुझ्या अंतरीं.
 करा कितीही यत्न तयांहीं काळ न तो आतुडे;
 तयाच्या पुढें सर्व बापुडे.
 ध्यानिं आगुनी सार यांतलें हें काळापासुनी;
 सुटावें नको आस ही मनीं.
 दीनदयाळा श्रीरघुपतिची कीजे ही विनवणी;
 अह्मां दे बळ या समरांगणीं.

४

काळ अतुळबळ शत्रू सन्मुख उभा;
 शरां मुहुर्मुहू ल्यजी वज्रसंनिभा;
 सोसाया ते शक्ति तुझी देइं बा !

असो कसाही प्रबळ रिपू मग त्याजसवें संगरीं;
 भिडतां हार न यों श्रीहरी !
 ऐक मानवा ! नसे वानवा गोष्ट सांगतों खरी;
 ठसो ती पुरी तुझ्या अंतरीं.

५

भृंग.

मंदोदरी-विज्ञापना.

आर्या.

“ प्राणेशा ! असुरेंद्रा ! लंकानाथा ! करोनिया प्रणती
 ही दीनदासि करिते कर जोडुनि एक अल्पशी विनती
 न रुचेल ती तुह्यांतें परि परिसा शांत करुनिया स्वमना
 भाव्यसुखा वारायास्तव मज ऋथिल्याविना रहावेना

१

२

निजभुजसामर्थ्ये जे मेळविलें थोर विभव या लोकीं त्याशीं तुलावयातें योग्य दुजे सांपडेल नच नाकीं	३
युष्मत्सुयशातिक्रम करील ऐसा न आढळे अन्य कीं या धरातलावरि संप्रति कोणीच हो नसे धन्य	४
अतुलप्रताप तुमचा त्रैलोक्यामाजि ठाउका अखिला स्वर्गाधिपत्य साधी मघवा परि तोहि नत पदीं झाला	५
ऐसें असोनि केलें अकार्य नच उचित जे शठासहि तें करितां न शंकिला लव वाटे आश्चर्य हेंचि बहु मातें	६
कापट्य वेष धरुनी आणियली जानकी महादेवी जी निजपौदरतातें माय सुता तेंवि नित्यशा सुखवी	७
जी सकळविश्वबंधा वाणी सप्रेम कीर्ति जन जीची गमली हरणीय कशी कां केली हानि हो सुनीतीची	८
नाथा ! परस्त्रियेची धरिली वांछा न ती असे बरवी बरवी कुकीर्तितें ती दुष्कृत्यें सुयशहानिकर करवी	९
भेले जन त्या न मित्ती धरितां परदार—काम निजचित्तीं वारिलें जयें अभागी जाणुनि, मग केवि पाविजे सुगती	१०
सुरराज सहस्रक्षत गौतम—पत्नीस वांच्छुनी झाला ह्याचि महादोषें शशि धवलमुखी पावला कलंकाला	११
परयोषिताभिलाषी दुःख असें भोगिती महा थोर सुयशा मळवुनि अंतीं पावति ते नरकयातना घोर	१२
सीतेसि करा परती त्या श्रीरामा भजा मनोभावे तत्पदनत—भक्तजना पीडाय पळ भयेंहि न शकावें	१३
मार्गें हेंचि तुह्यातें किंकरि ही दीन हात जोडोनी मत्कर्तव्यचि; जेणें पायांचें अशुभ जाय सोडोनी	१४

काय करावें ?

श्लोक.

चित्तीं न केव्हांहि उदास व्हांवें । कर्तव्यकर्मास मनीं धरावें	
साधे न सत्कार्य उदास होतां । कर्तव्यकर्मा विसरून जातां	१
आरंभिलें कार्य न तें त्यजावें । बुधें प्रयत्नें परि, चालवावें	
येतां मधीं विघ्न तथा न भ्यावें । हें सज्जनाचें व्रत आठवावें	२
कोणी जरी दूषण दे स्वभावे । त्याच्यावरी व्यर्थ न रुष्ट व्हांवें	
विचारुनी स्वीय मनीं पहावें । असेल जो दोष तथा त्यजावें	३
न दोष काहीं दिसला स्वतांस । लाजूं नये मात्र पुसावयास	
सांगेल कोणी तरि सत्य घ्यावें । परी सुकार्या गढुनी असावें	४
ठेवून कार्यावर सर्व लक्ष । व्हांवें प्रयत्नांत सदैव दक्ष	
याज्चा न कोणापुढतीं करावी । किल्ली महत्वार्थ मनीं धरावी	५
सत्कार्य जें होइल तें करावें । मार्गें न सोडून तथा फिरावें	
विघात होतो सहजीं फळास । वाईट कित्ता दिसतो जगास	६
मुखें न केव्हां निजकृत्य गावें । बुधांवरी सोंपवुनी असावें	
लघुत्व इंद्रासहि ये स्वभावे । चित्तीं कवीचें ह्मणणें ठसावें	७
एकाहुनी एक सुबुद्धि लोक । जगांत आहेत बघा अनेक	
वाटे स्वतांला स्वमहत्व जैसें । दुजास केव्हांहि पटे न तैसें	८
जी आपली अल्प असेल शक्ती । वेंचा सुकार्यांत धरून भक्ती	
थोडी ह्मणूनी न कधीं खचावें । देवावरी रुष्ट कधीं न व्हांवें	९
केलें ह्मणूनीच घडून आलें । नाही तरी हें नसतेंच झालें	
वृथा मला हा अभिमान वाटे । जाऊं नये यास्तव आडवाटे	१०
केव्हां तरी यत्न दिसून येतो । लोकांमधीं गौरव थोर होतो	
काळावरी ठेवुनिया स्वदृष्टी । कधीं न व्हांवें स्वमनांत कष्टी	११

- आरंभिलें कार्य जपून मोठें । तें चालवीतां भय काय कोठें ?
केव्हां तरी ये वर रूप ल्याला । विचार ऐसा पटवा मनाला १२
- कोणी न निंदा मग आपल्याला । घेतात सारे बरव्या गुणाला
तरी यशानें न कधीं फुगावें । कर्तव्यकर्मीं रमुनी असावें १३
- साधे न ऐसें न तरी रुसावें । फळावरी लुब्ध मुळीं नसावें
सत्कार्य सत्कार्य ह्मणून घ्यावें । संतोष तो प्राप्त असे स्वभावावें १४
- सत्कार्य झालें जरि अल्प हातें । संतोष चित्ताप्रति थोर देतें
तें व्यर्थ केव्हांहि न जाय जाणा । हा अर्थ चित्तांत सदैव आणा १५
- वाईट कोणी ह्मटलें ह्मणून । सत्कार्य द्यावें न कधीं त्यजून
कडू कडू या बहु गर्जनेला । करूनिया आम्र कडू न जाला १६
- गळ्यांत घंटा, बहु वाजवून । गुणी ह्मणूनी दवंडी पिटून
न निर्गुणालागि गुणत्व येतें । चित्तांत ठेवा ठसवून यातें १७
- गिरिप्रदेशांत वनस्पतींला । सांदीत कोंदींतहि जन्म आला
कोणी न त्याला अगदीं पहाती । तरी न त्या खिन्न मनांत होती १८
- ज्याच्या कृपेनें जनु हा मिळाला । जें स्थान त्याच्या रुचलें मनाला
तें थोर मानून सुखें रहाती । चित्तांत केव्हां न उदास होती १९
- तेथेंच त्या वैभव दाविताती । पाहो न पाहो करिती न खंती
त्या वाढती पल्लवयुक्त होती । कालें फुलांनीं भरुनीहि जाती २०
- सुवास तेथें सुटतो न राही । जरी न कोणीहि तयांस पाही
कालें फळें शोभवितात नाना । त्यांचा घडेना जरि लाभ कोणा ! २१
- कालांतरें त्या सुकतात पाहीं । उदासवाण्या नसती कदाही
सद्बीज ठेवून लयास जाती । पुढें तशा अन्य तयार होती ! २२
- कालें कधीं मात्र सुयोग येतां । त्या बैसती शीघ्र नृपालमाथां
लाघे तया गौरव या जगांत । त्यांना न वाटे परि हर्ष खंत २३
- त्यांची स्थिती नित्य मनांत आणा । मानापमानास समान माना

करा सुकार्यास धरून बाणा । अपार सौख्या मिळवाल जाणा २४
 सत्कार्य तें जाइल शेवटालां । केव्हां तरी येइल लौकिकाला
 ही एक निष्ठा धरितां मनाला । संतोष कोणा न नरास झाला ! २५
 मोरो गणेश लोंढे.

निर्माल्याकडे पाहून जागृति !

पद (राग-भूप)

प्रभु-पद-सेवेंत सकल

वेचुनिया आयु विमल,

कालवशें पडलीं हीं येथ येउनी

फुलें म्लान होउनी !

१

शिकवाया दिव्य तत्व

“ क्षणिक-संसृति-मिथ्यत्व

जाणुनि, निजकर्तव्यां दक्षता वरा;

असे मार्ग हा खरा ! ”

२

ज्यापरि आमोदजीव

गेला तरि हीं सजीव

राहतात तत्कृतिनें भरुनि दशदिशा,

तशी कीर्ति हो वशा !

३

सोडुनियां मृत्युलोक

गेले जे पुण्यश्लोक

कर्तव्या करुनीयां, वसति अमर ते

तसे कीर्तिनें इथें !

४

कर्तव्यां दक्षपणा

ती आत्मोन्नतिचि खुणा !

यात्रा या भवनिधिची सुखद व्हांवया,
गमे ती तरी 'जया'

९

आत्मोन्नति सकलांची
उन्नति ती देशाची !
भक्ति तीच इशाची, ती कृतज्ञता,
तो जन्म हेतु तत्वतां !

१६

तयें कीर्तिलाभ होय
जोंवारि नभि चंद्रसूर्य;
निरलस ज्ञाणि होउनियां ह्यणुनि ती करा,
इहपरत्र सुखकरा !

७

युवतीचे रक्तगाल
पाहुनि मोहीं पडाल,
पारि तत्स्थिति यांसम हें ओळखा मनीं;
जें स्वहितकर जनीं

८

काल असे पूर्ण अचल
गति अपुली अति चंचल;
पारि मनुजें साधावा मार्ग हा बरा,
असे अगम तदितरा !

९

निर्माल्यांचा संबंध
रचिला हा काव्यबंध;
पूर्वीहुनि मधुर गंध येइ याप्रती,
अह्नां देत जागृति !

१०

काव्यरत्नावलि.

अंक ९ वा

श्रीछत्रपतिशिवाजीमहाराजकाव्य

सर्ग ९ वा.

उपवनवर्णन. कमलेचें लतेला उद्देशून भाषण. दुर्मतिचें आगमन. कमला दुर्मतीला उद्देशून बोधपर भाषण करिते. कुसंगनिंदा. सुरापान निषेध. सत्संगप्रशंसा. परदारापहार निषेध. कमला सुशीलेला मुक्त करण्याविषयीं विनंती करते.

श्लोक.

तरुवरां फुटते नव पलवा । उपवनीं सुखदानिल पालवी	
सकल ताप परिश्रम घालवी । सुजनसें जनसेवन चालवी	१
मृगकुळें सगळें भय टाकुनी । विहरती जिकडे तिकडे वनीं	
खगतती फिरती प्रणयान्विता । स्थिरमती रमती मग सर्वतां	२
बकुल चंपक किंशुक मालती । कुटज गंधवती मधुमालती	
सकलही कुसुमानत वल्लरी । न लवली लतली कुठली तरी	३
जलतुषार अपार सुखाकर । सकलही हरिती श्रम सत्स्वर	
परिमलासह ते भरिती अहा । उपवनें पवनेरितं ते पहा	४
उपवनीं रमते नवसुंदरी । स्मरमहीरुह—कोमलमंजिरी	
युवति—रत्नशिरोमणि मानिनी । गजगती जगती—तल—शोभिनी	५
प्रकटली जगतीं शिवसुंदरी । विहरते अथवा रति भूवरी	

अकमला कमला जणु दूसरी । नलसती लसती अथवा खरी	६
मधुरशी सुमनें बहु वैचिते । करुनि हार गळां मग घालिते	७
सुखदसा सहकार विलोकि ते । सुनयना नयनां वारि फेकिते	८
परम रम्य तिला दिसली लता । तरुवरास रसें कवटाळितां	९
मदनताप गमे बहु दुःसह । परम ते रमते पतिच्यासह	१०
अभिनवप्रणय स्वपतीवरी । सतत ती धरि कोमल वल्लरी	११
विरहकातर ती सुदृढ प्रिया । धरतसे रत सेवनि निर्भयां	१२
ब्रुनिया लतिकातरुदंपती । बहुत विस्मित होय मनीं सती	१३
वचन सप्रणया वदते तिशीं । सविलास विलासवती कशी	१४
“ सुतनु हा तव भाव पतीवरी । जगतिं अश्रुतपूर्व खराखेरी	१५
ब्रुनि विस्मित तो मम मानस । पसरलें सरले ! जगिं सद्यग	१६
तव पति प्रणयी तुजसारिखा । कपटभाव तयां नच ठावुका	१७
सकल वृक्षगणीं बहु उत्तम । न जगती जगतीं नरसत्तम	१८
परम भाग्यवती जगतीवरी । खचित तूं अससी प्रियवल्लरी	१९
नच कुणी रमणी सुखिनी अशी । रुचिरसेचि रसें सुख सेविसी	२०
दिसतसे सुखि वृक्षसमूह हा । नय-परायण निष्कपटी महा	२१
धरि सुनिर्मल भाव परस्परिं । सकल हा कलहां न कधीं करी	२२
पुरुषजाति सखे कलहप्रिया । बलवती लव तीस नसे दया	२३
सुखपरा अबलाजन निष्टुरा ! वसुरता सुरतासव तत्परा	२४
त्यजुनिया कुमती सकला नयां । करिति संतत-निर्भय दुष्क्रिया	२५
युवतिवंचन-पीडन तें तसें । सतत यांत तया सुख होतसे	२६
परम चंचल तन्मन तें असें । विमलभाव न माहित त्या असे	२७
सुखकरा गमते परकामिनी । स्वरमणी रमणीय जरी गुर्णा	२८
अनुदिनीं असुखें बहु भोगितें । सकलही विनता परि सोशिते	२९
प्रियतमां सुमती सुखती खरी । तिज गती जगतीं नच दूसरी	३०

- खचित मे अबला हतभागिनी । अबदशा—वश त्या दिनयामिनी
तुजवरी पति भाव सदा धरो । विहर तूं हर तूज सुखी करो १९
- पतिपदीं रति मी धरिते जरी । तरि न तो प्रणया मम आदरी
सतत ही बहु विव्हल मन्मती । वदव तूं दवतुल्य दशा न ती ” २०
- अत्रिरता जलवृष्टि करी भली । रचितसे नवहार उरस्थलीं
वदुनिया मग राहतसे स्थिरा । सकरुणा करुणामय ही गिरा २१
- अनृपमा वदनच्छवि लोपली । अरुणनेत्र दिसे जणु कोपली
उठुनि भिन्न विचार निजान्तरीं । खवळली वळली मग सुंदरी २२
- उपवनीं रमुनी नर चालला । तिजकडे मग सत्वर पातला
प्रियतमां बघतां गुणसुंदरी । सुवसना वसनांचल सांवरी २३
- वदत तो सखितें वच यापरी । “ विमनसा दिससी सखि कां तरी
मलिन कां दिसता मुखचंद्रमा । सुवदनें वद ने दुरि या तमां २४
- सुनयनांमधुनी जल जें गळे । पुसुनि सत्वर तें वसनांचलें
वदतसे मग सन्नय निष्टुरा । पर सती रसती विनयें गिरा २५
- “ निजसुखां सुख मी न गणी स्वतां । परवती अबला विपदा हता
खर चिते रचिते परिभाविनी । अहह ! ते दहते परि भाविनी २६
- वदत अप्रिय, ना मितभाषिणी । परम जी अभिमान धरी मनीं
युवति ती कुटिला जर्गि सर्वथा । कुलवती लवती पतिदेवता २७
- पतिपदप्रणता प्रियभाषिणी । प्रणयभाववती गुणशालिनी
हित कथी व्यसनीं दिनयामिनी । न असती असती हितवादिनी २८
- शठमती अनियंत्रित जे कुत्री । नच रुचें अनुशासन त्या कधीं
गमतसे हितही गरलापरी । नरमणी रमणी—वच अन्तरीं २९
- जडमती अबलाजन मूढ हा । समजती खल यापरि ते पहा
सुजन आदारि काभिनिची भली । तशि शुची शिशुची वचनावली ३०
- कटु गिरा स्वसुहृज्जन बोलती । हितकरा खरि ती परि शेवटीं

अतगणी तिजला न सुधी खरा । मधुर साधुरसा विरळा गिरा	३१
वचन जें वदतें नरसत्तम । नच खरोखर तें हृदयंगम	
अतदशा परि जी तव भाविनी । सजविते जत्रिं ते मज बोधनीं	३२
मन नियोजि असत्पथिं सर्वदा । उपजती हृदयान्तरिं समदा	
बुधहि यत्प्रभवे अधिं रंगतो । अहितसा हित सांडि कुसंग तो	३३
सुखकरा विज्ञती सुखदीपिका । सकल लुप्त करी शिव-चंद्रिका	
शिवयंशोद्भूति जो दुन भंगतो । अहितसा हित सांडि कुसंग तो	३४
अपहरी सकला धनसंपदा । प्रसवतो विविधां जागि आपदा	
व्यसन ओढि कुसंग बुधावरी । जन वरी नवरी कुदशा खरी	३५
वदुनियां 'खल हे मधुरा गिरा । फसविती कपटें सरलां नरां	
व्यसनिं गोंत्रुनि त्यांस परोपरी । खल पती ! लपती मग हे दुरी	३६
स्वजनही पडतां व्यसनान्तरिं । अधम ते हंसती अहितापरी	
हरुनिया सकला धनसंपदा । विहरती हरती मग तत्पदां	३७
वधुनियां कपटें अबलां जनां । पिशुन ते हरिती सुभगांगना	
न कारि शासन त्या अधमाधमां । वसुमती सुमती सतनु क्षमा	३८
करुनि दंश परा अपरा वधी । सविष तद्रसना कुटिला कुधी	
गमतसे मज निर्मि महाद्भुता । प्रभु जर्गी भुजगी परमार्थता	३९
कठिणसे वदती वच तें खरें । गरल त्याहुनि वाटतसें बरें	
असुख दुःसह दे विष एकदा । पर चिते रचि तें वच सर्वदा	४०
सुरवरां असुरां भय दे अति । विवशदास करी जरी त्याप्रती	
तारि हरून असू, मरणावरी । न नर कां नरकांत सुरा भरी	४१
त्वारित दग्ध करी तनुवल्लरी । अयश-धूम दिगंतरिं ती भरी	
न मदिरा खदिराग्निशिखाच ते । कुलवना लव नाथ न सोडिते	४२
कारितसे विधता नव सुंदरी । शिशुजनां बुडती असुखान्तरिं	
नच मधू स्ववधूजन दैन्य हो । नियम हा यम हानि करील हो	४३

विनति ही विनता करिते पदीं । प्रियकरा मदिरा न शिवा कधीं वचन मान्य करा मम हें असें । अशिव तें शिवतें मग हो कसे ?	४४
वळवितें हृदयाप्रति सत्पथीं । निरसती कुपथी सकळा रति वसुमती—ताळें सज्जनसंगती । सम हिता महिता तारि कोण ती	४५
सुपथ दाखविते व्यसनान्तरां । पसरितें सुयशां जगतीभरी वितरिते समता हृदयां खरी । सुजनता जनताप सदा हरी	४६
हरितसे मरणास सुधा खरी । सुजनवाक् जननां मरणां हरी अनुपमा मज ती गमते खरी । नव सुधा वसुधा--प्रभवा खरी	४७
मलिनता हरुनी हृदयस्थिता । शुचितमा कथुनी विविधा कथा निरसुनी कमळा प्रभतां मदां । कविनयां विनयां शिकवी सदा	४८
ह्यणुनियां चरणीं करि ते नति । अनुचिता अपणां खलसंगती वळवुनी अपुलें मन सत्पथीं । मृदुरवा दुरवा तारि दुर्मती	४९
परम ही प्रबला स्मरलालसा । निजबळें हरितें जनमानसां गमतसे मजला रजनीचरी । कविबुधां विबुधां वश ही करी	५०
विषसमा समजा परकामिनी । विनति ही अपणां दिनयामिनी परसती नच दीपशिखा खरी । खल कढेल कढें शलभापरी	५१
विधिसुतेस छलें उपभोगिलें । ऋषिवरें कुपितें गम शापिलें परम लज्जित होउनिया मनीं । हरिहि वारि—हिवांत लंपे वनीं	५२
जनकजा हारिणी कपटें खलें । अनुचिता करुनी करणी बळें ह्यणुनि दाशरथि—प्रभु संगरीं । असुरपां सुरपालक संहरी	५३
द्रुपदजा छळिली समदें खळें । ह्यणुनि पांडव—मानस कोपलें धरुनिया रहसी विजयाप्रजे । कुमतिला मथिला पत्रनात्मजे	५४
त्यजुनियां विनयां अभिलाषितां । गुरुसती रुसती गृहदेवता मलिनता वरि ओषधि—बांधवां । हिमकरां मकरालय--संभवां	५५
परकुल क्षय ही करिते कदा । पारि हरी नरजीवितसंपदा	

परसती अणितां सदानाप्रती । विचकवीच कवीसही दांत ती	१६
गुणवती निज मातुल--कन्यका । अवचितां हरिणी तारि, आयका	
भागिनिशी करुनी आशि दुष्कृति । न नर कां नरकां वरि दुर्मति	१७
खचित ती वसुधा--तलिं इंदिरा । प्रकटली भरली स्वयशें धरा	
ब्रह्मनि लज्जित तीस महासति । वदुं सरी दुसरी तारि कोणती	१८
अचलही पडतां स्वशिरीं जरी । खुपशिली हृदयीं निशिता सुरी	
पतिपरायण शुद्धिमती सती । नरक--दार कदा न वरी कृती	१९
जरि सदा व्यसनें छळितीं तयां । न ढळती तिळही दृढ निश्चया	
काठिण तें बनतें नगसें जरी । सुमनसां मन साच हरी तरी	२०
तनयसें अपणां प्रियमातुलें । धरुनिया ममता प्रतिपाळिलें	
कृति सदा करि जो करुणाकरा । जनकसा न कसा अपणां खरा	२१
गुणवती हरुनी दुहिता प्रिया । रिपुसमान तयां छळिलें प्रिया	
अनुपमा प्रिय तत्कृति सर्व कां । विसरला सरला उपकारिका	२२
करि अपाकृति जो उपकारकां । नर खरोखर तो अहिसारखा	
सुकृत जो स्मरतो नच अन्तरीं । असुर तो सुर तो असला तरी	२३
सपतिका तिजला तारि सोडुनी । प्रियतमा मिळवा यश या जनीं	
सकलही दवडा दुरि दुर्जनां । अशिव तें शिवतें नच सज्जनां	२४
वच हितावह हें वदतें प्रिया । किमपिही न तुह्मां दुखवावया	
जडमती जगतीं बहु मी खरी । समजतें मज तें वदलें तरी ”	२५
वच न तें सतिचें रुचलें खलां । निजमनीं तारिही नच कोपला	
मग तिला वदला खल, “ ही भली । सुवचना वचनामृत वर्षली	२६
वचन जें वदसी मज लाउनी । बहु हितावह तें गुणशालिनी	
हृदय दुष्पथि हें रमतें तरी । समजतें मज तें जरि सुंदरी	२७
परम ही प्रवला स्मरलालसा । वश करी खरि ही जनमानसां	
ब्रह्मनिया प्रमदा बहु सन्मती । वसरले सरले मग मी किती	२८

नियमुनी मन हैं तारि सुंदरी । कुपथसेवन मी न कदां करी
खचित हैं हृदयीं समजोनि घे । सुनयने ! नयने तारि पूस गे " ६९
दिंडी.

नाथवचने पाउनी समाधान
चालली ती मंदिरा गुणनिधान
असे सुमतीचा निर्मल स्वभाव
विदित तीते नच कदा द्वैतभाव

७०

— — — श्रीपाद नारायण मुजूमदार बी. ए.

आर्यभूदेवीमहिमा.

प्रथमोद्गार.

सांप्रत भारतवासी जन ज्या आर्यभूमातेचा ' वंदेमातरं ' या श्रुति-
मधुर उच्चाराने सर्वत्र जयजयकार करितात; तिचे गुणानुवादाने पवित्र
होण्यासाठीं हे एक वेगळ्या दिशेचे अनुकरण केले आहे.

श्लोक.

आर्ये ! देवी ! सुभगयुवती ! हे ! पुराणी ! पुरंध्री !
माते ! हे त्वत्तनय नमिती सर्वभावे त्वदंध्री;
स्वातंत्र्यश्रीतिलक तुझिया भूषवी भव्य भाला;
अंबे ! पादीं प्रणति करितों सन्मती देइं बाळां.

१

साक्या.

' भरतखंड आमुचा स्वदेश ' प्रेमें असें वदावे;
या भाग्यानें भाल कुणाचे अलंकारिलें देवे ?
भरतभूमिला मातृस्थानीं मानण्यास अधिकार—
घाया हरि शिरि धरी कुणाच्या अभिषेकाची धार ?
आस्वादुनिया बहु प्रमोदे सुधाधवल तत्तन्या,

२

३

हृगून जननी ! तीस, कुणाच्या रसना झाल्या धन्या ?	४
भाग्यवंत आह्मीच हणतसों ' भरतखंड निजदेश; '	
आमुच्याच भूषवी ललाटा या भाग्ये परमेश !	५
मातृस्थानीं भरतभूमिला समजण्यास अधिकार--	
आह्मांसचि दिधला जगदीशें करुनि थोर उपकार !	६
आमुच्याच जिव्हाही धाल्या प्राशूनि तिचें स्तन्य !	
एवंच श्रीरामकृपेनें आह्मीच जर्गी धन्य ! !	७
स्वदेशवांधव सर्वहि आह्मी मुलें, आमुची माता--	
भरतभूच ती, तीच पाळिती, थोर तिचेची ममता.	८
पूर्वज, आह्मी, वंशज, सारे तिच्याच मधुर स्तन्ये--	
थोर जहाले, झालों, होतिल, तेणें तसे न अन्ये.	९
परमेशें तें दुग्ध तिचेच्या अंगीं आह्मांकरितां--	
निर्मियलें; या ईशदयेचें माप न येई करितां.	१०
इतरांची त्या दुग्धावरती नसे किमापिही सत्ता;	
आह्मांतें ते मात्र मिळाली आहे निसर्गदत्ता.	११
तीस कोटि हीं तीस अपत्ये त्यांहीं पुत्रवती ती,--	
लालनपालन करुनि, आह्मां दावी सुखप्रतीती.	१२
क्रीडार्थ मुलें दुज्या स्त्रियांचीं येती आह्मासंगें;	
त्यांशीं आह्मी सर्वहि रमतों निष्कपट अंतरंगें.	१३
त्या परकीयां हटें आमुच्या जरिहि करुनि मनधरणी,	
क्षणभर ती ओसंगीं बसवी द्रवुनी अंतःकरणीं;--	१४
तारि तें केवळ औदार्य--नव्हे वात्सल्य तिचें ऐसें,	
सुतवात्सल्ये जननीलागीं प्रेम न उपजे कैसें ?	१५
अमुच्या मातेवरती नाहीं सत्ता ही दुजियार्ची;	
आह्मी असतां पुत्र तिचेचे ती न आणिकां याची.	१६

निगमनुता जी होय पुराणी—अनुभववृद्धां—तीच;

पुरध्रीहि ती वेदवाणिता सौंदर्ये युवतीच.

१७

निसर्गदेवी प्रसन्न होउनि तिस जे दे ऐश्वर्य;—

ते रक्षाया सिद्ध सदोदित दिक्पाळ अमितवीर्य;

१८

सुंदोपसुंद इत्यादिक जे दानध तिहीं तियेला--

त्रास न घावा ह्यणुनि सतत ते रक्षिति अष्टदिशांला.

१९

भूप प्राचीन चीनचा जो बाधुनिया तट तेणें,--

बळकट केला स्वदेश, मनि हा गर्व वृथा न वहारणें;

२०

स्वयें उत्तरेकडे जियेला रम्या निसर्गदेवी--

अजस्र दुर्भेद्य तट करुनिया हिमालयाचा ठेवी.

२१

प्राक्प्रतीच्यवाचींस रक्षितो विस्तीर्ण समुद्र जिला;

आर्यभूमिरक्षणार्थ खंदक जणूं विधीनें सृजिला.

२२

स्थलजलाधिदेवता जियेला रक्षिति अशा क्रमानें;

निसर्गरम्या भारतमाता ती नमिली सन्मानें.

२३

वात्सल्याची पुतळी आहे साची भारतभू ही;

मूर्तिमती कीं प्रेमळताही असे अन्यथा नाही.

२४

तींस कोटि या तनयांवरती असे तियेची ममता;

समता सर्वाविषयीं ठेवी, तिळहि न मनीं विषमता.

२५

धर्मपंथ हे वेगवेगळे असतां, अमुकचि मार्गें--

जाच, सोडुनी स्वमार्ग, ऐसें कोणास ती न सांगे.

२६

सगुणमूर्तिला पूजोनि कुणी आळवोत विष्णूला;

भजोत कोणी एकनिष्ठता धरोनि मनि बुद्धाला;

२७

निजोपासना करुनी कोणी ईशा ह्यणोत अह्मा !

किंवा अन्य स्ववोत कोणी भावें ख्रिस्तगुरूला;

२८

धर्मस्थापक नानक ह्यणुनी ध्यावोत कुणी त्याला;

याविषयीं ती उदारचरिता न धरीच आग्रहाळा.	२९
सुवर्ण एकचि, परंतु त्याचे अलंकार बहुवस ते;	
तत्त्व पाहतां सर्वांमाजी एकचि सुवर्ण असतें.	३०
सरिता नाना, उद्गम दिसती नाना स्थळीं तयांचे;	
पयीं निपजती, पयींच मिळती, एकचि तत्त्व पयाचें.	३१
एका परमेश्वरेंचि सृजिले तसे धर्म हे नाना;	
निजधर्माचारांहीं लाधे अंतीं तोचि जनांना.	३२
असती हिंदू जसे तिला प्रिय, तैसेचि मुसलमान,	
बौद्ध, ख्रिस्ती नानकपंथी, सगळेहि समसमान.	३३
‘ जय वंदेमातरं ’ असा हा मधुरस्वर श्रुतीतें--	
तिच्या तोषवी, तदा नादरे तिचा प्रेमभर तीतें.	३४
जिच्या प्रसादें लाधे आह्वां ही प्रेममर्या आई;	
कैसें व्हावें चिच्छक्तीचें त्या आह्मी उतराई ?	३५
व्हाया प्रभुगुरुकृपा नमन ही युक्ति एक बुधमान्या;	
ह्यणुनी नमिली प्रेमपुरःसर चिच्छक्ति असामान्या.	३६
तदनंतर वंदितो प्रमोदें आर्यभूमिजननीशी;	.
निजात्मजां जी देते भजतां सौख्यकीर्तिधनराशां.	३७
असो हिंदमातेचा अमुच्या सदैव जयजयकार;	
सर्वहि भारतवासिजनांचा तच्चरणि नमस्कार.	३८

श्लोक.

रम्ये ! होशी अवनितालि या तूं स्वभावे सुरम्या;	
मर्यादांहीं विभुक्त सदा रक्षिते ! तूं असाम्या;	
सर्वद्रव्ये ! तुज वसुमती नाम हें योग्य होय;	
अंगीकारीं अयि ! सुफालिते ! वंदना अस्मदीय.	३९

प्रथमोद्गार समाप्त.

चंद्रकांत.

शैतकन्याचे उद्गार.*

श्लोक.

प्रयत्नानें होतो ह्मणति नर नारायणसम,
परी घेताती ते न परिगणनीं दैव विषम;
चढाया दुःखाचे धडपडतसों दुर्गम कडे,
तळीं लोटी, देई-फिरफिरुनि दुर्दैव हिसडे !

हिरा शाणोल्लेखें अधिकचि झळाळी प्रकटतो,
परी होतो रक्षा भिडुनि लसदग्नीनिकट तो.
ज्वलज्वालांगारा परिमितच लोखंड सहतें,
तदाधिक्यें जातें दृढहि विघरोनी अहह ! तें.

अहा ! कैचे आले चहुकडुनि हे योग जुळुनी,
विपज्ज्वाळासर्वें बहु विव्हळतो होरपळुनी;
बळावे हा ग्रंथिज्वर, अधम हे टोळ टपती,
विटंबूनी वंची विविधपरिनें मेघनृपती !

श्रमूनी अंगानें, खपत्रुनिहि हे दीन वृषभ,
ब्रियें रोपें केलीं, जमिन कशिली, यात्रुनि शुभ;
पुढें ऐत्यावेळीं जरि धरिल पर्जन्य नरडें
तरी दुःखोद्वेगें कृषिक दुबळा कोण न रडे ?

अवृष्टीनें सस्यें मृदु उभिंच तापें फिकटतीं,
दिसे सृष्टिश्रीची रखरखित मुद्रा विकट ती !
कशी सार्धीं भोळीं कृषिकरकुळें हीं फटवलीं ?
कशी येई आह्लांवर अशुभ संक्रान्त टवळी ?

* आर्द्रा नक्षत्रापासूनच अवघर्षण पाहून भाविदुष्काळाचें चित्र ज्याच्या डोळ्यां-
पुढे आहे अशा शैतकन्याचे हे उद्गार आहेत.

पहा, वर्षामध्यस्थित ठळक हा श्रावण कसा
निरभ्रत्वे लावी विवश कृषिकां दुर्घर कसा ?
मधूनी आशेतें वळति चळवाया घन घन,
परी अस्मद्वैर्यासह वितळती ते शपकन !

६

मघांचें ना वर्षे टिपुसभरही गर्भवाणि तें,
वृथा ज्योतिर्ज्ञांची सकळ ठरलीं हाय ! गणितें.
महीभंग क्षेत्रीं वघुनि सहसा चिंत तडके,
त्वरे अन्तर्वन्ही बळवळिस खायास धडके !

७

घुठें त्या पूर्वांनीं तुरळक कुठें वर्षुनि जलें,
मृतांना स्नेहानें तिळजळ भलें काय दिधलें !
न हत्तींनीं केलें प्रकृतिसलिलप्रेम उघडें,
निसर्गाला ऐशी उलट गति कां सांप्रत घडे ?

८

न वर्षन्मेघांनीं सुखद घडले दुर्दिन कधी,
परी चिंताव्याधी घडवितिल ते शाश्वदवधी !
पयोधारासारें न शरशतदीर्णा वसुमती,
परी दुर्दैवास्त्रें विहत अमुची मात्र सुमती !

९

प्रचंडांशू तापें प्रखर, गमतो ग्रीष्म दिवसा,
अह्नां सस्यासंगें करपवुनि दे कांप हिंवासा !
निशीं या नेत्रांना भ्रमवुनि सुधांशू धवळवी !
स्फुटज्योत्स्ना शीता मन तिमिरतापें कवळवी !

१०

पयःपूर्णा, भंगप्रचुर, मृदुपंका, सुचपळा,
नदद्रीतासक्ता, तटतरुद्धतासंश्रितजळा,
अशा कोठें गेल्या मधुपारिमळा सुंदर नद्या ?
जलस्रोतःस्थानीं उपलक्षण हो ! दर्शन न द्या.

११

सरीं ज्या सांचावें विमळजळ वर्षांत अमित,
रजोरार्गे पर्वें सुरुचिर खुळावें कुसुमित,
मरंदीं सद्रंवीं अलितति असो ज्यांत रतती,
तिथें सद्यःपंकीं लुडबुड करी दर्दुरतती !

१२

मुळांनो ! पूर्वींच्या रुचिकर शिदोन्यांस विसरा;
फळें पुष्पें गेलीं, सुक़ुनि पडला पर्ण कचरा !
कशाच्या ओवाव्या सुबकमृदुमाळा शिशुगणें ?
लताकुंजीं आतां कुठुनि रुसणें आणि फुगणें ?

१३

गुरांना चाराया मुळेंच नलगे आज कुरणीं !
रिकाच्या या डेच्या, ठणठणति सारीं विरजणीं !
कुठें भाजीपाला, गहु, हरभरा, तूर, हुळगा ?
वटारोनी डोळे उदकपति देई जरि दगा.

१४

तृणें पोषी जी भू ठणठणित ती कातळ जसा !
अशी वाटे नाहीं अधममतिही शुष्क निरसा !
वखाली पोटाच्या पडुनि फिरती तीवर भुकीं
प्रभो ! छाती फाटे निरखुनि गुरें दुर्बळ मुकीं.

१५

गुरांनो ! बाबांनो ! कठिण तुमची भाविकुदशा,
परी आह्मांहूनी शतपट सुखी भासत असां !
भविष्याचा तूह्मां प्रभुवरकूपेनें समज न,
स्वबुद्धीनें आह्मीं तळमळतसों पामरजन !

१६

कृषी श्रेष्ठा ऐशा स्थळ सदभिमाना न गवसे,
सदा दुष्काळाचा कृषिकजनचित्तीं नग वसे !
स्वबंधूंचा टेंका डळमळित, नाहीं भरवसा,
हणोनी दुर्दैवी कमकुवत हा वर्ग शवसा.

१७

क्षुधाग्नी दाहें ने प्रवळ जठराश्यांस विलया,
 यमाचीही मुद्रा कठिण न तदा त्रासविल या.
 असे देवा ! लास प्रखर सहण्या कोण शकले ?
 बरीं वज्राघाते सपदि उडलीं देहशकले ! १८
 ह्यणे ' दंडस्वार्थे न करिं धरिं मी ' भूतळपती,
 वृथा ही तत्प्रौढी, जरि गुण न कृत्ये तळपती.
 जरी थापाथापी करुनि शमतीं क्षुब्ध जठरें,
 तरी अस्मद्राष्ट्रप्रतिम सुखभाक् अन्य न ठरे ! १९
 नसे दाणा गेहीं, बहुत वसतें गोत पदरीं;
 भरूं कांटे किंवा उपलकण दुष्पूर उदरीं ?
 कसा पाही ईश क्षतनतजनांच्या कवतुका ?
 धरी एकाएकीं पविसदृश काठिण्य विभु कां ? २०

————— बाळकृष्ण अनंत भिडे बी. ए.

ऋतुसौंदर्य.

शरदतु.

श्लोक.

साजे जी स्फुटरम्यपद्मवदनें, काशांबरे नेसुनी;
 पायीं मंजुल नूपुरेहि जिचिया उन्मत्तहंसध्वनी;
 साळीचीं पिकलीं वनें विपुल ही काया जिची साजिरी;
 आली कीं सजुनी शरत्तरुणि ही लीलावती सुंदरी ! १
 कासारादिक ते प्रफुल्ल कुमुदीं; हंसीं नदीजीवन;
 पुण्यांनीं लवल्याहि सातविणिच्या वृक्षावलीनें वन;
 काशांच्या कुसुमांमुळें वसुमती; चंद्रांशुनीं शर्वरी;
 जाईनीं वध जाहलीं उपवनें; सर्वत्र हीं पांढरीं. २

- तीरीं ज्या बकहंसपंक्ति बसल्या त्या शुभ्र हारावली;
 तैशी चंचल रम्य मीनचि जिळा कांची बहू शोभली;
 मोठें तीर जिचा नितंत्र विलसे; त्या या नद्या सागरीं--
 जाती सांप्रत जेंवि मत्ततरुणी चाले हळू त्यापरी. ३
- कांहीं शृंखमृणालरौप्यनिभ जे त्यागोनि सारें जल,
 झाले पांडुरवर्ण, रिक्त, हलके, वेगानिलें चंचल;
 ऐशा त्या शतशा अपार जलदीं आकाश हें सांप्रत--
 ज्याच्या मस्तकिं चामरें तळपती त्या भूपसें शोभत. ४
- भिन्नकज्जलराशिचे पारि कांतिनें नभ सुंदर;
 तेंवि सुंदर--पद्ममंडित वप्रभूमि मनोहर;
 तांबडी नटतां गळोनि दुपारिचीं कुसुमे मही;
 कोणत्या तरुणास उत्सुक अंतरीं करिती न हीं ? ५
- शेंड्याच्या डाहळ्या त्या अतिलघुपवनें व्यग्र झाल्या डुलोनी;
 ज्याचीं तीं पल्लवाग्रे लवति मृदुलशीं पुष्पभारें फुलोनी;
 पीतां उन्मत्त भृंग प्रबल मधु गळे सर्वदा जेथ पाहे;
 कोणाचें कांचनें त्या हृदय वद सखे ! भेदिल्यावीण राहे ? ६
- जी तारागणमौक्तिकादिमणिचीं सद्भूषणें लेवुनी,
 शोभे आस्यशशी विमुक्तचि जिचा मेघावरोधांतुनी;
 तोषे निर्मल चंद्रिकावसन तें नेसोनि ही शर्वरी,
 वाढे सोज्ज्वल; ते जशी प्रतिदिनीं तारुण्य बाला वरी. ७
- पंक्ती भेदियल्या जिथें लहरिच्या कारंडवांनीं मुखें;
 दाटीनें कलहंस सारस तटीं क्रीडा करिती सुखें;
 झाल्या पद्म--रजींचि ताम्र; करिती यत्तीरिं हंस ध्वनी;
 ऐशा सांप्रत या नद्या जडविती प्रीती जनांच्या मनीं. ८

जोःवर्षे अति थंडशा जलकणा, जोः रंजवी लोचना,
ज्याचै ते कर मोहिततात हृदया, आल्हाद दे जो मना,
तो इंदू रमणींचिया तनुलता संतापवीतो झर्णो;
ज्या कां व्यग्र पतीवियोगगरलव्यासाग्रबाणवर्णी.

९

साळीच्या फलभारनम्र असल्या पंक्तींस जो कांपवी;
पुष्पांनीं लवलेलिया तरुवरा अत्यंत जो नाचवी;
वेगें पुष्पितपद्ममंडित जलीं जो डोलवी पद्मिनी;
तो हा शीत सुगंध वात तरुणा चांचल्य देतो मनीं.

१०

जे कां साजति फुल्लु निर्मल अशा राजीवनीलोत्पलें;
पक्तीनें लहरी जिथें उसळती मंद प्रभातानिलें;
जोडीनें फिरतां मराळगण ते जे शोभले भोंवतीं;
उत्कंठा सहसा मनीं जडविति कासार ते संप्रती.

११

पहा न तळपे तशी गगनकेतु विद्युल्लुता;
तशा न उडती कधीं गगनिं त्या बळाका अतां;
सुरेंद्रधनु लोपलें सहज तेंवि मेघोदरीं;
न ऊर्ध्ववदनें शिखी नभ विलोकित्ती सुंदरी !

१२

नृत्योत्साह विरोन खिन्न बसल्या मोरा त्यजोनी पहा,
क्रीडे मंजुल गायनांत गढल्या हंसावरी काम हा.
टाकोनी नव नीपशालकुटजां, तेंवी कदंबार्जुनां,
पुष्पश्री खुलवोनि सातविणिच्या आतां विराजे वना.

१३

निर्गुंडीच्या फुलांच्या मधुर परिमलें जे सदा लोभवीतीं;
वैसोनी स्वस्थ पक्षी मधुरव करितां, ते जिथें भोंवतातीं;
बाह्यांगी पद्मनेत्रा चपळ मृगवधू बैसती स्वस्थ जेथें;
अत्युत्कंठा नराच्या मनिं जडविति ते सर्व धाराम कांते !

१४

वेगानें कांपवोनी घडिघडि कुमुदां पद्मकल्हार ह्याला,
जातां, आळिगुनी जो, परम मधुरसा शीत भारी जहाला;
जो पानांच्या कडेला पतितं दहिवरा सर्वदा कांपवीतो;
तो हा वायु प्रभातीं हळुहळु फिरुनी फार औत्सुक्य देतो.

१५

साळीचीं रम्य शेतें अतिशय पिकुनी, जेथ आच्छादिलेळीं;
तैशीं तीं स्वस्थचित्तें विपुल विलसती गोकुळें वैसलेळीं;
हंसांचे, सारसांचे प्रतिरव भरुनीं नांदलीं जीं तयांहों;
शेतें सीमांतरींचीं प्रमुदित करितीं तीं जनांतें सदा हों.

१६

हंसांनीं अतिमंद सुंदर अशी नारीजनांची गती,—
तेंवी तन्मुखचंद्रकांति हरिठी फुल्लोत्पलांनींही ती;
लीलामत्तकलाविलोकन तसें विस्तीर्ण नीलोत्पलें,—
तैशा सुंदर सूक्ष्मशा लहरिंनीं भूविश्रमा जिंकिलें.

१७

पुष्पांनीं लवळीं जिचीं किसलयें, वाघाटिची ती लता—
रत्नालंकृत बाहुची हिणविते कांति स्त्रियेच्या अतां;
स्वच्छेंदूपारि शुभ्र सुस्मित अशी दंतप्रभा साजिरी,—
तीतें मालतिपुष्प कुंदकलिका हीं निंदिती सुंदरी !

१८

काळ्याभोर विशाल दाट रुळल्या वक्राग्र केशांतरीं—
संतोषें नवमालतीकुसुम तें त्या घालिती सुंदरी;
मोठें श्रेष्ठ सुवर्णकुंडल डुले ज्या रम्य कर्णावरी—
तेथें ठेविति त्या प्रफुल्लित अशीं इंदीवरें साजिरीं.

१९

मौक्तिकावलि तेंवि चंदन लेवुनी कुचमंडला,—
तेंवि सुंदर मेखलाहि विशालशा काटिमंडला,—
मंजुलध्वनि नूपुरीं पदपंकजास तसें प्रिये !—
तुष्टमानस सुंदरी शरदांत भूषविती स्वयें.

२०

दाटलीं कुमुदें विकासुनि, राजहंस विराजले,
पाचुच्या रमणीयकांतिपरी जिथें जळ भासलें;
त्या जलाशय-कांतिळा धरुनी नभोंऽगण साजले-
जें निरभ्र तसें जिथें शशितारकागण दाढले.

२१

या कार्ळीं मंद वायू लगटुनि कुमुदां शीतल स्वच्छ वाहे;
अभ्रें निर्मूल होतां सुरुचिर गमती सर्व दिग्भाग पाहें;
जावोनी पंक सारा अवनिहि सुकळी; शीत घारी पवित्र;
तैसें आकाश साजे विमळकरशशीतारकांनीं विचित्र.

२२

जीचा कांतकरीं करांबुज, जिणें आस्यें शशी जिंकिला,
कामोदीपक जी रतिप्रिय अशा संभाषणें व्याकुळा,
त्या कोणी तरुणी सजोनि बहुधा जाती स्वयें लौकरी-
पुष्पांनीं रचिल्या सुगंधित अशा शय्यागृहाभ्यंतरीं.

२३

इच्छा फार जया विलासरतिची त्या सुंदरी गौरवे-
प्रेमें कामविनोद तो सुचविती सन्मैत्रिणींच्यासवें;
तैसा श्रोणिमध्ये विनोद करितां त्या मुख्य सांगातिणी,
या कार्ळीं तरुणस्त्रिया सुचविती आल्हाद तो तत्क्षणीं.

२४

प्रातःकार्ळीं रवीकरें फुलुनियां अत्यंत जीं शोभलीं,-
पद्मं ती वरसुंदरीवदनिच्या कांतीपरी भासलीं;
अस्तातें विधु पावतांच कुमुदें तीं म्लान झालीं जशीं,
या कार्ळीं पथिकांचिया तरुणिचीं हास्यें विरालीं तशीं.

२५

नेत्रांची श्यामकांति स्मरुनि रमणिच्या रम्य निलोत्पलांहीं,
तैसा तो स्वर्णकांचीरव अटवुनियां मत्तहंसस्वरांहीं,
कांती ती सुंदरीच्या मृदुल अधरिंची वधुजीवाग्रवासी-
पाहोनी, आठवोनी स्वसद्विस रडतीं आतचित्तें प्रवासी

२६

अर्पुनी त्रिमल्लेंदुकातिस सुंदरीसुमुखावरी,
बंधुजीवकपुष्पसुंदरता तशी मृदुलाधरी,
ठेवुनी मधुहंसगायन-माधुरी मणिनूपुरी,
ती शरत्कमला कुठें दडलीच कां जणुं सुंदरी ?

२७

प्रफुल्लकमलानना, रुचिरलोचनेदीवरा,
कसोनि विलसे कशी धवलकाशपुष्पांवरा ?
सुरम्यकुमुदप्रभा तरुणमत्तनारीपरी,
- प्रसन्न तुजला करो हृदयें ही शरत्सुंदरी.

२८

काव्य श्रीकालिदासें विरचित ऋतु--संहार रम्य प्रसिद्ध;
तट्टीका प्राकृतार्थी विबुधजनमनोरंजना श्लोकबद्ध-
विद्वद्विख्यातासिंदेकुलजनित नत श्रीनिवासें प्रमोदें,
या सर्गीं गुंफिलासे--'तृतीय--वर--शरद्वर्णन'--श्रीप्रसादें.

२९

----- श्रीनिवास नारायण शिंदे

समुद्र.

श्लोक.

समुद्रा तुझ्या दर्शनें हर्ष झाला । जसा मोर नाचे बघौनी घनाला !
तृषाक्रांत जैसा नदीतें बघोन । कवी हा तसा जाहला हीन दीन १
विशालत्व देखोनिया सागराचें । गळे गर्व हा, अंतरीं शांति नाचे
कवीकल्पने जोर आला उडाय । अजांचे पदीं जाउनीया भिडाय २
तुझी थोरवी वर्णवेना स्ववाचे । खरें वस्त्र तूं आमुच्या मेदिनीचें
तुवां सर्व नांवे तुझी सार्थ केली । तुला देखतां भ्रांति माझी उडाली ३
शिवाचें असे आठवें रूप तूंची । गुणें तूझिया वृष्टि होते जलाची
अभावे तुझ्या सर्व-लोकांत हाय ! । हणूनी निधे ! पाहिजे त्वत्सहाय. ४

तुझ्याची मुळे वांचतो जीवजंतू । हरीसी कृपेने जनांचेहि मंतू
 अहा, सर्व तीर्थे तुझी हीं अपत्ये । सुनामे तुझी तीर्थराजादि सत्ये ५
 तुवां लक्ष्मि ही निर्मिळी हेहि सत्य । तुझी कन्यका बोलती ना असत्य
 वळें मारुते घूसळोनी तुला हे । असख्यात देशाहुनी आणिली हे ६
 धना कांचनाचे गिरी आर्यभूत । तुवां आणिले रत्नराशि प्रभूत
 तुवां धान्यशाका इथे निर्मुनीयां । ब्रहू आणिल्या दूर देशाहुनी या ७
 रजत्स्वर्ण मोत्ये, प्रवालादिरत्ने । तुवां अर्पिलीं स्त्रीजनालागि यत्ने
 ह्यगोनीच रत्नाकरा ! सार्थ तूझे । प्रभो, नांव हें सूचवी चित्त माझे ८
 नद्यांचा पती तूं, जलांचा निधी तूं । मना वाटते तूंचि गा स्वर्गसेतू
 तुझे स्नानसानिध्य रोगा हरीते । असे पंडिती बोधिले, ऐकिले ते ९
 नसे कर्दमाचा तटी लेश देवा । तुझे स्नानपानीं न कोणी शिणावा
 ह्यगोनी जणों वालुका संप्रहास । मनौदार्य तूझे दिसे या जगास १०
 तुझ्या ऊपकारास सीमा न कोठे । उसाच्या रसाहूनि ही तीर्थ मोठे
 तुझे देवराया, करी रोगहानी । प्रभो श्रेष्ठ तू ऐकिले हें स्वकानीं ११
 तुझ्यापासुनी देव धन्वंतरी तो । असे जन्मला सत्य तो बोल होतो
 अनेकोपधी निर्मुनी तूंचि देवा । स्वये वैद्यकार्ये करीसी सुदैवा १२
 तुला निर्मिले आर्यभूरक्षणास, । शिवाने परी सोडिले त्वां व्रतास
 पर स्कंधदेशीं वळें वाहुनीया । इथे आणुनी सोडिले तू चराया १३
 हिमाद्रीवळी पाळितो त्या व्रताते । कथी कां तुवां सोडिले सत्य त्याते
 परांनीं तुला बांधिले वाटते त्या । तुवां आर्यभूमीत आणीयले त्या १४
 तुवां फार कल्याण केले तयांचे । कुबुद्धी परी लोक ते जाण साचे
 तुला बांधुनी ठेविले रज्जुपाशीं । । तसा भारसंदेशवाही उपाशी १५
 बलिष्ठांस वापा करीशी सहाय । अहां दुर्वळां कां करीसी अपाय
 श्रमाने भरीली तुवां आर्यभूमी । कशाला करीशी पुन्हा ही रिकामी १६
 तुझा देह सुकूतला हाय आतां । कशाला असा शीणसी व्यर्थ ताता

- तुझा काय आह्मी असा दोष केला । हणोनी तुला आमुचा रोष आला १७
 प्रभावे तुझ्या औषधीवृक्ष होती । तुझे तीर्थ नेतांही मोठी फजीती
 तुझे आमुचे सख्य तोडोनि हानी । अहो, थोर केली असे ही परांनी १८
 फिरे जेधवां धाम वासेहि त्याचे । फिरों लागती, वाक्य हे प्राकृतांचे
 तसा आर्यभूमीवरी श्रीमहेश । असे कोपला, देखुनी कां नदीश १९
 हरोनी बळें येथुनी धान्यराशी । कसा ठेविसी आर्यलोकां उपाशी
 मला पाहतां जासि कां मागमागें । जयें दोष केला गमे त्यास वागे २०
 तुझे देखिलें कृत्य सारें अतां तें । प्रतीचीकडे लाट तुझी वहाते
 तुझी लाट वाहे, तिथें सर्व धाट । भरीसी तिथें नेउनी श्री अफाट २१
 तुझ्या कन्यकेचा न हेवा अह्माला । पिता तूं तिचा, योग्य वाटेल त्याला
 भली देउनी, धन्य मानी मनांत । कलंकी परी जाहलासी जनांत २२
 असो सर्व हे भावडे बोलू माझे । असे माय तूं वा तुला सर्व दोझे
 असोनी तुला आमुची काळजी ही । कलीकाल जिंकावया भीत नाही २३
 अतां हायं रे ! वृष्टि ना योग्यकाळीं । पिक्के जाउनी होय सर्वस्व होळी
 असंख्यात रोगीं इथें वस्ति केली । सहस्रावधी माणसें स्वर्गि गेलीं २४
 तुझ्यासारखें भोगणें प्राप्त झालें । अहा कष्ट मोठे कपाट्यासि आले
 प्रमादें तुझ्या जाहली आर्यहानी । तुझ्या लंघनीं दोष आतां न मानी २५
 कृपा तूं करोनी पुन्हा आर्यलोकां । करा देउनी पोंचवी उच्च टोका
 असें प्रार्थितों हा कवी मीनदीन । प्रभो दाखवी आर्यभूला सुदीन २६

अहा वरुणदेव तूं तव उपासना सोडिली

हणोनि अमुची अशी अदय खोड कां मोडिली

क्षमस्व परमेश्वरा सकल दोष पोटीं धरीं

अजाण निजबालकां स्थितितुनी अशा उद्धरीं

२७

“ मायाजाळ ”

पद. चाल (नृपममता रामावरती० यासारखी)

निर्मिळी प्रभूनें माया । जी जर्गी सकल भरली या ॥ प्रियसखे० ॥

वेदाची थकली वाणी । ठेविते कर श्रुति श्रवणीं

जी अगम्य गुरुत्रांचूनी । दावितो तुला ती नयनीं

चाल प्रियसखे, सुगुणकेतके, चित्तहारिके, पहा ही माया ॥ जी जर्गी० ॥ १

हा वसंत येथें फुलला । गुंजारव करण्या आला ॥ भ्रमर हा ॥

अति सुंदर पुष्पीं रमला । तेथुनही बघ तो उठला ॥ भ्र० ॥

आवडे नित्य नव त्याला । पुष्पचि कीं वाटे मजला

चाल भ्रमर हा, शोषितो पहा, कमलिनी अहा ! हीच गे माया ॥ जी० ॥ २

हा करी मीपणें डोले । स्वस्त्रीशीं हितगुज बोलें ॥ वाटतें ॥

वाटतें शिरीं जें धरिलें । पत्र तें छत्र परि झालें

पाहुनी नवल कां झालें । मंद स्मित वदनीं केलें

चाल तें शिरीं, पत्र जें धरी, ताप कां हरी ? हीच गे माया ॥ जी जर्गी० ॥ ३

ही धेनु पहा ह्या स्थानीं । संचरे वत्स घेऊनी ॥ कामिनी ॥

हे पक्षि परस्पर वदनीं । घालिती वदन प्रेमानां

वाटतें तुला तें बघुनी । काय गे विचारीं स्वमनीं

चाल कामिनी कीं, गजगामिनी, मधुर भाषणीं हीच गे माया ॥ जी जर्गी० ॥ ४

चालशी मंद गति कां गे । सोडिशी धीर कां सांगे ॥ जिवलगे ॥

कां झालिस विगलित अगें । ये ऐशी माझ्यासगें

ही पहा येथ बसली गे । माया जी जगभर वागे

चाल जिवलगे, भांति सोडिं गे, मनीं उमज गे, हीच ही माया ॥ जी जर्गी० ॥ ५

हा पहा अज्ञजन दिसला ? । अति शेकें व्यकुळ झाला ॥ सुंदरी ॥

सुतविरह छळी मातेला । कांतेवारि घाला पडला

अंतरे पिता पुत्राला । मायेनें गोंधळ केला
 चाल सुंदरी, जीव यापरी, नष्ट हो जरी, रडविते माया ॥ जी जर्गी० ॥ ६
 संपत्ति मिळाल्या हंसतो । झालिया नष्ट तो रडतो ॥ जीव हा ॥
 संसार गळीं आडकतो । मायेच्या जाळीं गुततो
 जीव हा मीन जणु गमतो । मायेच्या योगें फसतो
 चाल जीव हा, मूढ किति अहा, त्रास सोशि हा, सोडिना माया ॥ जी० ॥ ७
 गुरु विवेक सांगे माया । दाविली तुला या समया ॥ सुंदरी ॥
 वल्लीनें वेष्टित काया । वृक्षांची तशि ही माया
 जीवासि सकल व्यापी या । हो सोडुनि सावध माया
 चाल सुंदरी, प्रेम अंतरीं, सदोदित धरीं, भूतमात्रीं या
 जा शरण प्रभूचे पाया ॥ सुंदरी ॥ निर्मिली० ॥

गणेश हरी मोकाशी.

कवि आणि पक्षी

आर्यार्ध.

“ अरसिक तेचि जयांना काव्यामृत—सेवनीं नसे गोडी ”
 दिंडी.

कवी होता बैसला असा गात । त्यास वदले जन पुरे करा मात
 निघुने जावे येथुनी त्वरित आतां । पुरे झाली तव दिव्य वस्तु—गीता १
 अह्नी ऐहिक गोष्टिच्या विचारांत । दिव्य गोष्टी बैसलां तुह्नी गात
 विहग येथें गातसे मधुर फार । त्यांत भरलेलें असें सर्व सार २
 कवन तुमचें निःसार पुढें याच्या । व्यर्थ नादीं लागलां गात्रयाच्या
 गान सोडुनि कवी रडायास लागे । विहग गातां थांबला जाय मार्गे ३
 “ अहा विहगा तव गोड कुठें त्राणी । अतां गेली ” जन पुसति दीनवाणी

“ दिव्य गातां कवि, गावयास स्फूर्ती । मला हेई आतां न तीच मूर्ती ४
 मला त्याविण नच सुचे गावयास । दिव्य कवि तो जरि नसे आसपास
 मधुर त्याच्या कवनांत सर्व कांहीं । तया इहलोकीं जोड मुळीं नाहीं ५
 कवन सोडुनि जो कवी निघुनि गेला । दूर देशीं एकटा तो निमाला
 विहग तैसा मागुनी तया गेला । अर्तरव तो काढीत मरुनि गेला ६
 जयीं आलों मी सहज तया ठायां । सर्व गेलें वाटलें मला वाया
 दिव्य कविचा ध्वनि मात्र वुमत राही । विहग शब्दाचा थांग कुठें नाहीं ७

विद्यावनविहारी.

व्यवहारनीति.

श्लोक.

असो स्वल्प किंवा महत्कार्यभार । कराया त्वरें त्या असावें तयार
 भया टाकुनी भूवरी वांवरावें । अशा 'केसरी'च्या गुणांतें वरावें १
 नरें इंद्रियांच्या समूहां दमावें । सदा नेत्र लावोनि जागीं बसावें
 स्वकीयाहिता अप्रमादें झटावें । तुवां या बकाच्या गुणांतें वरावें २
 रणीं शूरता स्वामिसेवा करावी । उठावें त्वरें अल्पसंतुष्टि व्हावी
 बहू नीज ध्यावी अती अन्न खावें । अशा 'कुक्कुरा'च्या गुणांतें वरावें ३
 अविश्रांततेनें भरातें वहावें । तसें उष्णशीतादिकांतें सहावें
 सदा मोदवृत्तीस चित्तीं धरावें । अशा 'रासभा'च्या गुणांतें वरावें ४
 गृहीं गुप्ततेनें स्त्रियांशीं रमावें । प्रमादा त्यजावें श्रमांतें करावें
 रणीं धीट व्हावें न मित्रा ढळारें । अशा 'वायसा'च्या गुणांतें वरावें ५
 प्रभातीं उठारें रिपूशीं भिडारें । स्वकीयांसर्वे भोजना आदरावें
 सदा सुभ्रुला संकटीं वांच्चारावें । अशा 'कुक्कुटा'च्या गुणांतें वरावें ६

दंडी.

काव्यरत्नावलि.

अंक १० वा.

श्रीछत्रपतिशिवाजीमहाराजकाव्य.

सर्ग १० वा.

दुर्मतीचें दुराचरण. कुशावतीवर घाला. कुशावतीचा विध्वंस. प्रजेची विपन्नावस्था. विशालाक्ष लोकांना आवेश आणितो. दुर्मतीचा पराजय व पलायन. शूरसेन भद्रांचलात्रर चाल करितो. शिवरायवर्णन. प्रजेची दुःखावस्था पाहून शिवाजी कष्टी होतो. दुर्मती मुसलमानास साहाय्यास बोलावितो.

श्लोक.

मृगाक्षिची अर्थवती गिरा ते । जे ऐकतां डोलविजे शिरातें
 वाचस्पतीनें, परि अल्पही न । विचारि तो तीस विचारहीन
 मृगाक्षिच्या त्या हितभाषणातें । विमानितो दुष्ट जसा तृणातें
 अनर्घ्यमाला जाशि वानरातें । हितोक्ति तैशी खरि पामरातें
 हितोक्ति ऐशी कुपथप्रलीन । धिःकारुनी कर्म करी मलीन
 सेवी सदा दुष्ट असज्जनातें । दुष्कारणां सोडुनि सज्ज नातें
 दुर्वृत्त जें जें कथिती तयातें । तें तें करी सोडुनिया नयातें
 परांगना पाहुनिया सुशीला । हरी बळें रूपवती अशीला
 हरी दुरात्मा परसंपदेतें । न तन्मनां दुष्कृति कंप देतें
 केळे किती खून नराधमानें । धिःकारि साधूक्ति मदांध मानें
 विश्वासजा धारमती सुशीला । विमानि त्यातें बहु शुद्धशीला

१

२

३

४

५

महा कुधी तो खल पापराशी । कशी न धिःकारिल खापराशीं	६
उपाय जो जो सुचला तयातें । साध्वीस त्या भ्रष्ट करावयातें	
तो तो करी-दुष्ट सती परी ती । सेवील कैशी तरि पापरीती	७
तिरस्कृतीनें अनिवार साच । तो कोपला दुष्ट विखार साच	
परी बलात्कार करावयाला । न धैर्य हेई मुळिही तयाला	८
इच्छी वधाया मग तत्पतीतें । परी निवारी कमला सती तें	
दुर्मित्र तन्मित्र परी सतीस । सन्मानिती देविपरीस तीस	९
योजी दुरात्मा दुसरे उपाय । प्रतापराया करण्यो अपाय	
परी सदा सावध ती सतीही । न लोक कां वर्णिल तीस तीही	१०
हताश होता खल यापरी तो । भुजंगसा कोप महा वरी तो	
अंगारसा धूमित सर्व-दाही । जळे कुधी अन्तरिं सर्वदाही	११
प्रतापरायास महापकार । करावया योजि नवे प्रकार	
निस्तेजं राजा घनबंधनांहीं । ताराप जैसा घन-बंधनांहीं	१२
लिप्ता सदा यन्मति वासनांहीं । जेथें भयाचा मुळि वासं नाहीं	
खलाग्रणी तो करि घोर काम । भीती जयानें उपजे प्रकाम	१३
तो सिद्ध केली मग सर्व सेना । जीच्या मनीं लेश दया वसेना	
कुशावती लक्षुनि तो निघाला । घालावयाला रजनींत घाला	१४
प्रवेशुनी त्या पुरिं तो अकर्मा । यथेच्छ तेथें करि घोर कर्मा	
पुरांगना भ्रष्टविल्या तयानें । पळे प्रजा घोर वनीं भयानें	१५
सिद्धीस नेण्यास महापणातें । विध्वंसि तो दुष्ट महापणातें	
धरून लोकांशिं महत्तरांशीं । हरी दुरात्मा बहु वित्तराशी	१६
जेथें गळां घालुनि रम्य हार । स्त्रिया सुखानें करिती विहार	
मनोहरा त्या विततां विशाला । विध्वंसिल्या सर्वहि चंद्रशाला	१७
होई दिवा संचर सारिकांचा । तसाच रात्रौ अभिसारिकांचा	
त्या राजमार्गीं न दिसे दिवाही । तेथें शिवा संचरती दिवाही	१८

जैथें वसे सुंदर इंदिरा ते । पाडी कुधी सुंदर मंदिरातें	२१९
झाली पुरी जीर्ण वनासमा ती । दिसे सभोतीं नयनास माती	१९
विलासिनी मोहक वर्तनानें । हरीं मनें सुंदर नर्तनानें	
भालू तया स्थानिं अहा भुकेली । इतस्ततः ही करि घोर केली	२०
दुष्कर्म ऐसें पिशिताशनार्चें । करूनिया तो पिशिताश नाचे	
खलाग्रणी यापरि उच्च भारी । नर्भीं अकीर्तिध्वज तो उभारी	२१
जुलूम ऐसा बघुनी नितान्त । वाटे जनांतें खल तो कृतान्त	
सोडून वेगें सदानां धनांतें । ते सेविती निर्जन कानना तें	२२
“ वृथा छळी हा खल दुःस्वभाव । निघेल कैसा अमुचा निभाव	
मेले किती सज्जन हाय ! हाय ! । कोणी नसे दीनजनां सहाय	२३
करी कुधी हा धुळधाणलोकीं । विपद्दशा ही अमुची विलोकी	
खनेत्र देता मिटिसी कसा रे ” । आक्रंदती यापरि लोक सारे	२४
सोशी असे हाल बहु प्रजा ती । संपीडनें त्रासुनि सर्व जाती	
इच्छा प्रतीकार करावयाची । धरी न ती भीति मरावयाची	२५
होता सदाही अनिवार ताप । दावी स्वयें जन्तु निजप्रताप	
सक्रोध होता अपुला प्रभाव । दावी परां हा पुरुषस्वभाव	२६
विपद्दशा ही बघुनी तयाची । वेगें विशालाक्ष तयास याची	
बोले तयातें अति निंद्य वाणी । “ रुचे कशी ही स्थिति निंद्यवाणी	२७
जो मूर्तिमान् होय जर्गीं प्रताप । तो आपला श्रेष्ठ नृप प्रताप	
वृथा तयांतें करि दुष्ट ताप । हें पाहुनी काय तुह्यां न ताप	२८
जगांत साक्षात्कमलेसमान । नाहीच जीतें इतरोपमान	
जिच्यापुढें त्यक्त निजाभिमान । विलासिनी वांकवितात मान	२९
साध्वी शिरोरत्न खरी त्रिलोकीं । देवीपरी जीस सदा विलोकी	
ती चोरिली त्या अधमाधमांनीं । तन्नाथ तो दुष्ट मदांध मानी	३०
करा न शिक्षा खलनायकांतें । कां हांसतां हो मग बायकांतें	

दिला तुहां जन्म वृथा प्रसूनी । तुहाहुनी स्थैर्य बहु प्रसूनी	३१
आतां मनीं निश्चय हाच साच । रणांगणीं जाइन मी असाच	
मारीन शौर्ये खलनायकाते । भुजंग भीती न विनायकाते ”	३२
वीरोक्ति ही ऐकूनिया अशेष । आवेश येई सकलां विशेष	
गाठावयाला रिपुते अधीर । युद्धां निघाले रणरंगधीर	३३
जिवावरी होउनिया उदार । धिःकारुनीया गृहपुत्रदार	
विमानुनी संसृतिचा पसारा । युद्धां निघाला मग लोक सारा	३४
ठेवीयले रक्षक जे अपार । दिला तयाते अनिवार मार	
कुबुद्धिचे धैर्य रणीं गळाले । रणांगणां सोडुनि ते पळाले	३५
जे जे पळाले रिपुचे शिपाई । मार्गामधे ते पडले अपायीं	
न कोणिही देइ तयास ठाव । पथीं स्त्रियाही करिती उठाव	३६
विध्वंसिले यापरि सैन्य काहीं । मार्गांत कोपाकुल बायकाहीं	
पुरे तयां शासन ते मिळाले । दुष्कर्म त्यांचे अचिरे फळाले	३७
गडास हे जाइ अनिष्ट वृत्त । भ्याला मनीं दुर्जन तो कुवृत्त	
सेना सर्वे सर्वहि घेउनीया । निघे रिपूंचा पथ लक्षुनीया	३८
सुरारता भीरु मदांध सेना । भिडावया ती रिपुंशीं धसेना	
निरीक्षि जैसा हरि वारणाते । निघे विशालाक्ष निवारणाते	३९
दोन्ही दळे तीं करिती शिकस्त । न कोणिही खाइ रणांत कस्त	
परी विशालाक्ष पराक्रमाने । युद्धांत संहारि परां क्रमाने	४०
दुर्वृत्त तो घेउनि जीव धावे । परी तयाते न कुणी वधावे	
जीवन्त आणा धरुनी खलास । आज्ञा करी यापरि तो दलास	४१
परंतु तो सोडुनिया रणाते । धावे दुरी शत्रुनिवारणाते	
प्रेरी त्वरेने स्वतुरंगमाते । टाकून मार्गेच विहंगमाते	४२
पराजिता ती सकलारिसेना । पळावया मार्ग तिला दिसेना	
स्वाधीन झाली मग शत्रुहस्ती । मृगेद्रपार्श्वगत जेवि हस्ती	४३

स्वराज्य दावून अतिप्रभाव । जिंकी विशालाक्ष महानुभाव	
चोहीकडै सत्वर शान्ति झाली । वैराग्निची दीप्त शिखा विज्ञाली	४४
ठेवी प्रजा त्यावरि पूर्ण भाव । निघेल त्यावीण कसा निभाव	
परी तथा शल्य मनांत डाचे । फोडीन केव्हां तट ते गडाचे	४५
कारागृहीं श्रेष्ठ नृप प्रताप । परोपरी भोगि असह्य ताप	
तन्मोचनां देउनि शूरसेना । तो पाठवी सत्वर शूरसेनां	४६
भूपाल लोकप्रिय जो शिवाजी । ज्याची सदाही करणी शिवा जी	
अन्याय ज्याला न खपे कदाही । लोकीं खरी यत्स्मृति ताप दाही	४७
विश्वास लोकाधिप बोलला जे । ऐकून ते गीष्पति बोल लाजे	
कसें न ते मानवती नृपाते । द्रवे सदा जो स्वजनाश्रुपाते	४८
ऐकून तीव्रां जन दुःख झालां । न खेद वाटे तिळमात्र ज्याला	
त्याला कसें भूप असें ह्मणावें । प्रजाजनीं शत्रु तथां गणावें	४९
रक्षी अपत्यापरि तो प्रजेला । प्रजाहितातें न कदा निजेला	
तत्खड्गधारा रत दंडनीं ती । जे वागती सोडुनि दंडनीति	५०
एकोन दुर्वर्तन दुर्मतीचें । सक्रोध झालें मन भूपतीचें	
संताप आला नृपमंडनातें । स्वयें निघाला खलदंडनातें	५१
घेई सर्वे तो निज पेशवाही । जो शासिता भू, नच लेश वाही	
पराभिमर्शां कर दुर्जनाचा । हव्यास ज्याला खलभंजनाचा	५२
प्रख्यात सेनापति जो प्रताप । असह्य ज्याचा यवनां प्रताप	
लोकां गमे शत्रु करींद्र-सिंह । म्लेंच्छासुरां होय खरा नृसिंह	५३
तो घेतला भूपतिनें तसाच । सेना तशी मागुनि नेत साच	
तिघेहि ते घेउनि अन्य वेश । परप्रदेशीं करिती प्रवेश	५४
“ आक्रंदती पीडित लोक सारे । न हाल ईशा बघसी कसा रे	
आव्हेरि मीनां जरि तो नदीन । जातील कोठें तरि दीनदीन	५५
एकोन ही यापरि दीन वाणी । पाहून त्यांची स्थिति दीनवाणी	

चित्त द्रवे फार तथा शिवाचें । न बोलवें अल्प तथासि वाचें	५६
पाहून ती रम्य पुरीं विशाला । कुशावती ध्वस्तविशार्णवाला	
अत्यन्त वाहे नयनाश्रुवारी । खळेचि ना तें जरि तो निवारी	५७
प्रताप तेव्हां मृदु गोड बोलें । “ द्यावें जसें चोरकरीं डबोलें	
तसाच दुष्टास महाधिकार । कीशां शिखा तत्सम हा प्रकार	५८
खलाग्रणी ही करि भस्म शेषा । स्वराज्यभूषा नगरी विशेषा	
स्वबांधवांशीं करुनी लढाई । मानी दुरात्मा बहु हा बढाई	५९
हा साधुवृत्तां करुनी निरोध । स्वबांधवांशीं करितो विरोध	
वैरानलां पेटवुनी अभंग । सुशान्ततेचा करि दुष्ट भंग	६०
अत्यन्त जो लोकहितास जागा । सन्मान्य ही योग्य तथास जागा	
मदांध हा गर्हित सज्जनांहीं । खरोखरी योग्य न योजना ही	६१
साधी सदा भूपहितां तसाच । गमे जनां जो प्रियतात साच	
तो कार्यकर्ता अनुजीवि लोकीं । धिक् जो सदा आत्महिता विलोकी	६२
निर्देश हा भूपतिचा न मानी । पीडी प्रजा दुष्ट महाभिमानी	
करी कुधी दुष्कृति हा उदंड । याला प्रभो योग्य अखंड दंड ”	६३
परस्परीं ते करिती विचार । दिले पुढें लाउनि धूर्त चार	
ते गुप्तवेशें फिरती तिघेही । सर्व स्थिती पाहुनि भूप घेई	६४
जिकावयातें समरीं तथास । करी विशालाक्ष महाप्रयास	
संतप्त तेजस्वि करी न काय । विमानुनी मंदिर-सौख्य-काय	६५
उत्साह त्याचा नृपती विलोकीं । बोलें “ महाशूर खराच लोकीं	
स्वबांधवोद्धार करावयाचा । प्रयत्न लोकोत्तर होय याचा ”	६६
जे भ्याड यद्वर्तन शूरसें न । ते शत्रु मदीं पार्थि शूरसेन	
गडावरी सत्वर चाल केली । सचिन्त तो सोडुनि दुष्ट केली	६७
उध्वस्त झाली निज सर्व सेना । सुरक्षणोपाय बरा दिसेना	
तेव्हां वरी भीति खल प्रभूत । पाचारिलें दर्जन मित्रभूत	६८

कोणी वदे सोडुनि सर्व लाज । “ नार्हीच आतां दुसरा इलाज	
झाला बहू कृद्ध नृपाळ साचा । प्रसंग हा होय न आळसाचा	६९
म्लेंच्छाधिपाचे धरि शीघ्र पाय । न याहुनी अन्य बरा उपाय	
स्वाधीन त्याचा गड हा करावा । स्वरक्षणाचा पथ आदरावा	७०
म्लेंच्छांसर्वे सख्य करा करा हो । सुमित्र हो अन्य विचार राहो	
सहाय होता रणि आपणां ते । मर्दीन दुष्टा करितों पणातें ”	७१
ऐकून त्याची अहिता गिरा ते । दुर्वृत्त ते डोलविती शिरातें	
उपाय तो होय अपाय नार्हीं । खलांस याची लव कल्पनाही	७२
जो शूर मोठा बहिलोलखां तो । केला तयांनीं अपुला सखा तो	
निघे सर्वे घेउनि शूर सेना । जिंकावयाला रणि शूरसेनां	७३
असे सदा सावध शूरसेन । तयास हें वृत्त कळें कसें न	
सुरक्षिता पाहुनि शीघ्र जागा । झुंजावया त्याशि सदाहि जागा	७४
“ घेऊनिया म्लेंच्छचमू समस्त । रणास येई बहिलोल मस्त	
शिरून तो दुर्मतिशी कटांत । घालील सेना निज संकटांत ”	७५
विचार ऐसा करुनी मनाशीं । आला विशालाक्ष रणांगणांशीं	
जों पातले म्लेंच्छ न तों शिपाई । गडाकडे धांवति सर्व पायीं	७६
हें वृत्त सारें कळलें नृपास । जो गुप्त राहे वनिं आसपास	
भूपाल तें ऐकुनि वर्तमान । संतापला ग्रीष्मरवीसमान	७७
“ गडांत हा श्रेष्ठ खराच याची । सरी न अन्यां कधिं यावयाची	
आधार राज्यास खरा विराजे । पाहून जो भीति अमित्र राजे	७८
सेनापते शीघ्र करा त्वरा हो । स्वसैन्य युद्धास तयार राहो	
लागेल किल्ला जरि तत्करांशीं । महापदेच्या पडतील राशी	७९
तयार ठेवा तारि मज्जनातें । करावया युद्ध निमज्जनातें	
करोनिया जूंभण विक्रमाचें । रणीं हरावें यश विक्रमाचें ”	८०
तेव्हां स्वयें वीरवरप्रधान । करी तयारी मग सावधान	

आवेश आला सकळां अपार । चिरावया ते यवनां तयार ८१

तेथें जें जें जाहलें वर्तमान
एका हो तें होउनी सावधान
वीरश्रीनें व्यापिले वीरं थोर
वेगें आतां युद्ध माजेल घोर

८२

नारायणसुत.

आर्यभूदेवीमहिमा.

द्वितीयोद्धार.

श्लोक.

सौभाग्याचें भुवन सुभगे ! सत्य तूं मृत्युलोकीं;
पुण्यें तोयें ह्यणति तुजला सर्व तूतें त्रिलोकीं;
रत्नांची तूं सुरुचिर खनी हे ! सुवर्णे ! सुरत्ने !
माते ! तूतें प्रणति करितों स्वीकरीं आदरानें.

१

साक्या.

त्रिभुवनसुंदर तुहिनमहीधर सौभाग्याचा राशी,—
तुजसि भूषवी तेणें दिसशी अधिकचि मनोहराशी. २
जगन्मंडलीं सहस्रावधी भूभाग वितत असती;
त्यांत परम रमणीय कोणते आर्यभूमिसम दिसती ? ३
नगाधिराज हिमालय ऐशी स्पृहा मानसीं धरुनी,
सर्व महीमंडळा न्यहाळी स्वशिखर वर करुनी. ४
विश्वांतिल भूप्रदेश सारे दिसतिल, इतुका उंच--
होउनि, तो निरखिता जहाला; तरिहि हेतु न पुरेच. ५
ऐश्वर्यालंकृता सुरम्या भारतभूसम त्याला--

भूलोकीं एकही दिसेना यास्तव निराश झाला !	६
स्वर्लोकीं तारि असेल कांहीं आर्यभूमिसम रम्य;	
ह्मणून तेथें प्रेक्षूं इच्छी; द्युलोक असनि अगम्य !	७
भूतलिं विजयी हिमनग मग तो उत्साहें भरभरला;	
स्वर्गाचीं उघडुनी कपाटें सहज त्यामधें शिरला.	८
तोही श्रम जाहला तयाचा वायां जननि ! परंतु;	
तुजसम तेथेंही नाढळली दुजी मनोरम वस्तु !	९
साम्य राहिलें दूर ! पण पहा कौतुक दुजेंच झालें !	
आर्यभूयशा विस्ताराया दिविषदहि इथें आले ! !	१०
पाहुनिया हिमगिरीश्वराच्या विशाल सोज्ज्वल आंगां--	
हिमधवलशिरां--चित्तीं प्रीती कवणा नुपजे सांगा ?	११
दिव्यकांति निरखुनि हिमगिरिची सुरांगना गडबडती;	
सुरेंद्र सुरपुर सांडूनि, गळां नगेंद्राचिया पडती !	१२
तेव्हांपासुनि हिमगिरिवरि त्या स्वैर करिति केलीला;	
आर्यजननि ! ही तुझ्या यशाची अप्रतिम असे लीला !	१३
यांपरि परिसुनि गिरियश गिरिजा आश्चर्यभरित जाली;	
निजरमणहरासह त्या गिरिवरि बसावयाला आली !	१४
त्रिजगज्जनकें महेश्वरें जो निजवासें शुचि केला,	
हिमगिरि तो करितो भूषित अयि ! तुज भरतभूमिकेला.	१५
सकल नगांवर वरचढ व्हाया जो शिखरांसि उभारी;	
सहस्रकरमार्गाही रोधी ऐसा वाढे भारी;	१६
अगस्त्यमुनिगुरुपदारविंदा वंदायाला लवला;	
अञ्जुनि ह्मणुनि दंडवत पसरला, सहसा जो खालवला;	१७
महानुभावे विंध्याद्रीनें त्या तूं अन्वित असशी;	
स्वभावसुंदर अधिकचि तेणें जगिं शोभिवंत दिसशी !	१८

रायगड दुजा सिंहगड अशीं रत्नें ज्याच्या कळसा;	
बळसागर जो, जळसागरसम रत्नाकर सोज्ज्वळसा.	१९
स्वतंत्रतादेवीपुण्यास्पद सह्याद्री जो ऐसा,	
अलंकारितो तोही तुजसिच आर्यजननि ! आपसौ.	२०
हिमधवलकृति मुकुट मनोहर हिमालयाचा तुजला;	
तशी रुचिर कांची सहजचि तो स्वयें विंध्यनग सजला;	२१
सुरम्य पदभूषणें विलसती सह्याद्रीचीं चरणीं;	
ऐशा तुज वांदितों बाळकें हे ! जननि ! असुखहरिणि !	२२
नरांहुनी त्रिभुवनीं सुरांची सर्वस्वीं विख्याती;	
ते सुरवरही महेश्वराला ईश्वर ह्यणुनी ध्याती;	२३
महेश्वरेंही त्या आदारिली गंगा स्वमस्तकीं जे,	
विमलौघें ते पूत करी तुज; कवणें वर्णन कीजे ?	२४
सिंधु, नर्मदा, यमुना, गोदा, ब्रह्मपुत्रनद, कृष्णा,	
इत्यादिक सरिता करिताती जलें दूर जनतृष्णा.	२५
जलौघ नच हे आह्लांसाठीं जननी ! सुधारसाचे--	
वाहविसी तूं लडिवाळपणें अखंड निर्झर साचे !	२६
लक्ष्मी लक्षित योग्य निवासा इतस्ततः बहु फिरली;	
प्रफुल्लपंकजलक्ष्मी लक्षुनि जेथें अंतीं स्थिरली;	२७
कनकहंस जेथील जेविती कनकारविंदवृंद;	
फलाहार सारिती भक्षुनी अति मृदु मृणालकंद;	२८
सुप्रसन्न, रमणीय, विलसतें सज्जनमानस जैसें,	
सौम्य, सुजल, सम, पवित्र, शोभे जें हृदमानस तैसें;	२९
सरोवरांहीं अशा बहुतशा असशी सुशोभिता तूं	
कुणा वर्णवे त्वद्यश ? बांधी कोण अर्णवीं सेतू ?	३०
भांडारें तुजमाजि असति जीं अमूल्यमणिकनकाचीं,	

सरती न रतीभर ती, भरितां नौका करुनि जगाची !	३१
यापरि अपरिमितें कनकें जी विलसे विभूषिताशी;	
बहुत सुरतीं तेजोमय जी; नमन तिच्या चरणांशी.	३२
तपोनिधानें विश्वामित्रें तपोनिधि यदा केला,	
धाकेला दिवि सुरपति कथि तो मग मंत्र मेनकेला;--	३३
देवि ! सुरुचि ! मेनके ! अप्सरे ! जाउनि भूलोकीं तूं,	
तपोभ्रष्ट तो करुनि तपस्वी, पूर्ण करीं मम हेतू.	३४
तिणें घेउनी सह्य जयाचें, केला तो च्युत संत;	
तो सुरुचिर ऋतु आर्यमहींतचि होतो योग्य वसंत.	३५
हरितसस्यतृणवती वसुमती पाहुनि ऐसें वाटें,--	
हिरवा शालू जणू नेसली अभिनव युवती थाटें !	३६
कृपा अपारा अशी जयाची वारिद वर्षतूं तो,--	
यथोक्तकालीं यथास्थित असा आर्यमहींतचि होतो.	३७
द्रवतो जेणें अमृत अमृतकर तो सुखकर शरदुही,--	
आर्यमहोंतचि नियमें हेई; इतरत्र असें नाही !	३८
आम्र, पनस, जंबीर, कर्दली, नारिकेल, तरु सारे,--	
द्राक्षादि लता, डुलतात जिथें ओथंबुनि फलभारें;	३९
कल्होरें, मोगरें, मालती, शेवती, जुई, जाई,	
फुलती; खुलती उपवनराजी जेथिल सुरभि सुमांहीं;	४०
उपवनिं विखरे सुरभिं मनोहर सुमनांतिल मकरंद;	
उडती तत्पानार्थं लगवर्गे सुरसज्ञ भृंगवृंद;	४१
मधुपानें मधुप ते होउनी संतुष्ट, 'गुड्' खातें--	
श्रुतिमधुर अशा करिती; स्तविती जाणों रमाधवातें !	४२
सप्त सूर नीरसति ज्यांपुढें जनिं गायकादिकांचे,	
नैसर्गिक सुश्राव्य असति ते मधुरालाप पिकांचे.	४३

यशोगान यन्मुखैः वहात्रया जणूं दाशरथिरामे-- कार्तिश्री भिच्छविली विक्रमे अपूर्व रणसंग्रामे;	४४
ऐसे पिक, राजहंस, सारस, चक्रवाक, शुक, मोर, चातकादि खग जिथे विहरती निजभरतभूसमोर.	४५
अशी ऋतुमती विविधविहंगा कोण असे हो ! अन्या ? माते गमते, एक आर्यभू क्षितिमंडलांत धन्या !	४६
भारतीय विस्तीर्णकुटुंबा--आह्ला--जिच्या प्रसारे-- अनादिकालापासुनि अनुपम जीवनशक्ती लाधे.	४७
अनंतकालावधि त्यांपरि ती जिच्या दयेने साची-- मिळेल; ती ही भारतमाता जननी दयारसाची.	४८
सस्यशालिनी भूमि जेथली डुलते धान्यभराने; नव्हे धान्यमुष्टीच भरुनि ती दावितसे स्वकराने.	४९
सर्व जनांच्या योग्य क्षेमा मी आर्यभू समर्थ; आश्वासन हें जणू करे ते देते जनां यथार्थ.	५०
सस्यशालिनी भूमि; जलशय फुल्लारविंद जेथे; धेनु सवत्सा जेथिल देती जनां सदोदित दुभर्ते;	५१
वाजी श्रीकृष्णजीकडेनी जेथिल पवित्र होती; ऐशी सुजला, सुफला, सुभगा, भारतभूमिच हो ! ती.	५२
बहुविध असती देश महीतालें, परमेश्वरें तयालां-- असेल दिधलें जरी अंशतः निसर्गसौंदर्याला;	५३
निसर्गनिर्मित पदार्थसंग्रहभुवन तथापि इथेच; अद्वितीय निरुपम सद्दस्तुस्थल अन्यत्र नसेच !	५४
गिरी उंच तो कुठें विराजे, कोठें न टेंकडे ही, कनकवनि कुठें, दुज्या स्थळीं तर नसतात कोळसेही;	५५
भूमि सस्यशालिनी कुठें तर कुठें असे लुहिनमयी,	

कुठें वृष्टि अतिशयित होय तर कुठें न इच्छितसमयीं;	९६
कोठें रक्षण अर्णव करितो, कोठें नच तो ठावा,	
अल्पांशचि हा ईशदयेचा ! कैसा, किती, वदावा ?	९७
तैसी नोहे भारतभू हे, हीं त सर्वसुसमृद्धि;	
एथें प्रभुच्या पूर्ण कृपेनें रावति ऋद्धी, सिद्धि !	९८
उदात्त जें; जें अभिलषणीयहि; अभीप्सितहि तैसें जें,	
तें सर्वहि--वस्तुमात्र--एथें नैसर्गिकचि विराजे !	९९
यथार्थोक्ति ही अतिशयोक्ति नच मनिं शोधून पहावें.	
करस्थ कंकण बघावयाला दर्पण कशासा हावें ?	१०
अन्यत्र असे गिरिवर कोठें हिमगिरिपरि सुसमृद्ध ?	
प्रसवे कोठिल खनि दिव्यमणी कोहिनूरहि विशुद्ध ?	११
अघभंगा गंगासम तटिनी आहे जगांत कोठें ?	
अंतर्वेदीसम क्षेत्रही कोठें सुफलित मोठें ?	१२
आमूल्यहीनबहुमूल्य अशीं सर्व खनिज संपत्ती,--	
यांचं आर्यभूदरि भरलीसे; अशीं इथेचं महती !	१३
एथें नाहीं अशीं एकही वस्तू जगांत नोहे,	
नसे मात्र अन्यत्र कुठें जें तैही इथेच आहे !	१४
उंच उंच बहु सुरम्य गिरिवर; अगांध सुजला सारिता;	
विस्तृत सुफलित भूप्रदेशही; खनि धातुरत्नभरिता;	१५
सुरस, सुगंधित सुमनें अगणित सुंदर विहंगराजी;	
अर्णवही विस्तीर्ण; वनश्रीं जिंग दृढमनोहरा जी;	१६
रुचिर सरें; पुष्करिणी; वापी; सुंदर तरुवर नाना;	
एवंविध भौतिकसंपत्ती जेथें सुलभ जनाना;	१७
कृपापात्र जी परमेशाचें सदैव होउनि राहे;	
निसर्गदेवीसही प्रिया जी स्वगुणेंचि होत आहे;	१८

जिच्या अद्वितीय चारुतेनें दिपती समस्त वस्तु;
तस्यौ तुभ्यं वैभवशालिनि ! मातर्नमोनमस्तु !

६९

(श्लोक)

होती सारे ऋतु ऋतुमती ! या तुझ्या पृष्ठभागीं;
नाना पक्षी विविधविहगे ! राहती याच जागीं;
नाना वल्ली. तरुहि, सुलते ! तेंवि पुष्पे समस्ते,--
होती एथें; विकसितसुमे ! आर्यमातर्नमस्ते !

७०

द्वितीयाद्गार समाप्त.

चंद्रकांत.

ऋतुसौंदर्य.

हेमंत--ऋतु.

श्लोक.

धान्यें सुंदर पोसलीं; प्रगटते वृक्षां नवी पालवी;
लोधांचे फुलले तरु; पिकुनियां शाली विराजे नवी;
पद्मे सर्वहि कोमलीं; हिम गळे सस्यद्दुमाग्रांवरी;
ऐसा सुंदर पातला बहुगुणी हेमंत हा सुंदरी !

भासते पिवळीच जी अति लागतां उटि केशरी;--
चंद्र कुंद तुषार यांपरि मौक्तिकावलि पांढरी--
कैवि शोभवि ती तथा रमणींचिया कुंचमडला !—
ज्या मनोहर उच्च पुष्ट पयोधरीं रुचिरोज्ज्वला.

नवें वसन रेशमी मुळि न आवडे सेवनीं;
तशीं विरल कंचुकी सुख न देइ पुष्टस्तनीं;
न घालिति सुरत्नकंकण, तसेंच केयूर तें,—
विलासवति सुंदरी रुचिर आपुल्या बाहुंतें.

१

२

३

जीं कां हंसध्वनीचेपरि रुणझुणती, साजिरीं नूपुरे तीं—
तेजस्वी पद्मकांतीसम पदकमळीं सेवनाते न घेती;
रत्नांच्या कोंदणांनीं परम रुचिर ज्या हेम--कांची, तयांहीं--
या हेमंतीं कटीते सुतरुण रमणी भूषवीती न पाहीं.

४

देहालागुनि पीत चंदन मुदें चर्चोनियां सत्वरीं,
रेखोनी वदनांबुजीं मृगमदें पत्रावली साजिरी,
केशा देउनियां सुगधित अशी कृष्णागुरूचीं धुरी,
उल्हासें सुरतोत्सवार्थ नटती नाना परी सुंदरी.

५

जाहलीं सुरतश्रमे वदनें जिचीं कृश पांढरीं;
त्या पहा तरुणी प्रमोदित होउनी त्ददयांतरीं,
कोमलाधर चुंबितां पतिदंत ते रुतले अति--
त्या स्थलीं सलतें; ह्मणोनि विलोकुनी नच हांसती.

६

विशाल हृदयीं जिथें परम कांति पुष्टस्तनीं,
तिथें बघुनि कष्ट ते रमणमर्दनालिंगनीं,
तृणार्घिं गळतें तया दंभिवें विषादे पहा--
जणों रडत आंसवें ढळवितोच हेमंत हा.

७

पाहे जीं नुकत्याचशा प्रसवल्या शालींमुळें व्यापलीं;
उल्हासें हरिणी--समूह फिरतां अत्यंत जीं शामलीं;
रम्य कौच--विहंग गात बसता नादावलीं भोंवतीं;
देती उत्सुकता सिमेमधिल तीं रांने मना संप्रती.

८

उन्मादें कलहंस ते विहरतां अत्यंत जीं शोभलीं;
जीं कां भासति रम्यशीं विकसल्या संपूर्ण नीलोत्पलीं;
साजे स्वच्छ सुशीतलोदक पहा जेथील कीं संप्रती;
ऐशीं रम्य सरोवरें नरमती तत्काळ आकर्षिती.

९

- विपुल दहिवराच्या थंडिनें पक्क झाली;
सतत पवनवेगें डोलतां भागलेली;
रमणविरहिणी ती जेंवि निस्तेज पाहीं--
धवल दिसत तेंवी वल्लि गोविंदिनी ही. १०
- ज्यांची फार सुगंधयुक्त वदनें पुष्पासत्र प्राशितां,
उच्छ्वासें भरला सुवास बहु ज्या देहाप्रती तत्त्वतां,
झाले व्याकुळ तीत्र मन्मथशरें अत्यंत जे अंतरीं,
ऐसे लोक परस्परा चिकटुनी निद्रा करीती घरीं. ११
- अधर विकल ज्यांचें तीत्र दंतव्रणांनीं,
हृदय कुच कराग्रें मर्दितां तन्नखांनीं,
बवुनि तरुणि ऐशा वाटतें सुप्रभातीं,—
प्रबल सुरतलीला सारिली निर्दयें ती. १२
- हातीं दर्पण घेउनी तरुणशा कोणी स्वयें सुंदरी,—
तोषें भूषविती मुखांबुज तदा सूर्योदयीं सत्वरीं;
दंतांचे व्रण पाहती निरखुनी हस्तें धरोनी घरी,
जेथींचा मधु चाखिला प्रियतमें निःसार त्या स्वाधरीं. १३
- ज्यांचीं जागरणेंकरूनि तटलीं आरक्त नेत्रोत्पलें;
अस्ताव्यस्त सुटोनि कुंतल तसें स्कंधाग्रिं विस्तारलें;
ज्याचे देह रतिश्रमें विरमले; कोणी अशा कामिनी--
प्रातःकालिक भानुनेंचि निजल्या संतापुनीयां मनीं. १४
- पुष्टोत्तुंग पयोधरीं तनुलता ज्यांची नता, साजिरी;
ज्यांच्या नील विशाल कुंतल शिरीं; ऐशा दुज्या सुंदरी--
गेला रम्म सुगंध, फार सुकली; त्या पुष्पमालेप्रती--
टाकोनी शिरिंच्या, स्वयें सुचतुरा वेणी पुन्हा गुंफिती. १५

काळ्या वक्र विशाल रम्य अलकीं आकुंचल्या लोचनीं--
कांतानें उपभोगिल्या स्वतनुला रेखोनियां पाहुनी;
तांबूलारुणितधरा तरुणशा कोणी स्त्रिया संप्रती--
संतोषोनि नखवर्णार्त हृदयीं ती कंचुकी सेविती.

१६

सतत सुरतलीलाकष्ट होतां विराल्या;
परम शिथिल देहें खिन्न चित्तीं जहाल्या;
उठति पुलक ज्यांच्या सुस्तनोरुस्थलतें;
कारिति नव वधू त्या कोणि अभ्यंजनातें.

१७

नारीचित्त विलोभवी बहुगुणीं अत्यंत जो सुंदर,
ग्रामासन्निध दाटल्या पिकुनि ज्या; त्या शालिनीं जर्जर,
भासे सुंदर सर्वदा विलसता जो कौंचपंक्ती वनीं,
देवो सौख्य तुह्मां सुसंमत असा हेमंत हा कामिनी !

१८

जावोनी जलपंक, मार्ग सुकले; ग्रामांतरीं पाहुनी,--
झाले पर्यटनें बहु व्यथित जे; त्या स्वप्रियालागुनी--
कष्टी होउनियां कुरंगनयना कांतानुरक्ता अती,--
वाटे जाणवितात काय अपुल्या कामाभिलाषाप्रती.

१९

काव्य श्रीकालिदासें विरचित ऋतु--संहार नामें प्रसिद्ध;
तटीका प्राकृतार्थीं विबुधजनमनोरंजना श्लोकबद्ध;--
विद्वद्विरूपात शिंदेकुलजनित नत श्रीनिवासें प्रमोदें--
चौथा हेमंत नामें सुरुचिर रचिला सर्ग हा श्रीप्रसादें.

२०

— — — श्रीनिवास नारायण शिंदे.

मृत्युस आढान.

श्लोक.

यदा सृष्टिच्या घेत भानू निरोपा
नभीं घालिती घूक वाघूळ खेपा

दिनांतीं अशा मी उदासीन चित्तीं चढे पर्वतीं उंच, टाकोनि भीती	१
तमें व्यापिलें जों वरी मेघ--पंथा हृदीं दाटली घोर संसार--चिंता जिनें दीन केले किती बुद्धिवंत विना--स्वांत वाटें हिचा हो न अंत	२
असें स्वास्थ्य कां ? या मना सौख्य कांहीं मिळें वस्त्र कां ? वेळचे वेळि देहीं पुरें काय ? पोटा मिळें अन्न जैसें तरी वांचुनी हीत तें काय ? कैसें	३
असे काय ? कां या मनोरम्य जाया जिची प्रेम--माया पुरी हो जगाया असें सौख्य कोणा ? जनापासुनी या गमें वांचणें व्यर्थ माझे जगीं या	४
कुणा ? जिंक्वे विक्रमें बद्ध--हस्तीं असें शौर्य कां ? नाचवायास हेति वडे जन्मभूची तरी काय ? सेवा गुलामें जगावें कैसें व्यर्थ देवा	५
नव्हे गम्य लीला तुझी मंदधीला अशीं ? फेंकिलीं दिव्य रत्नें नभाला मला एक देतां धरी मी न लोभा तरी वांचतो पाहण्या सृष्टि--शोभा	६
अनंतीं किती गोल निर्मा अनंत असंख्यांत प्रत्येकिही अंतवंत	

नरापासुनी तों क्रमें जीव--जंतु
 कुठें ? एक हा तूटतां देह-- तंतु
 मनोरे तुझे उग्र धूसूर झाले
 ध्वजा रंग गेले लया गीत गेलें
 निशा राक्षसी ओरडे घोर धांवे
 असे चांगली वेळ कां ? मीं जगावें
 खरे क्लेश नाना जगां यातनांचे
 मुळीं सौख्य ना फक्त तें कल्पनांचें
 यदी अल्प तें, कीं कडू दुःख--गोळी
 वरी जेंविं ती शर्करा वैद्य चेळी
 अहा ! एक येथें परी सौख्य रंगें
 तथापासुनी मुक्तता मृत्युसंगें
 बरा मृत्यु तो मृत्युलोकापरीस
 पुन्हां त्रास ना, एकदां दे जिवास
 तरी मुक्ति--दात्या अरे मृत्यु मित्रा
 त्वरें येउनी भेट दे तूं पवित्रा
 कडा तूटला उग्र खालीं दरी ही
 मुखा वासुनी फार आक्राळ पाही
 अशा या ठिकाणीं उभा राहिलों मी
 तुझ्यावीण कोणी न यो येथ कार्मी
 कशी ! वेळ एकांत हें स्थान शोभि
 अरे तिष्ठतो मी तुझ्या प्रेम--लोभें
 निजांकीं शिशू घेउनी माय कोणी
 बघे चुंबुनी दीन केवीळवाणी

७

८

९

१०

११

१२

नको ओष्ठ चुंबू तिच्या त्या मुलाचे
अरे ते न जैसें रसें या कवीचे

१३

विलासी कुणी दंपती कीं महालीं
असूं दे सुखी या जगीं सर्व कालीं
फटींतून पाहे न मृत्यो ! तिथे तूं
कवी पूरवी हा तुझे सर्व हेतू

१४

कुठें वा पती रुग्ण शय्येवरी हो
सती चूरितां पाद घे दृष्टि--लाहो
नको रे नको बैसुं त्याच्या उशाशीं
कवी--संगती जोड रे मृत्यु ? खाशीं

१५

दिसे वा कुठें झोंपडी ती भिकार
बहू माणसें तीं भुकें दीन फार
तयांच्या मुखींचे न तूं अन्न-काढीं
तुला पाहिजे तें कवी येथ वाढी

१६

न जा दारु--बाजासत्रें मद्य--शालीं
त्वरे सज्जनानां हि जी भूल घालीं
कसा ? दक्ष कार्यां निशा--धुंद होतां
तरी ऐकण्या ये कवी--बोल आतां

१७

जरी पूर्ण तल्लीन युद्धांगणीं वा
हुतूतू पहाण्यांत त्या शौर्य--भावा
तिथे काय ? ती मौज एका रसाची
कवी संगतीनें चवी घे नवाची

१८

नको घेउं हातीं सुरी खाटिकाची
अफू ना कुणा स्त्रीस दे पावलीची

नको दाखवूं रे कुणाला विहीर
कवी बैसला येथ अंधारिं घोर

२०

अरोळ्या किती हिंस्र या श्वापदांच्या
फुटे घोर वाचाळ वूकास वाचा
न जा सागरीं भग्न तारूं पहाया
कवी इच्छितो रे कडेलोट व्हाया

२१

पूरक.

“ अशा उच्च अर्दीं कशी नीच आस
“ सुटे भोग कां ? जाहल्या देहनाश
“ नसे जन्म कां ? तो, तसें कर्म पाठीं
“ नव्हे इष्ट कां ? वाचणें हीज साठीं ”

२२

अशी गोड मंजूळ ही प्रेम वाणी
बघे भोंवतालीं पिवोनी स्व-कर्णीं
दिसें तों नभीं चंद्रिका--होस्य--वक्त्र
मना शातवी तें करोनी पवित्र

२३

सत्यमित्र.

‘ जग हा पाण्याचा बुडबुडा ! ’

[वीरा भ्रमरा.]

विश्वपसारा मिथ्या सारा

सावध होरे जरा,

भुलसी कां त्या, वेड्या नरां ! ध्रु.

वाहसि घोरा बाइल पोरां—

माजी रमुनी, गड्या,
 देसी निशिदिनि त्यास्तव झड्या !
 विसरलासि त्याच्या चिंतना
 चुकवि जो जन्ममृत्युयातना,
 तोडुनी दुःसह भवबंधना,
 मार्ग सुखाचा त्यजुनी साचा
 व्यर्थ तुझ्या धडपडा,
 ' जग हा पाण्याचा बुडबुडा ! ' १
 गेले रावण कर्ण सुयोधन
 सगळे बा मातित,
 मोठे अहंकारपर्वत !
 तत्त्वज्ञानी वीरशिरोमणि
 वैद्य शास्त्रपंडित
 झाले मृत्युपुढे कुंठित !
 तर्पणें करिशी तू हीं किती,
 तत्त्व न कळलें परि तुजप्रती !
 वाटतें खचित याची क्षिती;
 आणुनि चित्ता क्षणभंगुरता
 झडकरि घेई धडा,
 ' जग हा पाण्याचा बुडबुडा ! ' २
 सुखदुःखानें रडणें हसणें
 हें इंद्रियबंधन
 जन्मलें अज्ञापणाप्रासून !
 झालें तेंची मति जगताची
 भुलवाया कारण,

पाडी भवचक्रीं दारुण !

कीर्ति, प्रीति, विभव, यौवन,
पसरलें अवर्षे मृगजीवन,
सत्सुख लाभ न ज्यापासून !

लक्षुनि तत्त्वा या मिथ्यत्वा

भुलूं नको रे जडा,

‘ जग हा पाण्याचा बुडबुडा ! ’

३

— — — — — राजहंस ऊर्फ एंजिनियर वावीकर

जीवितकर्तव्य !

[अभंग.]

ज्ञाले आजवरी । बहु साधुसंत
दावाया सत्पंथ । जनालार्गी,
पुस्तकविस्तार । कोट्यावधि केला
जेणें हेलावला । ज्ञाननिधी,
त्यांतील तत्त्वार्थ । सुचवितों दिव्य
जीवितकर्तव्य । नाम जया !

१

त्रिवेककवच । सुदृढ लेवोनी
वावरार्वे जनीं । मुमुक्षुनें;
न घडे कदापी । तेणें स्तुति हेवा
जीवात्म्याशीं दावा । तैसा कधीं,
मग भवभीति । विलय पावेल
मोक्ष तो येईल । सहज हातीं !
मनोविकारांचें । न गणीं प्राबल्य

२

मानोनी दौर्बल्य स्वतःचें
 तेणें कीर्तिपाश । किंवा लोकनिंदा
 करील न बाधा । लव त्यासी,
 सायं मेघावरी । रंग जो सुंदर
 त्यापरी अस्थीर । असतीं जीं ? ३
 सत्याचें सांतत्य । मनासी बाणावें
 शील तेंची व्हावें । निंदानोंचें;
 मग मायापाश । कोठोनी जाचील
 चरिता लागेल ! डाग तैसा ?
 सुखदुःखादिक । इंद्रियांची सारी
 फसवणूक बरी ! उमगेल ! ४
 रात्रंदिन भाव । ईश्वराचे पायीं
 ठेवोनियां राहीं । शुद्ध पूर्ण;
 तयानें होईल । फलाशेचा त्याग
 तोचि सुविराग । स्तवितात,
 जेणें निर्वधत्व । येईल आत्म्यास
 पुनर्जन्म खास । चुकेल तो ! ५
 जन्मवरी ऐसें । राहोनीया शुद्ध
 मरणासी सिद्ध । व्हावें प्रेम;
 तेंची एक आहे । सत्य दिव्य शांत
 अशाश्वत अंत । करणारें;
 कल्पना प्रभा ही । उजळो अंतर
 लणे कविवर । “ राजहंस ” ! ६

काव्यरत्नावलि.

अंक ११ वा.

श्रीछत्रपतिशिवाजीमहाराजकाव्य.

सर्ग ११ वा.

सह्याचलवर्णन. भद्रांचलवर्णन. सुशीला दुःखित होऊन शोक करिते. दासी तिचे सांत्वन करिते. मनांत दुष्ट हेतु धरून दुर्मति येतो. सुशीला त्याचा धिःकार करिते. दुर्मति तिजवर बलात्कार करण्यास धांवतो. विशालाक्ष भद्रांचलावर हल्ला करितो. दुर्मति युद्धास निघतो.

श्लोक.

आहे सह्याचल पसरला हा प्रतीग्भागी थोर
व्यापी ज्याची शिखरसरणी उच्च आकाश घोर
वाटे लोकीं अगणितभुजाधारि हा ईश आला
प्रायः अंभोनिधिपरिवृतां भूस आधार झाला १
जागोजागीं वनतरुळता लागल्या दाट भारी
एकाकी भूरुह शिर बृहत्काय कोठें उभारी
ल्याली तेथें प्रकृतिसुभगा सृष्टि ही शुद्ध-वेश
हा ! हा ! तेथें परि न कधिंही मानवांचा प्रवेश २
कोठें मोठी भयकर दरीं विस्तृता खोल फार
मध्यान्हींही वसति करितो जीत घेरांधकार

प्रवृट्कालीं धरि निजशिरीं जें महामेघमाला
ऐसें कोठें शिखर दिसतें भेदि जें अंबराळा

३

जंबू कुंजप्रतिहतरया निम्नगा उच्चभागीं
धों धों शब्दें मधुरसलिला वाहती जागजागीं
दिग्भागातें भरि घनरवें थोर कोठें प्रपात
कोठें कोठें गहनकुहरीं होय त्यांचा निपात

४

दावज्वाला करि तरुलताराजि भस्मावशेषा
कृष्णा सांद्रा गगन भरितें धूमलेखा विशेषा
कोठें झंझानिल बहु जवें वृक्ष अत्युच्च पाडी
तीव्राघातें करि वनतरुस्कंध उन्मत्त ताडी

५

जंबू निंबामलक बदरी केतकी देवदार
नीपाशोक प्रचर बकुलाशोकही कोविदार
यांची कोठें अविरल खरी गुंफणी होय फार
ज्यांच्यामध्ये वसति करिती घोर मोठें विखार
सिंहव्याघ्रद्विप निवसती स्वैर कोठें दरींत
ज्यांचा घोर ध्वनि परिसुनी चित्त भीती वरीत
होई कोठें अविरत महागुद्ध--संमर्द त्यांचा
होई तेणें दणदण असा घेर आवाज सांचा

६

७

राज्याधारां गड कितितरी त्यावरी जागजागीं
मोठे मोठे शिवनृपतिनें निर्मिलें उच्चभागीं
किल्ला भद्रांचल परि खरा भव्य मोठा विराजे
पाहोनी जो विगलितभय प्रायशः सर्व राजे
मार्गामध्ये भयकर कडे लागले भूधराचें
जे पाहोनी हृदय दचके धैर्यशाली परांचें

८

जागोजागीं वनतरुलता--कुंज मार्गी निरोधी	
कोठें मोठे वनपशु तसे मानवांशीं विरोधी	९
शोभे भद्रांचल गिरिशिरीं दुर्ग मोठा कराल	
आहे त्याचा बळकट तसा कोट मोठा विशाल	
धैर्यध्वंसि प्रबल रिपुतें तो दुरारोह साल	
जो दुर्भेद्य प्रगट समरीं ये जरी मूर्त काल	१०
त्या किल्ल्याचा अधिपति नृपें नेमिलें दुर्जनाला	
झाला कालापरि भयद जो सर्वही दुर्बलांला	
दुष्कर्मानें बहुपरि जनां पीडिलें निर्दयानें	
अन्यस्थानीं किति पळुनियां लोक गेले भयानें	११
श्रीविश्वासप्रभवरसुता साधुवृत्ता सुशीला	
ती दुष्टानें कपटकृतिनें आणिली पुण्यशीला	
कारागारीं अमकृतिविना लाटिलें तत्पतीतें	
पाहे दुष्टाधम अनुदिनीं भष्टवायां सतीतें	१२
होतें मोठें उपवन मनोहारि तेथें सतीतें	
दुष्टात्म्यानें बहुत जपुनी ठाविलें धीमतीतें	
ठेवी तेथें परमकुटिला त्यापरी धूर्त दासी	
साध्वीतें ज्या सतत झटती दुष्प्रथीं न्यावयासी	१३
रात्रीचा तो समय रजनी--नाथ अस्तास जात	
औदासिन्य प्रभुसम जगीं राज्य भोगी सुखांत	
त्या उद्यानीं विकल बसली काण ही घोर रात्रीं	
दासीपारीं अहह कश्चिते शोक ती चारुगात्री	१४
दुःखावेगें परम विकला जाहली मात्रयष्टी	
वीतच्छाया बहु कृशतमा पांडुरा फार कष्टी	

राहुग्रस्ता रुचिर गगनीं ज्यापरी चंद्रलेखा त्य'कालीं ती वरतनु अहा ! जाहली तेंवि देखा	१५
वारंवार स्मरुनि पतितें ती करी बाष्पवृष्टि बाष्पोद्रेकें हरिणनयना जाहली मंद दृष्टि बाष्पोत्सेकां पुसुनि पुसुनी होय वस्त्रान्त ओला पावे वाचा स्वलन बहु ती पांडुता ये कपोलां	१६
शोकावेगें वरतनु वदे " पातला काल काय मत्प्राणेशाविण विकल हा जाहला सर्व काय पाहूं कोठें कमल मुख तें होय ही शून्य सृष्टि हा हा ! प्राणेश्वर नच करी सांद्र ती प्रेमवृष्टि	१७
हा दुर्दैवा अनुचित दशा काय आह्मांस आली पूर्वींचीं तीं अनुपम सुखें सर्वही नष्ट झालीं केलें आह्मी प्रभुवर असें कोणतें घोर पाप. आह्मातें हा ह्यणुनि सदया यापरी देशि ताप	१८
प्रासादीं जो कुसुमशयनीं लोळतां दुःख पावे. त्यानें कष्टे क्षितिवारि असें हाय आतां निजातें शीतच्छेदां तनुवारि धरी जों महाही दुकूलां दैवें आतां अहह पारि तां आश्रयीं शीतभूला	१९
भक्षायतें निकट असती मिष्ट पक्वान्न--राशी कारागारीं अहह निजतो नाथ आतां उपाशी सोत्कंठा मी दिनरजनि यत्पादसंवाहनासी आतां त्याला अहह पारि ती शृंगला होय दासी	२०
विद्वानांशीं सतत करि जो सत्य तत्वानुवाद तेथें आतां श्रवण करितो मद्यप्यांचे तिवाद-	

- प्रातःकालीं परिसुनि शुभा गीति जो होय जागा
 हा ! हा ! आतां मशकरव ती व्यापि सर्वाहि जागा २१
- कारागारीं प्रियतम अशीं भोगि आपत्ति थोर
 दुष्टात्मा तो अनुदिनिं तया यातना देइ घोर
 दुःखें ऐशीं सहन करितो नाथ माझा अभागी
 आनंदानें परि वसतसें रम्य उद्यान--भागी २२
- नाथासाठीं करिं अविरला मी सदा बाष्पवृष्टि
 कां सोडीना अधम परि हा सर्वथा जीवसृष्टि
 अव्यापन्ना मरणसम ती यातना मी विलोकीं
 स्त्रीजातीही कठिणहृदया निष्ठुरा सत्य लोकीं २३
- नाथा होतां विरह अपुला या जनां अल्पमात्र
 हा जाईल त्वरित विकल प्राण सोडून गात्र
 नाथा तूहां कपटपटुं मी मोह पाडावयातें
 एके कालीं वितथ बदलें सोपचारां गिरा ते २४
- जाती रात्री दिवसहि तसे चालले एक एक
 होई तूहां अनुदिनिं खरा नाथ तापातिरेक
 कारागारीं परम छळिलें आपणां दुर्जनांहीं
 हा ! हा ! कैसा परम कपटी प्राण हा जात नाही २५
- धात्यानें हें हृदय रचिलें काय भाजें शिलांनीं
 किंवा त्यानें दृढ जखडुनी बांधिलें शृंखलांनीं
 हा हा किंवा तनुस शिविलें वज्रसारां गुणांहीं
 ज्या योगानें फुटुनि शतधा भिन्न हें होत नाही २६
- “ जाई माझी क्षणभर जरी दूर ही चंद्रकोर
 हा हा ! होई परम हृदयीं घाबरा हा चकोर

- जेव्हां माझ्यावरि न करिशी सांद्र ती प्रेमवृष्टी
होई तेव्हां कमलनयने निष्फला सर्व सृष्टि ” २७
- ऐशी वाणी अवितथ खरी बोलला प्राणनाथा
देहातें या विरहसमयीं शीघ्र सोडून जातां
माझ्यासाठीं अधम जगतीं राहिला प्रेमशीला
प्राणापेक्षां प्रियतम खरी आपणां ही सुशीला २८
- कोठें प्राणेश्वर अत्रिरतस्यंदि तो प्रेमपूर
कोठें माझे खल हृदय हें वंचना—मात्र—शूर
कोठें तैशी सरल विशदा निर्मला चित्तवृत्ति
कोठें माझी कपटचतुरा ही निजार्थ—प्रवृत्ति २९
- माझ्यासाठीं प्रियतम सदा भोगितो यातनातें
नाहीं त्याचा परि किमपिही खेद या मन्मनातें
उद्यानीं या परि अनुदिनीं भोगितें मी सुखातें
हा हा ! लोकीं परम अधमा सत्य धिःकार मातें ३०
- जो शूरांचा समरशिरसीं सर्वदां होय नेता
होई तैसा राणें निजबलें दुर्जनांचा विनेता
तैसा कर्णापरि सकलही याचकां वित्तदाता
कारागारीं अहह ! पडला नाथ तो सत्य आतां ३१
- उद्यानीं त्या कपट करुनी येउनी रात्रिं गुप्त
एकाकी हा खल रिपुजनीं बद्ध केला प्रसुप्त
जाते कैसे निकट खल हे नातरी पापराशी
स्पर्शें कैसा तृणनिचय तो द्वीप्त वैश्वानरशीं ३२
- रानीं दूर श्रवण करुनी घोर हुंकार ज्याचा
भीतिग्रस्त प्रबलहि करी सोडिती प्राण साचा

- दुर्दैवानें जरि गक्सला सिंह तो पंजरांत
हा ! हा ! त्याला नृपपथि खडे बालही मारितात ३३
- ज्योत्स्नाधाराधवलितनिशाकालें जी सत्य केली
कैशी प्राणेश्वर विसरलां सौख्यदा चारु केली
तैशी गाढप्रणयसरसा शोभना गोड वाणी
गाढोत्कंठाजनक सुभग प्रेम निस्यंदि गाणीं ३४
- प्रेमोत्साहें स्फुटितकुमुदापीड मी कंठि घाली
त्वकंठींही सुभग दुसरा त्यापरी गंधशाली
प्रातःकालीं सुकुनि अपुला जाहला बद्ध--कोश
राहे माझ्या अभिनव तसा गंधशाली अशेष ३५
- “ आहे याच्या निकटगत हा चंद्रमा पूर्ण कान्ते
सांगें प्राणेश्वरि मग वरी म्लानता त्यास कां ते ”
ऐशी वाणी परम रुचिरा बोलुनी हास्य केलें
ईषलज्जावलितवदनां या जनां चुंबियेलें ३६
- गेला गेला क्षणसम खरा सर्व तो सौख्य--काल
कारागारीं मरणसम हे भोगितों फार हाल
वेणातीरीं अनुपम सदा भोगिले जे विलास
नाथा आतां स्मृतिगत अहा ! जाहले सर्व खास ३७
- या दीनांतें अधम करितो सर्वदा हा अपाय
दैवा ! कैसें नच तुज दिसें झाकिलें नेत्र काय
साधूना जो कुमति छलितो दंडिसी तूं तयातें
ज्ञाते ऐसें सतत कथिती सर्व मिथ्याच कां तें ? ३८
- रात्रौं जैशी विरहविधुरा ती झुरे चक्रवाकी
हो हा ! तैशी प्रियपतिविणें मी सदा दैन्य भाकीं

- भेटे प्राणप्रिय. परि खरा तीस होता सकाळ
 हा हा माते विरहशिखि हा जालितो सर्वकाळ ३९
- पाहू कोठें नयनसुभगा मूर्ति ती प्राणनाथा
 ऐकू कोठें श्रवणमधुरा ती गिरा हाय आतां
 कोठें आतां अमृतमसृणाश्लोष तो ताप--दाही
 हा हा देवा कधि तरी सरे यातना तापदा ही ४०
- रम्योद्यानीं कुसुमसुरभी वात हा मंदे वाहे
 कासारीं या कुसुमितलता--वृंद हा नाचताहे
 उद्यानश्री परमं नटली नेसुनी रम्य शाल
 हा ! हा ! सरे परि मम मना ताप देई कराल. ४१
- झाली काया विकल तिमिरव्याप्त ही होय दृष्टि
 हा ! हा ! तैशी विंजनविपिनंप्राय ही शून्य सृष्टि
 नाही आतां मजशि उरली अल्पही जीवनाशा
 देवा आतां उगिच बघसी घाट कां जीव--नाशा ४२
- कोठें आहे प्रियकर--सुतां जीविताधारभूता
 या चित्तातें रुचिरवंदना सौख्यदा जी प्रभूता
 उत्सर्गी या वसुनि वटुनी शद्व अव्यक्त गोड
 वेळोवेळीं पुरवि मनिचें प्रेमला सर्व कोड ४३
- दुर्भाग्या मी बहु असुखदा जाहलें सय ताता
 माझ्यासाठीं परम विपदा भोगिते नित्य माता
 दुःखाचा हा अविषह खरा वार्धकीं त्यास घाला
 हा देवा ! कां अशुभ जन हा व्यर्थ जन्मास आला ४४
- झाली सीमा मज न धरवें अल्पही धीर आतां
 दुःखावेगे विकल बहु हा चालला प्राण नाथा !

एकाएकीं अहह ! नयनां व्यापि घोरबंधकार
झाली काया जड खचित, हैं मस्तक भ्रान्त फार ”

४५

झाली मूर्च्छागत सुनयना गाढतापाकुला ते
धांवे दासी त्वरित जवळीं सावरी तीस हातें
तन्वंगीच्या तनुवरि करे शिंपुनी शीत वारी
घालोनी त्यापरि अनिल ती ताप सारा निवारी

४६

जातां कांहीं समय उघडी, पद्मिनी कोश जैशी
प्रातःकाळीं, हळुहळु सती पक्षमलां सत्य तैशी
बोले तेव्हां खलितवचना यापरी सारसाक्षी

“ दुःखावस्था अहह न बवे काय ही सर्वसाक्षी ”

४७

दुःखावस्था बंधुनि मग ती बोलली बोल काय

“ बाई आतां करशिल किती शोक हा हाय ! हाय !

सच्चरित्र्यव्रत सतत तूं आपलें नीट राखीं

आपद्प्रस्तां सुचरितपरां काय तो ईश टांकी

४८

श्रीसावित्री—द्रुपदतनया—जानकी--ब्रह्मकन्या

वानी ज्याची त्रिभुवन सदा कीर्ति चारित्रजन्या

केली त्यानीं सहन विरदा थोडकी काय बाई ?

देवातेही नियति न खगी सोडि सर्वकषां ही ”

४९

साध्वीचें यापरि करितसे जों समाधान दासी

आला तेथें अधम मनिचा हेतु सांधावयासी

मित्रासंगें प्रखर मदिरा दुष्ट आकंठ प्याला

आला अंगीं मद बहु मनीं काम--संचार झाला

५०

कारागारीं बहुत छळिलें सर्वदा आपणातें

झाली कोपाकुल परम ती पाहुनी त्या खलातें

- एकाएकां मग उठुनियां चालली दूर बाला
 नाहीं भ्याली कमलनयना अल्पही त्या खलाला ९१
- जाई वेगें निकट खल तो लक्षुनीयां सर्तिस
 लज्जा सारी त्यजुनि मग तो बोलला नीच तीस
 “ लावण्याची ललित-लतिका सत्य तूं सुंदरा ही
 आलिंगी या नरतखवरां शीघ्र शाखाकरांहीं ” ९२
- ऐकोनी ती बहू अविनया यापरी नीच वाणी
 व्याघ्री जैशी अपकृत तशी ती दिसे रूप--खाणी
 झाली बाला परम कुपिता नेत्र आरक्त झाले
 कांपे काया थरथर तसा ओष्ट अत्यन्त हाले ९३
- “ बोलें वाणी अविनयपरा नीच जो सर्वदांही
 त्याची जिव्हा अहह शतधा होइ ना भिन्न कां ही ?
 मर्यादातिक्रम करुनि जो सज्जनां फार कोंडी
 देवा ! त्याच्या अविरत किडे कां पडेनात तोंडी ९४
- दुष्टा नीचा प्रकृतिकुटिला ! प्राप्त होईल काय
 माझा शश्वत्कुपथनिरता हा तुला शुद्ध काय
 मूढा ! हंसां त्यजुनि कधिं ती स्वर्गगंगानिवासी
 हंसी विष्टानिरत मलिनां आदरी वायसासी ? ९५
- कोठें माझा प्रियकर धराधीश कामाभिराम
 कोठें दुष्टा ! विकृत भणगातुल्य तूं दुष्टकाम
 कोठें त्याचा त्रिभुवनतल--व्याप्ति पुण्यप्रताप
 कोठें तूं हा भिउनि पळसी स्त्रीसही भ्याडपाप ९६
- दुष्टा झाला जरि मम शिरीं घोर विद्युन्निपात
 किंवा कोणी कारि तनुवरी मर्मभिच्छस्त्रवात

- ग्रासायातें मुख पसरुनी मूर्तिमान् काल आला
सच्चारित्र्यव्रत तारि कदा सोडि ना दुर्गपाला १७
- आता काळें वदन अपुलें तूं करीं शीघ्र पापा
ताताची तूं अपकृति बरी फेडिली दृष्ट सापा
दुष्कर्मे जीं अनुचित सदा योजिशीं नीच काक
दुष्टा ! भोगीं सुचिरं नरकीं घोर त्यांचा विपाक १८
- आपत्कालीं तुज निजगृहा आणुनी मत्पित्यानें
तूतें पुत्रासम समजुनी पाळिलें सत्य त्यानें
केली त्याची उचित उचिता फेड दुष्टा तुवां ही
लोकीं दुष्टा सकलही खरें शक्य शंका न कांहीं १९
- हृन्मर्मच्छित् परिसुनि अशी तीव्र धिःकार—वाचा
दुष्टात्मा तो बहु खवळला व्यालसा शीघ्र साचा
आवेशानें मग तिजवरी धांवला दुर्विचारी
संतापानें वचनगरलां ओकला ताप—कारी २०
- “ दुष्टे ! नीचे ! प्रकृतिकुलटे ! मत्त झालीस फार
चेष्टा ऐशा ह्यणुनि करिशी सोडुनी तूं विचार
बोलोनीयां परुषवचनां ताप देई सदाही
ती ही जिह्वा प्रखर असिनें च्छेदितों शीघ्र पाहीं २१
- जिकोनीयां तव पति रणीं मी तुला कोले दासी
त्वद्देहाचा समज मनिं हा स्वामि आता विलासी
आता वेगें त्वदधरसुधास्वाद घेऊन साच
या उद्यानीं अनुपम सुखां स्वेच्छ भोगील हाच २२
- त्या भ्याडाचें यश मजपुढें वानिशी व्यर्थ भारी
कारागारीं विविध विपदा भोगितो तो भिकारी

- स्वेच्छेनें ज्यावारि बहुपरी गृध्रमाला रमेल
मुख्यद्वारीं शिर तुज उद्यां सत्य त्याचें दिसेल ६३
- आनंदानें तरि मम करीं मान्य अभ्यर्थना ही
या देहाची मग तुजविणें स्वामिनी अन्य नाहीं
रम्योद्यानीं तुजसह सखे ! रम्य नानाविलास
भोगोनी मी क्षितितलिं खरा धन्य होईन खास ६४
- आतां ही तूं करशिल जरी सत्य धिःकार याचा
कारागारीं अविरत महाताप हा भोगिं साचा
एकान्तीं या तुजवारि बलात्कार आतां करीन
पातिव्रत्य-व्रत तव खरें सत्वरीं मी हरीन ” ६५
- आलिंगाया पसरुनि भुजा दुष्ट तो धांव घेई
एकाएकी सुमति हिसडा थोर ती त्यास देई
त्या योगानें अधम पडला पालथा सत्य खालीं
भ्याला चित्तीं परि नच मुळीं भोगतृष्णा निमाली ६६
- “ दुष्टा नीचा वदासि भलतें केंवि जिह्वा गळे ना
पापेच्छेनें बघसि अधमा ! दृष्टि कां ही जळे ना
एकाएकीं तव शिरिं खळा वज्र कां आदळे ना
पापा तूतें पसरुनि मुखां कुंभिनी कां गिळेना ६७
- प्राणेशातें विगणुनि अहा ! प्रेमधाराधराशीं
सेवूं केशी प्रकृतिकुटिलां मी तुला खापराशीं
स्पर्शे माझ्या विमल तनुतें कोण तो पापराशी
दुष्टा केशी हुतवहशिखा जाळि ना कापराशीं ६८
- दुर्धर्मा जों नच निरखिली मूर्ति पंचाननाची
कान्तारीं तों-वारि बहुपरी वलगना जंबुकाची

मन्नाथाचें विमल यश हा सर्वही लोक वानी
मातें स्त्रीतें भिउनि अधमां तूं पळालास रानी

६९

नीचा कां रे वितथ वदसी जिंकिलें प्राणनाथा
पाहोनी त्या समरचतुरां भीति वाटे कृतान्ता
वेढी जेव्हां तुज रणशिरीं तो विशालाक्ष गाढा
तेव्हां कां रे त्यजुनि समरा तूं पळालास भ्याडा !

७०

दासी मातें ह्यणसि अधमा लाज नाही तुला का
मिथ्या कां रे मज बहुपरी दाविशी व्यर्थ धाका
भोगीं दुष्टा भयद नरकीं दुष्कृतीच्या विपाका
मारो कान्ता प्रियकर तुझी सर्वदा थोर हाका

७१

हा हा ! स्रध्वी सुमति कमले हें तुजें काय दैव !
दुःखावस्था मजपरी खरी भोगिशी तूं सदैव
दुर्दैवानें कपिकारिं पडे हाय ! ती रत्नमाला

किंवा लाभे नवशशिकला सिंहिका—बालकाला

७२

मत्ता ! लोकीं खचित न बरा अन्यदार--प्रमाथ
या योगानें किति तारि लया पावले भूपनाथ
अन्यस्त्री ही हुतवहशिखा होय दुष्टा ! निकाम
तत्स्पर्शानें मरति शलभातुल्य पापी सकाम

७३

ज्यानें सारे सुरवर रणीं जिंकिले स्वप्रतापें
भीतीनें हा थरथर जयां सर्वही लोक कापे
ज्याची सेवा करि अनुदिनीं अप्सरावृंद फार
गेला तोही दशमुख लयां चोरितां रामदार

७४

घालोनीया सुखकर गळां रक्तपुष्पोपहारां
घेवोनीया प्रियतम सखी शूरसेनासि धारा

भालू जेथें भयकर सदा मांडिती गान फार
दुष्टा ! वेगें करिं चिर रणान्तःपुरीं तूं विहार "

७५

क्रोधानें तो मग करकरां चाउनीया रदांसीं
धांवे वेगें तिजवरि वदे माजली फार दासी
साध्नी तीही मग निजकरें दुर्जनां दूर लोटी
झोंबाझोंबी क्षणभर अशी चालली फार मोठी

७६

एकाएकी तंव चहुकडे घोर कळोळ झाला
“ धांवा धांवा खल रिपुजनीं घातला थोर घाला ”
गर्जे किल्ल्यावरि भयकरी युद्ध-भेरी विशाला
जों तों धांवे त्वरित तिमिरीं घेउनी ढाल-भाला

७७

“ आला आला रणपटु तुझा तो विशालाक्ष काल
युद्धांमध्ये करिल तुमचा पूर्ण आतां निकाल
होतां वेगें रुचिररणभू नेसुनी रक्त शाल
आलिंगोनी तदसिवनिता नीज तेथें खुशाल ”

७८

घेवोनीया भट उपवनीं शोधिती दुर्गपालां
साध्नातें त्या त्यजुनि मग तो दुष्ट बाहेर आला
युद्धाची ती पारिसुनि कथा अन्तरीं फार भ्याला
घेवोनीया दल मग सर्वे दुष्ट युद्धा निघाला

७९

सर्व सैन्य तें हताश
पाउनी रणीं विनाश
दुष्ट तो पडो रणांत
इच्छि ती सती मनांत

८०

आर्यभूदेवीमहिमा.

तृतीयोद्धार.

श्लोक.

सत्वाची तू असशि जननी आर्यभू ! सत्वराशि;
धर्माचीही मजशि गमशी एक तू मूर्ति खाशी;
हे ! तत्त्वज्ञे ! नमन तुजला सर्वशास्त्रप्रवीणे !
देवी ! दात्रीं सुपथ तनुजां दिव्य रूपच्छवानें.

साक्या.

नैसर्गिक सौंदर्य असो तें; तेणें विशेष कांहीं—
तिच्या गुणांचें यथायोग्यसें अनुमान होत नाहीं. २
गुणनिधितिल कण तिच्या असे हा नैसर्गिक सौंदर्य;
जाणावें यावरुनि तिचेच्या गुणनिधिचें ऐश्वर्य. ३
स्वाभाविक सुंदरता देणें निसर्गदेवीहार्ती;
पूर्वसंचितें ज्याच्या त्याच्या लांभे जशी तशी ती. ४
स्वभावसुंदरता दर्शक जरि पूर्वसंचितालागीं,
सद्यःकर्तृत्वद्योतकता तरि न तिचेच्या आंगीं. ५
स्वरूपसुंदर असुनि करी नर कर्तृत्व जरि गोरिष्ठे;
तरि तो कर्तव्यशून्य सुंदर मनुजाहुनी वरिष्ठ. ६
नसेल सुरचिर रूप नसो, पण कर्तृत्व योग्य ज्याचें;
तोचि खचित होतसे जगतिं या भाजन महायशाचें. ७
कर्तृत्वशून्य जों नर त्यांतें काय होय लावण्य ?
जन्मांधा आकर्णनयन कीं, क्लीबाला तारुण्य ! ! ८
असो प्रभूनें करुनि कृपेला, जरि भरतभूमिकेला—
सौंदर्याचा अनुपम ठेवा असला अर्पण केला;— ९

तरी तिचें माहात्म्य न कळतें अंशतःहि इतुक्यानें;	१०
निजकर्तव्यें स्वतां मिळविजे सद्यश ज्यानें त्यानें	
या दृष्टीनें बघतांहि तिचें पूर्वीसम यश वाढे,	११
धन्य धन्य ती जिच्या यशाचे विस्तृत असे पवाडे ! !	
उत्तम सरिता तीच, जिथेचें वारी मधुर, पवित्र;	१२
धान्यभरें जें सदैव डुलतें, तेंच उत्तम क्षेत्र;	
उत्तम तरु तों, फळें जयाचीं सुमधुर आणि रसाळ;	१३
उत्तम कवि तो, कविता ज्याची प्रासादिक बहुसाळ;	
तसा देशही श्रेष्ठ तोचि कीं, ज्यांतील मनुज सारे—	१४
निपजति कर्तृत्ववंत, झडती तत्कीर्तिचे नगारे.	
जनता करिते सुकृत्य जें जें, शतपट अधिकचि तेणें—	१५
देशभूमिसौंदर्य विराजे; जणूं सुरूपा लेणें	
सूर्यचंद्रही विप्रभ होतिल परिसुनि यशें जयांचीं,	१६
हीच आर्यभू प्रसू असे हो ! अशा सुगुणितनयांची.	
श्रीरमातृतेमाजि भारतभू भूलोकाशीं काय--	१७
पग सूर्यचंद्रलोकांशींही तुळितां वरिष्ठ होय !	
अमेरिका, इंग्लंड, जपानहि, चीन, वगैरे देश;	१८
अर्भकेंचि हीं यांशीं तुळितां महती नसे विशेष !	
अगाध हा काल--समुद्र असे अपरिमित पसरलेला;	१९
तत्तीरींचा सिकताकणही त्यांहीं न पाहियेला !	
एकूं नव्हतें येत जेधत्रां नांय रोमचें; किंवा--	२०
ग्रीसामध्ये प्रथम वसतिही झाली नव्हती जेव्हां;	
अधिक काय मिश्रादिदेशची जेव्हां मानवजाती--	२१
रंग लावुनी अंग आपुलें मुदें शोभवित होती;	
तेव्हांपासुनि ही आर्यभू आहे सर्व जगांत--	

- मनुजसमाजाधिदेवताशी वीरांवाशी ख्यात. २२
- जगति इतर भाषांत जेधवां नव्हते शब्दहि पुरते;
भाषाकोविद कुठुनि तेधवां असतिल अप्रेसर ते ? २३
- तेधवांच भारति ऋषिवृद्धी संस्कृत संस्कृत केली;
सूक्ष्मविचारप्रवीणताही तिजलागि अर्पियेली. २४
- हेहि असो छंदोबद्धहि त्या करुनि दिव्य भाषेतें,
लीलानर्तन करावयाला तयीं लाविलें होतें ! २५
- इतिहासाचा प्रदीप जेथें प्रवेशतां मालवतो;
दंतकथा तीत्रासिही जिथें परजाळितांच लवतो;
अशा प्रलयकालापासुनिही जेथें प्रसिद्ध, आर्य,
मत्रद्रष्टे, तपी, चिरायू, विलसति महर्षिवर्य. २७
- सहस्रावधी वर्षांपासुनि ज्या शुचि वसुंधरेंत--
वेदघोष गंभीर निरंतर ऐकूं येताहेत;
त्या भूर्माच्या बहु भाग्याचें येइल साम्य कुणाशी ?
सांगा तुळिजे गिरिवर कैसा लघुतम रजःकणाशी ? २९
- अपौरुषेयहि वयोवृद्ध तो ऋग्वेद सुत जियेचा,
वीरमातृता धर्महि तेणें सहजचि सिद्ध तियेचा. ३०
- रति प्रबळ ऐहिकीं वैभवीं, यास्तव तत्त्वज्ञान--
पुरतें न कळे ज्यांस, अज्ञुनि जे त्याविषयीं अज्ञान;
अशीं कुठें पाश्चात्य अर्मकें, कोणीकडे महर्षी !!
दशसहस्रवर्षापूर्वीं जे विख्यात तत्त्वदर्शी ! ३२
- अशा थोरशा ऋषीश्वरांच्या सुविमल तपोवनांहीं--
भारतभूमातेविण दुसरा पूतप्रदेश नाही ! ३३
- मुनिवर वसिष्ठवामदेवमुख अभिषिचिंति सुजलाला;
तेणेंही ह्या आर्यमर्हाचा पृथुदेह शुद्ध झाला. ३४

होमहवनशुभसमयीं एथें निघती अग्निज्वाला; त्यांच्याचि मिषें सर्वदेवतातोष व्यक्त जहाला.	३६
होमदग्धघृतसुगंधमोहित इंद्रवरुणमुख सुर ते-- याच महीवगते बहु वेळां जाहाले अवतरते !	३६
वीर्यवंत, तत्त्वविद, मुनींच्या समिती जेव्हां एथें-- ब्रह्मज्ञानार्थ करित होत्या बहु वादविवादांतें;	३७
परिस्फोट होईल तेधर्वा निजगौप्याचा, ऐसे-- वाटुनि, स्वतां परब्रह्मही चिंता करीत वैसे ! !	३८
ऋक्सामयजुरर्थव वेद हे या पुण्यभूमिचेच; उपनिषदे, ब्राह्मणेंहि, सारे सद्ग्रंथ हे तिचेच.	३९
तत्त्वज्ञानसुरधुनीजननहि तच्चरणांबुजि झालें; परब्रह्मवेत्ते शुकादिही इथेंच जन्मा आले.	४०
गर्ग, आंगिरस, याज्ञवल्क्य, हीं ऐकुनि मुनिव्रतार्थें, उदात्तता मनि नये कुणाच्या तत्कृतसुकृतिप्रेमें ?	४१
मायौपाधिक जगद्ब्रह्म जें त्याचेविषयीं विरति-- उपजे तत्क्षणि ह्या नामाहीं; परब्रह्म तेंवि रति.	४२
कुशीं जिथेच्या जन्म पावले ऐसे तत्त्वज्ञानी, धन्य ती न कां ? कां न वर्णिजे स्तविजे तिस सुज्ञानीं ?	४३
न्यायशास्त्रसांख्यशास्त्रकर्ते जे जगतीं सन्मान्य; थोर जहाले तेहि भक्षुनी याच भूमिचें धान्य.	४४
अप्रबुद्ध सर्वत्र जेधर्वां होती मानवजाती; अंधासम जें गेल्यामार्गें सकळहि मानव जाती;	४५
तेधर्वांचि धिक्कारुनि जेणें अंधकपरंपरेला, जयजयकार विचारशक्तिचा प्रथमचि अमूप केला;	४६
सांख्यशास्त्रजनक कपिलमुनिही ते ह्या महीस आई !--	

ह्यणून, वंदन करीत होते ! ऐशी हिची नवाई.	४७
अद्यापि जगद्वंद्य महामुनि कपिलहि. हर्षे जीते--	
आई ! ह्यणुनी वंदित होते; ऐशी कोण दुजी ते ?	४८
भूलोकीं तर नसेच, तरि पण असेल जर आकाशीं,—	
ग्रह हो ! तुमच्या लोकीं— सांगा एकादी तरि ऐशी ! !	४९
आर्यभट्ट, भास्कराचार्यही, वराहमिहिरहि यत्ने—	
ज्योतिर्भूगोलगणितशास्त्रां शोधिति भारतरत्ने.	५०
दशांशगणित, गुरुत्वाकर्षण, भूमिति, यांचे शोध--	
प्रथम एथ लागले; अशी ही जननी अनुभववृद्ध !	५१
आद्या जननी पराक्रमाची जी वीरपुरुषवंद्या--	
प्रथम तीहि एथेंच वाढली शस्त्रास्त्रधनुर्विद्या.	५२
द्विज ' शापादपि शरादपि ' असे; क्षत्रियहि शौर्यशाली;	
जगद्वंद्य एथेंच जन्मले, पूर्वी एका कालीं.	५३
यज्ञवेदिकांतून पावली त्रिकोणमितिही जन्ना;	
हिच्याच कोमल कंठापासुनि उद्गम सप्त सुरांना;	५४
उत्पत्ती एथेंच जाहली प्रथम मत्स्ययंत्राची;	
हिनेच दिधली जगा देणगी व्याकरणसुशास्त्राची;	५५
शास्त्रसिद्ध आद्यलिपी, तैशी जी आद्य वर्णमाला,	
ह्यांचा ह्या भारतीवसुमतीमध्येच जन्म झाला;	५६
सुवर्णमणिगणखचितचि अतिशय अघटित रचना जीची,	
जिला पाहतां जळस्थळांचा बोध मनांत नयेचि;	५७
फसला बघतां जीस सुयोधन, कृष्णा तयास हसली,	
ममीं शर त्यापरि ती गोष्टी हृदयीं त्याच्या बसली;	५८
कलिमूर्तीनें मग त्या क्रोधें जे दुर्धर प्रसंग--	
ओढविले; वर्णन त्यांचें मज करवे न यथासांग !	५९

सार हेंच भारता जीमुळें, आलें स्वरूप सारें, युधिष्ठिरसभा मयें निर्मिली ती शिल्पकलाधारें.	६०
आद्य जनक त्या शास्त्राचाही भरतखंड संपन्न; नाट्यवैद्यशास्त्रेही झालीं प्रथम इथें उत्पन्न;	६१
कणाद, भास्कर, वाग्भट, पाणिनि, गौतम, कपिलमहात्मा, वराहमिहिरहि, आर्यभट्ट, जगिं विख्यात विश्वकर्मा, स्वतंत्रशास्त्रप्रणेते असे तेजोमार्तंड जिथें—	६२
झाले आविर्भूत; ह्यणावें वीर्यवती कां न तितें ? अहो ! तत्त्वविज्जनहो ! करितों वंदन तुह्यांस भावें; ध्यावें परिसुनि; विनयें कथितों जें मज गमे स्वभावें.	६३
सत्य सत्य आहां आपण जरि ललामभूत जगा या; तारि याविषयीं गर्व नसावा भवन्मानसीं वायां.	६४
तुह्यांहुर्नाही विशेष ज्यांना या त्रिभुवनिं मानींती; काव्यामृतरसनिर्झर ज्यांच्या वदनांतूनि वहाती;	६५
ते आद्यकवि तुह्यांसम निपजवि आर्यभूमि निज उदरीं; स्वगर्व सोड; कव्त्रीश्वराची नयेचि कोणास सरी !	६६
सुपदन्यासा, सालंकारा, सरसा, सुवर्णमूर्ति, कविता ज्यांची परिसतां क्षणीं तल्लीन होय वृत्ति;	६७
ते वाल्मीकिमुनिहि अवतरले आर्यमहीचे पोटीं; ऐशी आहे या जननीची जगतीं महती मोठी !	६८
आद्यकवी वाल्मीकि धन्य तो ! वंदन त्यास माझे; स्वर्गभृत्युपाताळीं ज्याचें विस्तृत सुयश विराजे.	६९
रामकथामृतरस त्या मुनिनें भजकजनां चाखविला; नव्हे चुकविला कृतांत किंवा तन्मस्तक वांकविला.	७०
रामायणसम सरस, महीवर असें कोणतें काव्य ?	७१

उदात्तचरिते क्षणोक्षणीं जे नव्य, भव्य, सुश्राव्य...	७२
रूपाने बादरायणाच्या नारायण अवतरला;	
ज्याच्या कासेलागुनि मानव त्रिकट भवार्णव तरला;	७३
‘ सर्व व्यासोच्छिष्टं जगदिति ’ यत्कीर्तीचें गीत;	
तो भगवान् व्यासोनारायण जन्मे याच महींत.	७४
“ व्यासवचन हें विमल सरारुह, गीतार्थ ज्यांत गंध,	
नान ख्यानें तंतु ज्यांतले, श्रीहरिकथा मरंद,	७५
अहर्निश प्राशित्ती जयाशी सुरसिकभक्तमिलिंद,	
अनर्थकर विषयार्थ सांडुनी, रमति ज्यांत सानंद;”	७६
ऐसें भारत रचिलें जेणें तो श्रीव्यासमहात्मा--	
भरतभूविणें इतरत्र कुठें येईल काय जन्मा ?	७७
प्रचलित असती जगति जेवढीं शास्त्रें आज समस्त;	
एकदांच तीं जरी कदाचित सर्व पावलीं अस्त;--	७८
तरिहि एकटें भारतचि जनां शिकवील सर्व शास्त्रें;	
अशीं अपूर्वें पर्वें ज्याचीं असति त्रिविधें अजस्रें !	७९
नीतिशास्त्र पाहिजे काय ? तरि पहा भारतालागीं;	
तत्त्वज्ञानहि असे विबलें त्यांतचि जागोजागीं;	८०
कवित्व व्हावें काय ? तर पहा महाभारतीं, शोधा,	
काव्यसुधामाधुरी करी हो ! वास्तव्य तिथें बहुधा;	८१
सृष्टिवर्णनें, इतिहास तसा अन्वर्थ, भारतींच;	
ग्रंथमिषें गमतें अवतरली क्षितिवरति भारतींच !	८२
रामायण, भारत, शाकुंतल, उत्तररामचरित्र,	
इत्यादिक हे ग्रंथ आमुचे रसपात्र अतिपवित्र.	८३
ह्यातिल एकाच्याहि संग्रहें मिळती महती जगतीं;	
सर्वसंग्रहें किती धन्यता असे आमुची मग ती ?	८४

ग्रंथ नव्हत हे गमति मानसा मूर्त क्षीरनिधीचि !	
हे असतां, कोण रसिक इच्छिल वसति क्षीरनिधीची ?	८९
वसे क्षीरसागरिं नारायण, लक्ष्मीकांत, अनंत;	
परंतु आह्मी भारतवासी त्याहुनिहि भग्यवंत !	९६
अमुच्या कवितादेवीमध्ये मूर्त श्री वास करी;	
भगवंतांच्या लक्ष्मीमध्ये कविता न वसेच परी !	९७
कवितादेवीकंठमणिकवी वाल्मीकि, तसे व्यास,	
कालिदास, भवभूति, वंदितो त्यांस जगत्सेव्यांस.	९८
या सर्वांना जिच्या कृपेने दिव्यप्रतिभास्फूर्ति--	
झाली; त्या आर्यमहीलाही असो आमुची प्रणति.	९९
परंतु ही प्रतिभास्फूर्तीही काव्यांत मात्र झाली;--	
असे नसे हो ! धर्मास्तवही ती उपयोगा आली.	१००
कोणयाहि धर्मी असतिल जर उदात्त ऐशी तत्त्वे;	
श्रेय त्यांचें तरी असे या भरतभूस मुख्यत्वे.	१०१
मुख्य धर्म वेदप्रणीत तो इतर त्याचीं बाळें;	
परंपरा सर्वहि धर्माची अशी प्रकटली काळें.	१०२
वैदिक धर्मातिल सारांशें बौद्धधर्म संभवला;	
स्वरूपांतरे बौद्धांतुनिया ख्रिस्तधर्म उद्भवला;	१०३
ख्रिस्ती धर्मांतुनी अवतरे महंमदाचा धर्म;	
त्यांतुनि नानकपंथ निघाला निवडूनि मुख्य धर्म;	१०४
नानकपंथे पुनः जोडिली गेली परंपरा ही;	
अशी आर्यभू सर्वहि धर्मा जननी बनूनी राही.	१०५
स्वप्राणचि गणितसाल धर्मा; श्रद्धा असेल धर्मी;	
भ्रष्ट जहाले नसाल आणिक धर्मापासुनि तुह्मी;	१०६
तर तो स्वप्राण दिला यास्तव वंदा भारतभूला;	

- स्वस्वधर्मिजनसमाज हो ! मग व्हाल प्रिय प्रभुञ्ज. ९७
- वेदप्रणीत धर्म तर असे या भूमीचा प्राण;
त्या धर्माचें देह झिजवुनी जे करिति परित्राण; ९८
- ते श्रीमच्छंकराचार्यविभु, रामानुज, मध्वहि ते,--
वल्लभादि धर्मवीर अवघे आले जन्मासु द्युं. ९९
- वीर्यवंत तूं धन्य ! जपाना ! ध्वजा तुझ्या सुयशाचा-
महीमंडळावरी फडकते नभोमंडळी साची ! १००
- वीर्यहीन पौर्यास्य न, त्यांची अतिशय अघटित करणी;
धरणीवरि ते प्रबळ रिपूसहि लोळविती सहज रणीं. १०१
- हें त्वां कैलें सिद्ध; बलाढ्यहि रशिया जर्जर केला !
अगस्त्यमुनिकृत समुद्रशोषचि जगतास दावियेला ! १०२
- भाग्यवंत तूं खरा, पारि असे एक उणीव तयांत;
ईशेच्छा ही ! तुझा नसे वा ! दोष किमपिही यांत. १०३
- बलाढ्य रिपु शतदाहि जिंकिला तरि जें तुला न सांधे,--
महद्भाग्य; तें ईशदेयेनें या आर्यभूस लाधे ! १०४
- धर्मनिष्ठ तूं, प्राण तुझा जो विख्यात बौद्धधर्म;
शर्मघ्न जो आचरितांना, श्रितमनुजदेहधर्म; १०५
- त्या धर्माचा उत्पादक जो गौतमबुद्ध महात्मा,--
तोही घेई पहा अहाहा ! पुण्यार्यभूंत जन्मा ! १०६
- अल्प काय हें भाग्य ? सांग गा ! या आर्यवसुमतीचें.
तूही असशी पात्र नमाया पदपद्म या सतीचें. १०७
- असो अशा या धर्ममयी जननीचा जयजयकार.
तत्पदारविंश दासाचा सप्रेम नमस्कार. १०८

श्लोक.

श्रीरुद्रादि त्रिदश तुजला रक्षिताति स्वशक्त्या;
 श्रीव्यासादि स्तविति हरिखे, नारदादि स्वभक्त्या;
 शत्रुघ्नंसा करिति सुभट श्रीशिवादि प्रभू ते;
 ऐशा तूते नमन जननी ! सर्वदा आर्यभूते.

१०९

तृतीयोद्धार समाप्त.

चंद्रिकांत.

काव्यमय सृष्टी.

अंजनीगीत.

काव्य कवीचे परिसुनि कार्नी । अथवा एकांतीं ते वाचुनि
 हृदयीं ठेवावे साठवुनी । ऐसे जरि वाटे १
 वाल्मीकीची रुचिर सरलता । कविकुलमणिची चेतोहरता
 भवभूतीची प्रसादमयता । अनुभविली हृदये २
 दैवत्रशे विस्मृति ही यांची । होइल काल करिल या नष्टचि
 निसर्ग कविता या सृष्टीची । होइ न नष्ट कधीं ३
 वसंत सरता कोकिलगान । श्रवणि न येई निराश ह्मणवुन
 न हो खळखळा निर्झर वाहुन । रंजवि रसिकांतें ४
 श्रांत पांथ ये चालुनि तरुतलि । ओढ्यावरती निदाघकाली
 वंशी वायू वाजवि मुरली । ओढितसे चित्ता ५
 शिशिर ऋतूंतहि हिमालयावरि । सकल शांतता नांदे ज्या स्थळीं
 भागिरथीचे धों धों वारी । वाहुनि सुखवि मना ६
 निर्धन, अरसिक, अंध, पंगुला । कविकृतिचा जरि लाभ न घडला
 निसर्ग कविता अमर जगाला । रंजवि ईशकृपे ७

धनवासी.

काव्यरत्नावलि.

अंक १२ वा.

सालअक्षर.

वाचकांस संग्रहाकाची विनती.

मंदाक्रांता.

त्रैलोक्याचें कुशल वसतें यत्कृपावीक्षणांत,
तर्कीना जें मनुज, घडवी तें यदिच्छा/क्षणांत,
विश्वाधर प्रभु बहुविधा दावुनी तो स्वलीला
फेरे अष्टादश करवुनी रक्षि रत्नावलीला

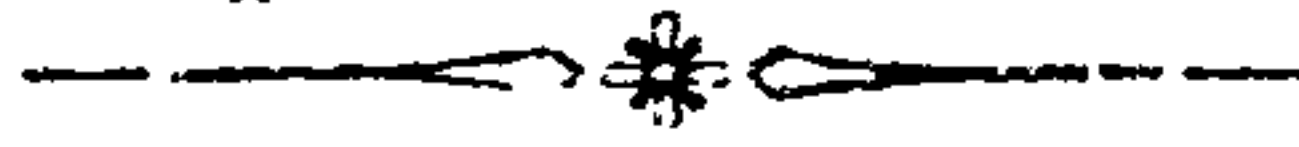
भाषाभूषा प्रिय रसिक हो ! ही तुह्मी मानिलेली
अव्हेरावी नच, जरि जरा यौवनें मंद गेली
तें मंदत्व स्वलनहि नव्हे दोष रत्नावलीचा
जें श्रोण्यादी अवयव करी पीन, त्या यौवनाचा

पूर्वीचें तें लघु चपलसें, वर्षि अष्टादशात्रे
वाढे स्त्रीचें वपु, नवमर्दे मांघ आलस्य पावे
येई तेणें अनियतपणा वर्तनीं अल्प काळ;
कोणाला हे नव युवतिचे सौख्य देती न खेळ ?

तैशी रत्नावलिहि जन हो ! दावि तारुण्यलीला;
लावी, प्रेमें लपुनि विजनीं, ही तुह्मां शोधण्याला
कांहीं शंका मनि धरुं नका हा न असंत लोप;
उत्तेजाया रुचिस तुमच्या हा तिचा प्रीतिकोप

“ लोपे प्रीतीं विरहिं ह्यणती, सांगतो सत्य रीती;
 भोगाभावे अधिकचि चढे इष्ट वस्तूवरी ती ”
 ऐसें यक्षाकडुनि वदवी कालिदास स्मरा तें;
 प्रीती चित्तीं शिथिल न करा प्रार्थनां ही तुल्य तें
 योजी जें जें, जरि सकल तें साधतें मानवास,
 पाणी होतें अमृतः घडता भूवरी स्वर्गवास;
 एरंडू सुरतरु, गिरी श्रुद्रही मेरु होता;
 धारा नाही ह्यणुनि वरिती नित्य चित्तस चिंता !
 थोडी रत्नावलि न तुमच्या भेटिला उत्सुका ही;
 सेवेमाजी चुकुनि न असे लज्जिता, हें न काहीं;
 कालाची दुर्गम गति परी तद्रती लागि रोधी,
 ज्याच्या ओघा हटवुं न शके पंडिताचीहि बुद्धि
 चाले मोठी अहमहमिका प्लेग दुष्काळ याची
 संपादाया सचिवपदवी, भारती ह्या, यमाची;
 झाली दीना समर्थि असल्या भारतीही कवीची
 आहे सेवारत मति तरी काव्यरत्नावलीची
 नाना विद्ययुत कविजन प्राण रत्नावलीचे
 प्रेमें शक्ती चढवुनि नवी पोशिती गात्र तीचें.
 वाली ऐसे असुन मग ती दीन होईल कां हो ?
 वर्षा मेघाश्रित मयुरिका फोडिते काय टाहो ?
 दैवें कालासह न घडुनी चाल रत्नावलीची
 मंदाक्रांता बहुतचि करी ही निराशा जनांची;
 ती साहोनी इजवरि जसे ठेविले प्रेम त्याहीं,
 तैसें राहो पुढतिहि, जगच्चालका प्रार्थना ही.

श्रीछत्रपतिशिवाजीमहाराजकाव्य.

सर्ग १२ वा.

मध्यरात्रवर्णन. विशालाक्षाचा भद्रांचलावर हल्ला. युद्धवर्णन. शत्रूंचा पराभव. भद्रांचल हस्तगत होतो बहिलोलखान चाल करून येतो. पुन्हा युद्ध. विशालाक्षाचा विलक्षण पराक्रम. बहिलोलखानाचा पराजय व पलायन. तो शिवाजीच्या स्वाधीन होतो. शिवाजी प्रतापराय व सुशीला यांस बंधमुक्त करितो. दुर्मतीला शासन. शिवाजीचे आवेशयुक्त भाषण. भरतवाक्य.

श्लोक.

गगनपथिक जाई चंद्र अस्ताचलातें
 तिमिरनिकर घोर व्याप्ति पृथ्वीतलातें
 अचल सकल भासे जाहली मध्यरात्र
 न पथ दिसत नेत्रां काननीं अल्पमात्र १
 त्यजुनि विरहदावीं नाथ जाई प्रवासां
 ह्यणुनि विकल चित्तीं यामिनी कृष्णवासा
 नयनसलिल गाळी ही तुषारच्छलानें
 गगन भरुनि टाकी स्वस्तनेत्रांजनानें २
 तरुवरलतिकांहीं व्यापिला प्रान्त सारा
 तृणदलकुसुमांचा माजलासे पसारा
 वट वकुल नभातें चुंबिती मस्तकांहीं
 करिति पथनिरोधां शाखि मार्गस्थकांहीं ३
 निविडतरुनिकुंजीं व्याघ्रसिंहादि घोर
 करुनि घनरवातें देति हे भीति थोर

क्षुधित किति वनान्तीं भक्ष्य शोधार्थं जाती
स्रुतमदजललेखा त्रीडती भद्रजाती

४

करि वनिं चहुभागीं शान्तता पूर्ण वास
तरुवरि विहगाली भोगि निद्रा-सुखास
परम अधम घूकत्राज दुष्कर्मकारी

कपटपटु पहा हा सुप्त--काकांस मारी

५

करुनि वरि फणार्ते नाग हे स्वैरचारी
सुखितहृदय येथे डोलती अंधकारी

श्रवण करुनि कर्गी घोर फूत्कार त्यांचा
सभय दडुनि राहे संघ हा दर्दुरांचा

६

करि टप टप ऐसा शब्द कोठे तुषार
सर सर रव होई चालनां विखार

करि धड धड शब्दां घोर कोठे प्रपात
कड कड कड कोठे होतसे वृक्षपात

७

हिमकर नृप जातां अस्तमानां विशाल
तमनगकुहरीं जें गुप्त राहे कराल

बघुनि समय ऐसा योग्य बाहेर येते

करुनि करगता भू भोगि साम्राज्य येथे

८

भयकर समयासी या अशा एक-सेना

नच किमपिहि जीच्या भीति चित्तीं वसेना

हळु हळु हळु लंघी मार्ग भद्रांचलाचा

बघुनि नवल वाटे थोर आवेश साचा

९

क्रमण करुनि मार्ग श्रान्त झाले सुवीर

परि गहन पथींही सोडि कोणी न धीर

न गणनि हृदयीं ते अल्पाही युद्धवेदां
भयविरहित सारे चालले दुर्ग--भेदां

१०

जातां सैन्य बळें न त्या पथ कळें घोरांधकारामुळें
थोडें लक्ष्य चळें तरी पद ढळें खांचेमधें आदळे
शौर्याचे पुतळे खरेच सगळे यालोकिं ते आगळे
त्यांचें धैर्य ढळे न, हें जरि पळें आकाशही कोसळें

११

कोणी वीर पडे पथीं धडपडे दुर्भाग ते वांकडे
सेना ती रखडे पदोपदिं अडे आधार ना सांपडे
भारी उच्च कडे तसे चहुकडे वाटेंत काटे खडे
जातीं सर्व सडे सुनीर निधडे सोत्कठ किल्ल्याकडे

१२

तेजनें तरणीममान करणी जो दावि युद्धांगणीं
जातांना चरणीं न लेशहि गणीं ते क्लेश वाराप्रणी
चिन्ती वीरमणी निजप्रहरणीं मर्दून दुष्टां रणीं
मी शौर्यादिगुणीं भरीत धरणी निःशेष ही या क्षणीं

१३

कोठें भूधामालिका दिसतसे अत्युच्च अभ्रलिहा
कोठें भूमितळां भयानक दरी भेदानि जाई पहा
कोठें पुण्यनदी सुवासितजला धों धों रवें वाहतें
कोठें सर्व दिशा प्रपात भरिती मेघपरी झांकुतें

१४

जातीं सर्व असे मृगाधिप जमे जिंकावयाला ससे
चित्तीं भीति वसे न धैर्य विलसे अंगामधें फारसें
जातीं उत्सुकमे पृढें जसजसें किल्ला तसा येतसें
धीगोत्साह--रसें तदा वदतमे तो वीर त्यांना असें

१५

“ येषिद्रव खरी वसे क्षितिवरी जीची न अन्यां सरी
साक्ष त् श्री दुसरी तिला खळ हरी भूपालही त्यापरी

- याचा सृष्ट जरी न ध्याल समीं धिक् धिक् तुझांतें तरी
घाला आत्मकरीं स्त्रियापरि बरी ती कंकर्णे साजरी १६
- किल्ल्यामध्ये जाहलें सर्व शान्त । निद्रासै रूपां लोक भोगी निवान्त
झाले स्तब्ध व्योम तैसें अशेष । औदासिन्या आदगी तें विशेष १७
- मार्गातूनी हिंडती चोर जार । दुष्कर्मांतें योग्य हा काल फार
जीं ऐकोनी वाटते भीति थोर । कुर्ये ऐशीं येजिती ते अघोर १८
- होई त्यांचा फार संचार गुप्त । मार्गामध्ये श्वान जे अर्ध--सुप्त
येतां कार्नी अल्प चाहूल यास । तेव्हां सारे भुंकती असमास १९
- होती कोठें यामघंटानिनाद । तैसे कोठें मद्यप्याचे विवाद
घाली तेव्हां गस्तही केतवाल । कोणी जातां त्यास बोलें सवाल २०
- निद्रेमध्ये मग सारे शिवंदी । तेव्हां तें त्या कगी कोण बंदी
हल्ल्याची त्या तेधवां अल्प नाही । गुंगीमध्ये शत्रुतें कल्पनाही २१
- त्याकालीं वीर कांहीं भय विदित कधीं अल्हाही ज्यास नाही
मेठें दुर्लभ्य तेही तट चढुनि बरी पोचले शीघ्र पाही
तेव्हां त्या रक्षकांही बघुनि रिपुजनां ठेकिल्या भेरि दाही
जागे झाले शिपाई ढकलिति मग ते त्यास ग्वालीं करांहीं २२
- मेठा कल्लोळ झाला वदति रिपुजनीं घतला थोर घाला
तेव्हां बाहेर आला शठमति खल तो अन्तरीं फार भयाला
घेवोनी शीघ्र ढाला प्रखरतम असा कोणि हातांत भाला
कोणी घेती मशाला मग रिपुवरि तो दुष्ट वेगें नित्राला २३
- मुख्यद्वारीं परम भयकरी जाहली युद्धमेरी
सेना सागी त्वरित रिपुवरी धांवली शस्त्रधारी
मारामारी करिति बहुपरी घोर त्या अधकारिं
इषा मारी स्मृति न तनुवरी कोण देहां विचारीं २४

- युद्धाचो शर्थ केली हरिशरभ जणों मांडिती युद्ध-केली
किंवा रागावलेली कळह करितसे व्यग्रजाती भुकेली
अंगी ईर्ष्या उदेली समरशिरि उभों निर्भया पूर्ण ठेली
सेना तेथेंच मेली परि नच इतरां एकही हार गेली २६
- घेवोनी ढाल हातीं करुनि रिपुपुढें आपली ताठ छती
युद्धाचें गीत गाती कुपित काकरां वीर ते दांत खाती
रक्तानें सर्व न्हाती परि नच हटती एकमेकां अगती
स्वर्गा कित्येक जाती वरिति सकलही कीर्ति जी निस्तुला ती २६
- गर्जि अत्यन्त झाली पडति किति तरी वीर नष्टसु खालीं
वी श्रं फार आली नच गणिति जरी अंगि रक्तें नित्रालीं
रक्तानें पूर्ण न्हाली वसुमति वरिते सत्य अत्यन्त लाली
अंगें संचूर्ण झालीं तरि न विमती वीर ते वीर्यशाली २७
- झालें असें युद्ध मुहूर्त एक । मेले महावीर रणीं अनेक
गेली विशालाक्ष-चमू न हार । शत्रूवरी घोर करी प्रहार २८
- सांडून युद्धां मग दुष्ट-सेना । जातें जयाशा लवही दिसेना
मार्गे पळाली हतवार्थ सार्ची । सांडून आशा सकलां यशाची २९
- स्वधीन होतां मग तें ठिकाण । तेथें त्यांचें फडके निशाण
सेना अशा ती जयशालि झाली । नाही परी युद्धशिखा विज्ञाली ३०
- भोठा पळुा मारुनी शंघ फार । गांठी किल्ला म्हेच्छ-मेना अपार
केला हल्ला क्षिप्र सक्रोध खानें । अल्लाअल्ला नाम गर्जे मुखानें ३१
- पाहुनी दल असें यवनाचें । शूरसेनदलही रणि नाचे
धांवले यवनसैन्य अपार । मार तें करितसे अनिवार ३२
- माजले समर त्यास्थळि थोर । गर्जती रणमदें भट घोर
ढोटला भट भटावरि रागें । झुंजतो बहु परी नच भागे ३३

गर्जतां धडधडा रणभेरी । सिंहसा प्रतिभटां भट हेरी	
घेउनी निजकरीं तरवार । त्यवरी प्रखर तो करि वार	३४
फोडिती सदसिनें अरि-भालां । सत्वरी खुपसिती उरिं भालां	
होतसे नच दलांत रिघाव । घालिती भट परावरि घाव	३५
वीर ते रगडिती निज दाढा । दाविती मग पराक्रम गाढा	
होय ती असिद्धता न भुजंगी । माजली परम ती रणरंगी	३६
रोटिती भटभटां रणधीर । हालती न लव ते परि वीर	
माजली रणधुमाकुळ भारी । होय कत्तळ महा भयकारी	३७
अन्तरीं न इतरांस रिघाव । मरुताहि मिळे नच वाव	
एक वीर पडतां रणि जाग । घेन ती भट दुजा मग जागा	३८
यापरी भट भटास विमर्दी । धांवती तरीहि युद्ध-विमर्दी	
झुंजतां भय नसें मरणाचे । मृत्यु आ करुनिया रणि नात्रे	३९
होय विक्षत जगी जवमांनीं । वीर ते नच तरी लव मानी	
जाडले रणशिरीं किति गर्द । साहसी रणविशारद मर्द	४०
होतसे खणखणा असि-शद्ध । जाहळा दणदणा पद-नाद	
दाविती पटह गर्जुनि धाक । फोडिती भयकरी भट हाक	४१
पाउनी खगकुले बहु भाति । तेधवां उडुनि जाति नभीं तीं	
धांवती वनपशू दुरि सारे । भीतिनें सकळ भूमि थगरे	४२
यापरी रणमर्दे बहु मस्त । झुंजती करिति वीर शिकस्त	
तां निशा सरुनि हेय विभात । शोमले तपन-तेज नभांत	४३
अंबरीं प्रकटतां गवि कान्ति । भ्यासुग समभू नच कां तीं	
वाहती भयद शेणित-पू । मोजवे न पडले किति शूर	४४
जाहली सकळही क्षिति लाल । लेगिला जणु उमोप गुलाळ	
नेसली अरुण रम्य विशाल । चित्रवर्ग अथवा नवशाल	४५
रोधिती खल जसे सुजनाते । त्यापरी जलद हे तपनाते	

नाशि तो परि तयांस विलोकी । पावती जय महाजन लोकी	४६
शून्य सर्व अत्रनीतल भासे । कंजपंक्ति न सरोवरि हासे	
जाहल्या दशदिशाहि उदास । व्यग्रता करि जनां निज दास	४७
माजला बहुत युद्धविमर्द । आटले सकलही रणि मर्द	
सर्वतां परचमू जरि घेरी । अल्पही तरि गणी नच येरी	४८
यवन ते असती बलवान् परी । विचरती समरीं गृहि ज्यापरी	
चरचगं चिरिती रिपुचीं शिरें । भय न तद्दृढी लवही शिरें	४९
रणि निशा चरसे अनुधांवती । अनुचिता कृतिनें सुख पावती	
प्रकटुनी समरीं बळ आपले । पळविलीं अवघीं रिपुचीं दले	५०
बघुनिया रिपुचा बहु विक्रम । परतले अपुले भट-सत्तम	
त्वरित तो स्वजनां मग सांवरी । दल्पती वटुनी वच यापरी	५१
“ मळवुनी निज पूर्वयशां कसे । सकलही भटहो पळतां असें	
प्रथित वीरजनां नच सर्वथा । अहह ! ही उचिता वचनोयता	५२
जगि अवश्य असें मरणें जरी । मग किमर्थ अहो पळतां तरी	
न दुसरे अयशस्कर याहुनी । खचित तें गमतें मजला जनी	५३
मिळविलें समरीं यश आगळें । चरचगं चिरुनी रिपुचे गळे	
मळवुनां यश तें अपुलें असें । न मरणाहुनि निघ जिणें कसें	५४
उचित जी भट हो निज विक्रमा । कृति करा असलीच महत्तमा	
जरि पळाल रणांतुनि या क्षणीं । तरि पडाल खरे दृढबंधनीं	५५
अशी बोलुनी वीर तो वीरवाणी । अरातीवरी धांवला शस्त्रपाणी	
कृतान्तापरी मारिली घोर हाक । परातें मनीं वाटला थोर धाक	५६
विगजे कगी शस्त्र तें घोर भारी । तयानें परातें रणीं तो विदारी	
तडिद्रोल जैसा दिसे अवगांत । तसा शोभला वीर तो त्या दलांत	५७
जरी घालितां वीर त्याला गगडा । तयाचा स्वगव्जें करी तो चुराडा	
फिरे भोंवतीं चक्रशां शस्त्रधारा । तयानें परातें करी थोर मारा	५८

समीपस्थ ज्याचा असे अन्तकाल । करी त्याकडे वक्रदृष्टी कराल
रणीं वीर जो जो दिसे अग्रभागीं । तयाचा करी चूर तो त्याच जागीं ६९
जशी चंड--काली रणीं शूलधारी । तशी खड्गवल्ली भटध्वंसकारी
नभीं जेवि विद्युल्लुता दुर्निरीक्ष्या । तशी संगरीं होय ती अन्यपक्ष्यां ६०
जणीं नागिणी कालरूपा खरी ते । भटप्राण शोषावयां धांव घेते
रणीं ओकुनी ती विषज्वाल वीर । करी शत्रुसैन्यांत संहार थार ६१
कसा शोभला वीर तो शस्त्रधारी । रणीं जेवि रक्षोगणीं कैटभारी
भयें वीर कोणी न शस्त्रां उभारी । रणीं जाहला शत्रु--मंहार भारी ६२
पळों लागले शत्रुचे सर्व वीर । नसे राहिला त्यांस युद्धांस धीर
“ पळा रे पळा पातला वक्र काल । गिळी म्लच्छ--वीरांस हा क्रूर काल ६३
असा तेधवां होय कळोळ भारी । रणीं वीर कोणी न वीरां विचारी
पळे प्राणभीतीमुळें वीर जो तो । मराया वृथा कोण हो मिद्ध होतां ६४
जरी खान देई तयां धीर भारी । तरीही तयातें न कोणी विचारी
पळे मांडुनी युद्ध जो तो भयानें । बरा सेविला मार्ग तो शीघ्र खानें ६५
पराभूत सेना जरी तीं पळाळी । न ती शत्रु हस्तानुनी मुक्त झाली
महा सैन्य हल्ला करी अग्रभागीं । विशालाक्ष--सेना तशी जाग जागीं ६६
दवार्ता कुरंगी दुरी धांध घेई । तिला व्याध मार्गामध्ये आड येई
तशी जाहली बापुडीचीं अवस्था । सुटायस तीतें नसे अन्य रस्ता ६७
शिवाची चमू होय ती शूर धीर । असे पाहुनी घाबरे म्लच्छ--वीर
अकस्मात् निरोधी तिला भूपसेना । पळाय तिला मार्ग कोठें दिसेना ६८
विशालाक्ष साश्वर्य अस्यन्त झाला । क्षणे घातला हा दुजा कोणि घाला
पुढें धांवला तोंच वेगें नृपाल । गमे जो रणीं शत्रु सैन्यास काल ६९
नृपाधीन तो खान झाला हताश । तशी म्लच्छ सेनाहि ती सावकाश
विशालाक्षही भेटला भूमिपाला । तयां पाहुनी राव संतुष्ट झाला ७०
क्षणे धन्य तू वीर होशी जगांत । त्रिलोकीं तुजें धोर सामर्थ्य गात

- खरा या जगीं योग्य तूं स्वामिभक्त । प्रतापें तुवां राव केला विमुक्त ७१
 मिळालीं दलें दोन तीं; थोर हल्ला । करोनी नृपें घेतला शीघ्र किल्ला
 रणीं ध्वस्तधैर्या चमू दुर्जनार्ची । नृपाधीन झाली स्वयें क्षिप्र साची ७२
 करी यत्न तो गुप्तवेशें पळायो । दुरात्मा परी सर्व तो होय वायो
 नृपाच्या करीं सांपडे पापबुद्धि । सुहृद्दुर्ग त्याचा तसा तो कुबुद्धि ७३
 करी बंधमुक्त प्रतापप्रभूतें । नृपें अपिळीं त्यास वल्लें प्रभूतें
 करी योजना त्याच जागीं खलार्ची । तशी सर्व त्याच्या कुमित्रादिकांची ७४
 करी शान्तता शीघ्र तेथें नृपाल । जयातें प्रजा वानिती सर्वकाल
 खलानें अहा गाजिलें लोक सर्व । तयातें तडा वाटलें हर्षपर्व ७५
 स्त्रियांची खरी ईश्वरी होय लोकीं । सुशीला जिची कीर्ति वानी त्रिलोकी
 तिला मुक्त केलें स्वयें भूवरानें । पतीतें सती भेटली ती सुखानें ७६
 प्रजा ती गुड्यातोरणातें उभारी । समस्तासही वाटला हर्ष भारी
 खरा तातसा होय जो आपणातें । प्रजा दृष्ट सत्कारिती सर्व त्यातें ७७
 दिलें दुःख जें जें खलानें जनार्ते । नृपें सर्वही दूर केलें तदा तें
 प्रजा स्वप्रजा निर्दिशेषा नृपातें । कसे पाहवें दुःख त्यांचें तयातें ७८
 असा सौख्यकारी समाचार झाडा । सर्वें सर्व विश्वास--भृपां कळाचा
 निघे शीघ्र साध्वीसर्वें तो गडातें । न त्यांचा अहा ! वर्णवें हर्षानार्ते ७९
 पित्यातें तदा भेटली हो सुशीला । तशी शीघ्र मातेसही शुद्धशीला
 तदा लोटल्या सत्य आनदराशी । नसे अन्त त्या पूर्ण सौख्याकराशीं ८०
 नराधम जे अपराध केले । नृपासर्वें कैतव योजियेलें
 तदर्थ शिक्षा करण्या तयातें । निमंत्रिलें सर्व सुहृज्जनातें ८१
 नृपाल सिंहासनि फार साजे । तसे तया सन्निध अन्य राजे
 विशिष्ट शोभे दरबार फार । पहावया सोत्सुक तो प्रकार ८२
 पयोद-गंभीर-रवें शिवाजी । वदे तदा " सज्जन आयका जी
 खलाधम सोडुनियां नयातें । अपार पीडा दिधली प्रजातें ८३

परांगनाचा अभिलाष केला । सदा दुरात्मा विषयां भुकेला	
विमानुर्ना हा मम शासनातें । करी सदां दृष्यथ--सेवनातें	८४
पतिव्रता भूषणभूत पाही । नृपाल विश्वास सुता अहा ही	
तिला अकस्मात् हरिलें छलानें । तसें प्रतापप्रभुतें खलानें	८५
करून मैत्री यवनाधमांशीं । विरोध मांडी स्व--सुहृज्जनांशीं	
तरी शिरच्छेद करा खलाचा । तयास हा दड यथाह साचा ”	८६
प्रताप तेव्हां बदला तयातें । “ त्रिनंति ही एक असे नृपातें	
खलाग्रणी दुर्जन हा नृपाला । यथाहं हा दंड खरा तयाला	८७
परी सती वर्गविभूषणा ही । सरी जिची सत्य रमेस नाही	
पडेल ती दुर्गतिमाजि राया । विचार हा पीडि मना खरा या	८८
किती सतानें उपकार केले । महा अनर्थीं मज रक्षियेलें	
असे खरी ही खनि सद्गुणाची । जगी रमेची प्रतिमाच साची	८९
तरी न याला नृपते वधावें । सतीस या अल्प न दुःख द्यावें	
परोपकारव्रतिं पूर्ण जागो । सतीस वैधव्य-शेखा न लागो ”	९०

वदे तेव्हां राजा “ जगिं अससि धन्य प्रभुवरा

दयावान् तूं मोठा नच तव सरीं सत्य इतरां

करी जो दुष्टात्मा तुजांशि परि पीडा बहुपरी

दया सौहार्दानें करिशि नृपते त्यावरि खरी

९१

जरां याला शिक्षा परम उचिता हीच गमते

कशी धिःकारावी तरिहि तव विज्ञप्ति नृपते

वसो दुष्टात्मा हा तरि सुत्तिर कारागृहिं मुखें

जरी या पापाला परम लघु हें शासन निकें

९२

विशालाक्षानें जी उपकृति नृपा केलि अतुला

किती ती वर्णावी विदित खरि ती सर्वहि तुला

महास्वामीभक्तप्रचुग्गुणवान् होय जगि हा

कंरी तूह्यांसाठी प्रकट समरीं साहस महा

९१

गुणाधिक्ये याने मज बहुत भूपा सुखविले

प्रतापाने तैसे सकल भुवनाने भारेयले

तरी या दुर्गाचा अधिपति असो हा नृपवरा

रणीं सेतो आह्यां यवनदलविध्वंसचतुर्णां

९४

अहा ! हा विश्वास प्रभुवर महात्मा चरचरां

प्रतापाने युद्धांगणि चिरुनि टाकी खलशिरां

महौदार्ये ज्याने बहु सुखविले भूसुर महा

तया दुर्दैवाने बहुत छळिले वार्धकिं अहा

९५

परी त्या दुःखाचे शमन करुनी सत्वरिं खरे

सुखाचा हा ऐसा समय अणिला त्या प्रभुवरें

शिवो ईशे-छेने कधिहि न विण्हेलेशं अपणां

सदैव प्रार्थीं मी सविनय असे ईश-चरणां

९६

स्वधर्माते आली अवनति महा दैवगतिने

प्रजा ही दुष्टांनीं बहुत छळिली दुष्टकृतिने

स्वधर्मोद्धारं मी करिं परम यत्नां अनुदिनीं

केरा मत्साहाय्या नरपति तुह्मी सर्व मिळुनी

९७

महासाध्वीश्रेष्ठा जगि खरि सुशीला शुचितमा

जशी सीताताग तशिच गमते ही अनुपमा

हिने सच्छालाने अतुल यश लोकीं प्रकटिले

तसे चारित्र्याने सकल अवलाने दिपविले

९८

जरी दुर्दैवाने बहुपरि सर्ताते छळियले

तरीही साध्वीने नच सुचरिताते मळविले

- सदा धैर्योत्साहं प्रकट करि सत्कार्ति विमला
खरं भाहे ईचें अतिकथमहौदाय मजला ९९
- पडे दुर्देवाचा इजवरति घाला जरि महा
अहा केली त्यानें उपकृति विशेषा तरि पहा
जगीं आपत्कालीं प्रगटति जनाचें सुगुण ते
तसें चारित्र्याचें बळ अतुलही सत्य कळतें १००
- जया देशा साध्वी सुचरितपरा सत्य वसती
तशी चारित्र्याची परम महती सर्व गणती
वसे लक्ष्मी तथे अतुल विजयश्री तशि सदा
नसे लोकां तथे विदित कधिही अल्प विपश १०१
- स्त्रिया सच्चारित्र्य-व्रतनिरत जेथे निवसती
प्रजा धरोदात्ता विविधगुणशाली निपजती
स्वदेशोत्कर्षातें क्षिप्रकृति तनूतें सतत ते
अहा होई विद्या-बहुविध-कलांचें सदन तें १०२
- अशा साध्वी येथे निवसति सदा पुण्य-चरिता
ह्मणोनी आह्मातें वरि विजय-लक्ष्मी अविगता
अशा या साध्वीचा छळ करिति जे दुर्मति महा
रणीं त्या म्लेच्छांचे कदन करण्या सज्ज असि हा १०३
- अनाचारी जेथे सकलरमणी-वृंद निवसे
मिळे तेथे वीरां यश धवल शौर्योद्भव कसें
व्रतभ्रष्टा झाली अहह जइं जालधर-सती
तदा युद्धामध्ये वरि अयश रात्रिचर-पती १०४
- सुशीले सच्छीले अससि जणि देवीपारि खरी
महापूज्या आह्मां नच तुजपरी कोणि दुसरी

स्वजन्माने ताता सुचरितवती धन्य करिसी	
तशी चारित्र्याने उभयकुळलक्ष्मीच गमसी	१०६
पडे दुर्दैवाने तुजवरि शुभे दुर्गति महा	
दयाद्वे ईशे ती परि निरसिली सर्वहि पहा	
पतीसंगे आतां चिर अनुभवी राज्यविभवा	
तुझी कीर्ति व्यापो भुवनवल्यां सद्ब्रत-भवां	१०६
तुझे पाहोनी हे सुचरित महा आर्य--वनिता	
सदाही सेवोत स्वपतिचरणां साधु--चरिता	
पुग स्राजातां ही सकळगुणसपन्न चतुरा	
तशां आतां होवो विनति मम हीच प्रभुवरा	१०७
सती तूतें होवो तनय गुणवान् वीरवर जो	
बघोनी तच्छौर्या यवनदल सारे रणि थिजो	
स्वधर्मोद्धागचें गहन बहु हे कर्म करुनी	
भरो म्लेंच्छ--ध्वसें अनुपम--यशें सर्व धरणी	१०८
जगीं सन्मार्गाने सतत जन जे वर्तति नृपा	
हरोनी तत्तापां प्रभुवर करीं त्यांवरि कृपा	
रमे सर्वेशाचें त्यजुनि भय जो दुष्पथि सदा	
दुगात्मा तो अन्ती वार खरि अवस्था असुखदा	१०९
होवो ही पाकशाली वसुमति समयीं होउनी वारिवृष्टी	
पावो आनंद शश्वत् तृणजलसुखिता सर्वही लोक--सृष्टि	
नांदो स्वातंत्र्यलक्ष्मी भरतभुवि; वरो धर्म पूर्णोदयातें	
आर्यस्राजाति होवो सुचरितनिरता मान्य अन्यस्त्रियातें	११०

बाराव्या सर्गानिशी श्रीशिवउत्रपतिकाव्य समाप्त.

आर्यभूदेवीमहिमा.

चतुर्थोद्धार.

श्लोक.

श्रीभूमातेसमान त्रिभुवनि वघतां देवता अन्य नाही;
नाही कोणी हिताचा तिजसम दुसरा या जगां सद्गुरूही;
नाही भ्राताहि कोणी हितकर दुसरा भूमिवाचोनि सत्य;
भूमातेवीण नाहीं अवनहि; जन हो ! वंदिजे तीस नित्य.

१

साक्या.

निसर्गदेवी करी जियेला जगि सुंदर अत्यंत,
स्वयें तीच ही वीरप्रसवा जगतांत भाग्यवंत. २
काव्यमयी ही तत्सुति नेहे, आहे सर्व यथार्थ;
वरी योजिली इतिहासाची दृष्टीच एतदर्थ. ३
दंतकथा पौराणिक गोष्टी विसरुनि, होउनि शांत,
पहा पहा हो ! आर्यमहीला इतिहासादर्शांत. ४
उपरि कथित बहु विभूतिसम जरि एकेक अन्यदेशीं--
उदया येती, तरि न गणवर्ते तद्गुणसंपदेशी ! ५
त्या मूर्तीच्या सत्त्वे होती ती भू क्षाणि निःसत्त्वा;
तशी नव्हे ही भूतभूमिका संतत समृद्धसत्त्वा. ६
दशसहस्रवर्षांपासुनि जी प्रसवे अगणित वीरां
नमस्कार त्या आर्यमहीला जी सत्त्वाढ्य, सुवीरा. ७
नररत्ने माननीय जैशीं, तैशींच स्त्रीरत्ने,
या मात्रुदरीं जन्म पावलीं प्रभुच्या पूर्ण कृपेने. ८
ऋषिवरवृंदपरिषदीं वार्दीं जी ब्रह्मविचाराच्या--
तत्त्वज्ञाने तत्त्वज्ञांची करी कुठिता वाचा;-- ९

- ती गार्गेयी, अगस्त्यभार्या जिज्ञासु महासाध्वी--
लोपामुद्रा यांस जन्म दे हीच आर्यभूदेवी. १०
- सती अहिल्या, तारा, मयजा, दमयंती, सावित्री,
कन्या ह्या भारतभूमीच्या; तीच यांस जनयित्री. ११
- पवित्र होतिल पातकीहि ह्या एकेक नाममात्रे;
ऐशीं यांचीं असति चरित्रे जगतीं परमपवित्रे ! १२
- या पावित्र्याविषयीं असतिल अज्ञुनि संशयित कोणी,
त्यांहीं हें एकचि पुण्यप्रद नाम ऐकिजे कर्णी. १३
- उयाला उच्चारितांच आह्मी देशासहित सदैव--
पावन व्हावे; असें सांगतो परिसा आतां नांव. १४
- निसर्गगंभीरता, सदयता, सुंदरताहि अपार,
पातिव्रत्यौदार्यधैर्यमुख गुणांस जें भांडार; १५
- श्रीसीतादेवी ऐसें तें नाम, समस्त नरांनो !
परिसा प्रेमें भूतलें; तेंवि स्वर्गीं सर्व सुरांनो ! १६
- भूमिसुता हें नाम जियेला यथार्थ लोकीं शोभे;
श्रीसीता ती जनका साक्षत् या भूगर्भी लाभे ! १७
- आह्मी आणिक सीतादेवी झालों एका उदरीं !
कल्पनाच ही उदात्त सत्वर उदात्त चित्तास करी ! ! १८
- याज्ञवल्क्यवामदेवमिथिलपगर्गीगिरसवसिष्ठ--
प्रभृती तत्त्वज्ञानी सारे जे जगति सुप्रतिष्ठ; १९
- कणाद, भास्कर, कपिल, पाणिनी, भारत, वराहमिहिर,
आर्यभट्ट, वाग्भट्ट, चरकादिक शास्त्रपारग स्थविर; २०
- वाल्मीकि, व्यासोनारायण, कालिदास भवभूति,
इत्यादि सरस्वतीकंठमणि ज्या श्रेष्ठ कविविभूति; २१
- आद्यशंकराचार्य, बुद्धगुरु, रामानुज, मध्व तसे-

वल्लभ, नानक, धर्मस्थापक सर्वहि महीमहितसे;	२२
पुण्यश्लोक युधिष्ठिर भूपति, नलनृपति, शंराम,	
यांसम रंजनशील भूमिपति बहु जनमनोभिराम;	२३
नरनारायणकर्णादि मंहारथी अतिरथी लोक;	
सम्राट्‌हि चंद्रगुप्त, विक्रम, शालिवाहन, अशोक;	२४
मूर्तिमंत सद्गुण अवतरले जे श्रीशुकयोगींद्र,	
सखधीर गंभीर महात्मा तैसाचि हरिश्चंद्र;	२५
गार्गीया, सावित्री, सीता, मंदोदरी, अहिल्या,	
लोपामुद्रा, तारा, जगतीं वद्य सती ह्या झाल्या;	२६
विभूति ऐशा अगणित-रत्नें हीं नररूप अनंत;-	
आर्यमर्हाचे भाग्याचा मग कैसा लाग अंत ?	२७
आर्यावर्तेतिहास तरिहि न पूर्वीचा उपलब्ध;	
लब्ध असे तेवढाहि न दिसे सर्वत्र सुसंबद्ध;	२८
संकलित असे जितुका तितुका ग्रहण करायालाही--	
ग्रहणशक्ति या मंदमतिप्रति इशें दिघली नाही !	२९
ह्यणुनि उपरि निर्दिष्ट कथन हें, या टिट्टिमें स्वताचे-	
चचृपुटीं उदक आणिलेंसे भारतमहे दर्शाचें.	३०
हीं सारीं वर्णिलीं तथापि प्राचीन मनु जगत्नें;	
अर्वाचीन सुरत्नांचें पण आहे वर्णन करणें.	३१
सिंहगडाची दग्द दग्द; खडतर विंड रांगण्याची;	
पाणिपताची भीषणरणभू, श्रीपर्वती पुण्याची;	३२
चितूरचे सुप्रसिद्ध भूपति राणा प्रतापसिंह,	
छत्रसाल बुदेलखंडचे, अरिकारिवरास सिंह;	३३
बंगाल्याचेहि सर्व लोकां श्रुत प्रतापादित्य,	
खाल्हेरीचे महादजीही, पराक्रमें आदित्य;	३४

ग्लानी पावे धर्म जेधवां, होय अधर्मी जनता, तेव्हां तेव्हां प्रभू अवतरे धर्मरक्षणाकरितां.	३५
या तत्त्वे श्रीमच्छत्रपती शिवराय शंकरांश— अवतरले; निजयशेंचि ज्याहीं विश्रुत केला वंश;	३६
परमेश्वरभजन, राजकारण, सावधपण सर्वत्र, बोधसार हा असे जयाचा अमृतसमान पवित्र;	३७
प्रपंचि नसतां, प्रपंच आणिक परमार्थ सुलभ जेणें— केला बोधें; आर्यमहीचें ते श्रीसमर्थ लेणें;	३८
करुनि यत्न जें शिवें मिळविलें भूजननीचें राज्य,— त्यास रक्षिती पुढें पेशवे असती तेही पूज्य;	३९
ज्यानीं श्रीविठ्ठल वश केला करुनी सुरस अभंग, तुकाराम तो भक्त हरीचा; ज्याची कीर्ति अभंग;	४०
अल्पवयांतचि ज्यांनीं केली टीका रसाळ, मोठी,— गातेवरते; ते ज्ञानेश्वर निपजति हिच्याच पोटीं;	४१
सांगावें किति, कसें, कोठवर, साद्यंत बुद्धिमर्दें ? परंतु काथिलें अल्प व्हावया शुचि तद्गुणानुवादे.	४२
अस्तु— अशा ज्या जगति विभूती असति वंद्य सकलांला; नमस्कार हा माझा भावें त्यांच्या पदकमलांला.	४३
सर्वहि भारतवासिजनांना सप्रति त्या वंद्यांहीं— वर द्यावा, ' कीर्तीनें तुमच्या उजळोत दिशा दाही. '	४४
“ आर्यमहीच्या माहात्म्याची गणना कोण करील ? वांधाया अंबरीं अंबरा सुज्ञ न हांव धरील ?	४५
कनकगिरिपरिहि जरि संभवला विशाल कज्जलराशि; महांबुधांचें वरी योजिलें मणीपात्र जरि त्याशीं;	४६
तरुवर जो कल्पवृक्ष त्याची जरी लेखिनी ह्मटली;	

लेखपत्र व्हाषया विस्तृता जरी मेदिनी नटली;	४७
मतिप्रदा शारदा स्वयं जरि घेउनि हें साहित्य,	
लिहीत बसली वैभवगरिमा आर्यभूमिची नित्य;	४८
न लागतां पार तियेला होईल निश्चयें स्तब्ध !	
‘ नेति ’ ‘ नेति ’ उद्गारें ब्रह्मीं स्थिरले जैसे वेद. ”	४९

(श्लोक)

हे ! माते ! आर्यभूमि ! क्षितिवरि असशी तूं समृद्धा, सुसखा,	
अत्रे ! जाणील कोण प्रथिततर तुझ्या सर्व लोकीं महत्त्वा !	
वंदोनी त्वत्पदांतें, तुजसि करितसें प्रार्थना एक माते !	
देई या सद्गुणांचा लव तारि जननी ! बालकांतें अह्मांतें.	५०
आह्मापाशीं जरीही गुणनिवह असे माउली ! हा, परंतु—	
झालासे जो दिशेचा बदल करवितो व्यर्थ तो सर्व हेतु !	
यासाठीं हीं विनंती जननि ! झडकरी पुत्र लावीं दिशेला;	
तेव्हां वाटेल मातें मग खचित तुवां हेतु हा पूर्ण केला.	५१
हे ! आर्ये ! त्वत्प्रसादें तव सकलसुतां थोर संपत्ति लाधो;	
अंगींच्या शुद्धसत्त्वे जनिं तुजविषयीं सर्व कार्यार्थ साधो;	
आह्मी श्रेष्ठ त्रिलोकीं निजसुगुणगणें यापरी हो महत्त्व;	
त्वां ‘ वन्देमातरम् ’ हे ! त्रिभुवनजयिनि ! त्राहि पुत्रान् सदैव	५२

चतुर्थोद्गार समाप्त.

आर्यभूदेवी महिमा संपूर्ण.

प्रार्थना.

श्लोक.

प्रभो ! सकरुणा ! हरे ! भवभयार्त--कल्पद्रुमा !
 पदों नमन मी करीं चुरितसे जया श्रीरमा
 तुझ्याविण दुजा जगीं नच समर्थ हे श्रीवरा !
 हरीं व्यसन आमुचें उघडुनी दयेचा क्षरा १
 सुमंगल तुझ्या कृपें उगवला नवा पाडवा
 परंतु उगवेल तो कुठिल हर्ष चित्तीं नवा
 मिळे न जल तें जरी लवहि वृक्षमूलाप्रती
 कशी उदकासिचनें तरु धरील भव्याकृती २
 घहूंकडुनि लागली जनसुखाप्रती वाळवी
 तयासि मग ये कशी सुखद सांग वा ! पालवी
 प्रजासुखतरु तुवां तव करे पहा लाविला
 सदैव अभिमान वा ! तरि रमेश ! त्याचा तुला ३
 करे चुकुनि लाविला विषतरु नरानें जरी
 कधीं स्वतरुहानितें करुं नये तयानें तरी
 असें असुनि कां प्रभो ! मग तुझी अशी ही कृती
 प्रजाऽवन करावया तव अलक्ष्य कां संप्रती ४
 कृतांतसम दारुण प्रलय मांडितो प्लेग हा
 अनर्थ उडवी बळें भयद रूप दावी महा
 जनां अमित लोटितो व्यसनशोकादावाणवीं
 जनांसि रडवी कित्ती स्वजन--दीप तो मालवी ५
 कुठें सुख--नदी अशी परम थोर माता मरे
 कितीक उघडीं पहा षडति दीन तीं लेंकरे

कुठें प्रम लाडकें रुचिर बाल मृत्युमुखी
 पडे, जननि तां रडे धडपडे पहा सारखी ६
 करुनि बहु कष्ट जो निज कुटुंब नानापरी
 पिता सतत पाळितो परि तयासि मृत्यु हरी
 कुटुंब उघडें पडे कुठिल अन्न तें खावया
 न आसजन ये पुढें कुणिच साह्यही द्यावया ७
 प्रपंचभर--योग्य जो चतुर शाहणा पंडित
 सदैव जन्नी--पिता--वचन--दक्ष ऐसा सुत
 कुठें मरण पावतो त्यजनि वृद्ध माता पिता
 अहा ! पडति भूवरी तरुलताचि उन्मूलिता ८
 सुहास्यवदना सर्ता रुचिरभाषिणी शाहणी
 स्वकांतसुखदायिनी चतुर सौख्यदा कामिनी
 पतीस विरहानलीं त्यजुनि हाय ! जाई कुठें
 प्रियनिधनहानिनें हृदय तें पतीचें फुटे ९
 जिवाहुनिहि थोर तो परम सर्व सौभाग्यद
 पनि प्रिय कुठें अहा ! हरित काळ हा निर्मद
 प्रिया सतिस लोटितो विरहदुःखदावानलीं
 विमुक्त तरुपासुर्ना जणु लता पडे भूतलीं १०
 पुणें पतिमुखा न ही निरखिलें विवाहोत्सर्वा
 अशा विगतभर्तृका कितिक रोग हा तापवी
 जिनें सतत खेळणें वसन भूषणें घाळणें
 असें वय जिचें तिनें व्यसन हें कसें साहणें ! ११
 सशोदित पदेपदीं कटु वचें तिला ताडितो
 हिनेंच गिळिला पती ह्यणुनि ताडितो दुर्मती

कुणो न वदती तिला मधुर शब्दही तो कदा
अनेकविध भोगिते रडत बापडी आपदा

१२

प्रभो ! अदय कां बरें सकरुणा तुझी जाहलां
बळेंचि कळुनी तुझी नयन झाकुनी कोपलां
समस्त अपराध ते उदरिं आमुचे घालुनी
क्षमा प्रभुवरा करा विनति हीच रात्रिदिनीं

१३

अनेक अपराध ते घडति लेंकराचे जरी
तरी जननि तात ते सकल साहसा अंतरीं
अह्यां जनक माय तूं शमवि दुःख सच्चित्त्वना
सदैव कवि हा करी तव पदाप्रती वंदना

१४

— — — — — कै. नारायण श्रीनिवास निपाणीकर

भांडण साधेना.

श्लोक.

वनीं निर्जनीं आशयीं पर्वताचे
नरा हे तुला पूर्ण भैत्रीस उयांचे,
असे राहता संत वर्षे अनेक,
कुडी दोन त्या वागवी जीव एक.
झणे एक “आला मला वीट साचा
सदा साख्या आपल्या ह्या जिण्याचा;
नवें कृत्य कांहीं तरी आचरावें,
गमे कर्मत्रैचित्र्यरंगीं रमावें.

१

१

होतों लहान मुलगा जइं मी सख्या रे,
तैं ऐकिलें जगति भाडति लोक सारे;

ये आज आपण करुं कलहास मित्रा !
तू बोल ये मज ' खला ! अधमा ! अपात्रा ! '

सुहृद्विनोदार्थ मुनी दुजा ही
स्वजिब्दया ते अपशब्द वाही !
परंतु हासे वदतां तयांतें !
नसे हशाचें कलहाशिं नातें !

पुनः पुन्हा यत्न वृथैव गेले,
दोषे मनीं पूर्ण हताश झाले;
एके दिनी त्यांतुन एक आला
पाहून गांवांतुन भांडणाला.

तो घेउनी एक करीं शलाका
बोले सख्य'ला ' दिसली तुला का ?
घे ओढुनी बोलुन ही मदीय,
आतां पहा भांडण शीघ्र होय. "

" माझी ! माझी ! " जाहलें सात वेळां !
त्या काडीचा जीव अर्धा जहाला !
गेले सारे यत्न ते व्यर्थ गेले !
नाहीं ! नाहीं भांडतां त्यास आलें !

न माडीकाडीनें अति कठिण शब्दें गदित वा,
मताच्या वैचित्र्ये कलह उठती हे न अथवा;
सदा ह्या स्वार्थाच्या नव नव महाभीषणमुखी,
उभ्या ज्वाला लोकीं निशिदिनिं जशा घोर नरकीं !